

TEREZIŇSKĚ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZIN

42

2014

SOUBOR DESETI DĚTSKÝCH KRESEB

V srpnu roku 2013 navštívil Památník Terezín dr. Carl-Ludwig Kruse a přivezl soubor deseti kreseb od neznámých terezínských dětí, terezínské bankovky a text své matky Alice Kruse (nar. 24. 7. 1899), která byla do Terezína deportována z Hamburku na sklonku 2. světové války dne 23. února 1945 transportem VI/10 a dočkala se zde osvobození.

Všechny dokumenty včetně textu daroval Carl-Ludwig Kruse Památníku Terezín.

Z textu jeho matky vyplývá, že krátce po příchodu do Terezína začala pracovat v domově pro děti (což bylo i jejím původním povoláním) a bydlela spolu s ostatními ženami z únorového transportu v Badhausgasse Q 304. Od 1. března 1945 pracovala jako vedoucí sociální pracovnice v domově mládeže v L 313, kde v té době bylo ubytováno 150 chlapců a kam se 4. března 1945 rovněž přestěhovala. Zde se jí pravděpodobně podařilo získat dětské kresby, které po válce odvezla do Německa a uchovávala je jako vzpomínku na své svěřence. Její hlavní pracovní náplní bylo

zajišťování oblečení a obuvi pro děti. Vedle toho prováděla s lékařem ranní prohlídky dětí a pracovala v ošetrovně, kde se o ně starala i během nočních služeb. Péče o děti jí nahrazovala jejího sedmiletého syna, který zůstal s otcem v Hamburku. Doufala, že stejnou péčí, kterou ona věnuje terezínským dětem, poskytne někdo i jejímu synovi.

Kresby tužkou a barevnými pastelkami jsou provedeny na kartonu formátu menším než A5, na užším okraji mají děrování pro následné svázání. Přestože jsou jejich autoři neznámí, přinášejí nejen informace o životě dětí, ale rovněž o jejich pohledu na terezínské ghetto. Jedná se převážně o kresby budov dětských domovů, tzv. Heimů, a též o pohledy do jejich skromných ubikací. Na dvou kresbách je zachycen terezínský kostel, pravděpodobně z okna Heimů v L 313.

Iva Gaudesová, Památník Terezín

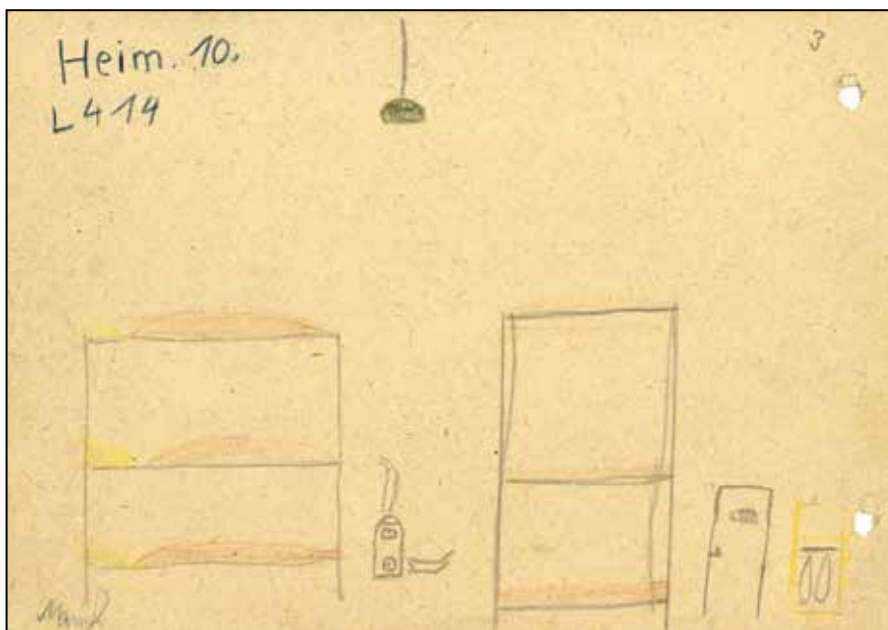
Neznámý autor: Tereziňský kostel, Památník Tereziň

Neznámý autor: Jugendheim Langstr. 13, L 313,
Památník Tereziň

Neznámý autor: Výdej jídlá v Magdeburšských kasárnách,
Památník Tereziň

Neznámý autor: Heim 10, L 414, Památník Terezín

Neznámý autor: Heim VI, L 414, Památník Terezín

TEREZIŇSKĚ LISTY 42

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Terežín, 2014

ISBN 978-80-87242-25-4

OBSAH

Dramatické osudy ministra Feierabenda a jeho rodiny,
vězněné v Terezíně, Ravensbrücku a Dachau

Radka Kubelková (PT)

(7)

Hermann Alois Krumej

– aktér konečného řešení slovanského problému a židovské otázky

Tomáš Fedorovič (PT)

(27)

Památník nacistického barbarství v Liberci

Lubor Lacina (SVM)

(45)

Důsledky vzpoury a útěku vězňů
německého vyhlazovacího tábora Sobibor (14. října 1943)

Marek Bem (Polsko)

(65)

Předmostí pevnosti Terezín
na pravém břehu Labe z roku 1813 a jeho osudy

Ivan Fuksa (UJEP)

(80)

Minulost a přítomnost židovského hřbitova ve Slaném

Zdeněk Víšek (OA)

(93)

Recenze

Jana Havlínová (PT); Jan Špringl (PT)

(105)

Chronologický přehled o činnosti Památníku Terezín v roce 2013

(124)

Terezínská bibliografie 2013

(131)

DRAMATICKÉ OSUDY MINISTRA FEIERABENDA A JEHO RODINY, VĚZNĚNÉ V TEREZÍNĚ, RAVENSBRÜCKU A DACHAU

Radka Kubelková, Památník Terezín

Z protektorátní vlády do vlády v exilu

Po přijetí Mnichovské dohody a vynucené abdikaci prezidenta Beneše se život v tzv. druhé republice začal pozvolna měnit. To se však netýkalo pouze nové podoby hranic, upřesněné československo-německým protokolem z 20. listopadu 1938, jež násobila vzrůstající obavy československé veřejnosti z nejasné budoucnosti. Výrazněji se rovněž prohloubil strategicky nevýhodný tvar okleštěného státu, kdy v nepoměru k jeho značné délce (900 km) stála jeho nepatrná šířka (průměrně 115 km), což v konečném důsledku znamenalo pro republiku ztrátu jedné třetiny původního obyvatelstva.¹⁾ Relativizování předchozích zdánlivě nezpochybnitelných hodnot, trpké zklamání z Mnichova či vyklizení pohraničních území bez jediného výstřelu – to vše vedlo k rozkolu a hluboké mravní krizi občanů československé společnosti.

V rámci hodnocení směřování politické linie lze režim tzv. druhé republiky charakterizovat jako systém autoritativní demokracie, přičemž jeho upevňování probíhalo na úkor demokracie parlamentní. Režim autoritativní demokracie přinesl výrazné změny jak v politickém, tak společenském životě, což zahrnovalo nejen strukturu politických stran, ale současně i změny v systému školství, limitování nezávislého tisku a další atributy negativně ovlivňující průběh veřejného života. Jako důsledek těchto nových skutečností charakterizovala společenské klima tehdejší veřejnosti politická dezorientace a pocit národního, hospodářského a mravního selhání liberální demokracie. Za viníky politických změn však nebyly paradoxně označeny nacistická expanze či politika tzv. appeasementu, uplatňované ve snaze zachovat mír za každou cenu, ale liberální a socialistické elity předmnichovského Československa.²⁾ Téměř půlroční existenci tzv. druhé republiky násilně ukončila až německá okupace zbytku českých zemí dne 15. března 1939, jež se uskutečnila – z pohledu valné části obyvatelstva – zcela nečekaně, neboť i informovaní političtí činitelé stále doufali v životaschopnost územního provizoria.³⁾

To se týkalo i Ladislava Karla Feierabenda, právníka, národohospodáře, předsedy správní rady Československé obilní společnosti a generálního ředitele Kooperativy prvorepublikového Československa.⁴⁾ Feierabend vstoupil do aktivní politiky v době ohrožení parlamentně demokratického systému na přímou žádost nuceně odstupujícího prezidenta Beneše.⁵⁾ Dne 4. října 1938, den před Benešovou abdikací, přijal prezident Feierabenda na Hradě a informoval ho o politické situaci pomnichovského Československa. Prohlásil, že vláda generála Syrového byla nouzovým opatřením po dobu politického přelomu a vláda nová,⁶⁾ v níž Feierabend posléze obsadil místa ministra zemědělství, spravedlnosti a unifikací,

pak vznikla za účelem zajištění klidu a pořádku v nových poměrech. Ladislavu Feierabendovi sice prezidentova důvěra lichočila, uvědomoval si však tíhu odpovědnosti, jež přijetí ministerské funkce v nejasném období provázelo.

Věděl, že jeho politická rozhodnutí budou stále limitována hrozbou a že cokoli vláda učiní, bude Hitlerovi málo a národu příliš mnoho. Proti tomu ale – dle jeho názoru – stála nutnost neprodleně řešit bezútešnou pomnichovskou situaci a přinést na vlastní úkor oběti ve prospěch státu. Po konečném rozhodnutí a následném přijetí Benešova požadavku ale Feierabendovu mysl stále provázely nejistota a pochybnosti: „*Stane-li se něco s pomnichovskou republikou, nebudou za to činěni odpovědnými členové československé vlády, kteří Mnichov nezavinili a nepřijali? Nebude tím národ proti nám pobouřen? Jak mu vysvětlit, že vinna je mezinárodní situace a nikoli my?*“

Odstupující prezident pronesl při jmenování nové vlády krátký proslov, v němž zdůraznil potřebu zajištění vnitřního pořádku, rekonstrukce a hospodářského budování státu při zachování mravní síly obyvatelstva.⁷⁾ Republika rovněž velmi záhy změnila své původní uspořádání, neboť slovenští a karpatoruští činitelé iniciovali návrhy, prostřednictvím kterých mělo být upraveno nové státoprávní postavení Slovenska a autonomie Podkarpatské Rusi.⁸⁾ Vyhlášení nového názvu republiky Česko-Slovensko a volba prezidenta nového státního útvaru byly spojeny se slíbenou vládní demisí, což v praxi znamenalo, že druhá vláda generála Syrového existovala pouze do 30. listopadu 1938.

V důsledku toho došlo ke jmenování vlády agrárního představitele Rudolfa Berana, o jehož nominaci rozhodlo jeho vůdčí postavení v domácí politice, což symbolizovalo Beranovo předsednictví ve Straně národní jednoty,⁹⁾ jedné ze dvou stran tzv. druhé republiky.¹⁰⁾ Po působení ve druhé vládě Jana Syrového plánoval Ladislav Feierabend ukončení aktivní účasti v politickém životě a návrat na původní místo vrchního ředitele Kooperativy. Jak však napsal v knize pamětí vydané pod názvem *Politické vzpomínky*: „*Radost, že budu zase prostým občanem, trvala sotva několik hodin. Odpoledne 30. listopadu telefonoval Rudolf Beran jako designovaný ministerský předseda, že se mnou počítá jako s ministrem zemědělství. Bylo také těžké odporovat. Byl-li jsem ochoten sloužit pod Syrovým, musel jsem zůstat ve vládě pod Beranem.*“¹¹⁾ *Jak bych mohl vysvětlit, že jako agrárník nechci sloužit pod agrárníkem a nota bene pod tak dobrým přítelem, jakým byl Beran?*¹²⁾

Přerod parlamentní demokracie v autoritativní systém vlády probíhal v česko-slovenských podmínkách víceméně po etapách, s využitím stávajících parlamentních forem i části politické reprezentace.¹³⁾ Vládní prohlášení Beranovy vlády sice nehovořilo o transformaci Česko-Slovenska v autoritativní stát. Změna politického směřování republiky však vyplývala z věty, již prohlášení obsahovalo: „*Přestali jsme být národem politických stran, jsme společenstvím ducha a srdce*“, což v praxi znamenalo, že Česko-Slovensko musí být takové, aby neodporovalo Hitlerovi.¹⁴⁾ Relativně krátkou existenci tzv. druhé republiky ukončila až německá anexe zbytkových částí českých zemí a vytvoření pseudoautonomního útva-

Fotografie Ladislava K. Feierabenda (Zdroj Pavel KOSATÍK, *Čeští demokraté. 50. nejvýznamnějších osobností veřejného života*, Praha: Mladá fronta, 2010, s. 252)

ru s názvem Protektorát Čechy a Morava, tedy akt, jež z pohledu mezinárodního práva znamenal jistou formu nelegální anexe.

Ladislav Feierabend věděl, že po příjezdu říšského protektora a zrušení vojenské okupační správy bude prezidentem Emilem Háchou jmenována nová vláda. Po rozboru mezinárodní i osobní situace byl však rozhodnut místo ministra odmítnout, a to i po důrazném naléhání ministerského předsedy generála Aloise Eliáše a prezidenta Háchy. Přesvědčil ho až bývalý předseda sociálnědemokratické strany Antonín Hampl: *„Jak má národ věřit výzvám k svornosti a jednotě, k níž je nutno se dopracovat sebeobětováním, prací, láskou a bratrstvím, až uslyší, že ne-*

*jsste ochoten se obětovat? Nesmíte zahazovat flintu do žita. To by bylo znamením slabosti, když nechci říct zbabělosti, a já vím, že jste člověk statečný.*¹⁵⁾ Feierabend nakonec ve vládě působil až do svého útěku před nacistickou okupační mocí dne 22. ledna 1940.¹⁶⁾ Edvard Beneš, který po abdikaci v říjnu 1938 emigroval do Velké Británie, porušil slib nezasahovat do vnitřních záležitostí okleštěného státu po německém obsazení zbytku českých zemí, kdy sepsal poselství pro protestní shromáždění českých a slovenských krajanů v Chicagu a následujícího dne pak obdobně formulované telegramy adresované prezidentu Rooseveltovi, ministerským předsedům Chamberlainovi a Daladierovi, lidovému komisaři zahraničních věcí Litvinovovi a předsedovi Rady Společnosti národů.¹⁷⁾

Benešova chicagská řeč kolovala v protektorátu v mnoha exemplářích, přičemž se zemí počaly šířit zprávy o pevné organizaci druhého československého odboje. Odbojová činnost samotného Ladislava Feierabenda započala v období prvních měsíců existence protektorátu, po seznámení se s architektem Vladimírem Grégrem a na schůzkách s vybranými členy výboru Národního souručenství.¹⁸⁾ Grégr Feierabenda informoval o odchodu mnohých vojáků a politiků do vznikajícího zahraničního odboje a Feierabend se na základě přesvědčení o blížícím se válečném konfliktu rozhodl navázat spojení s Benešem.

Cestou k zajištění spojení s exprezidentem se stala pozvánka ministra Feierabenda na schůzi jednatelského sboru mezinárodní zemědělské družstevní společnosti Intercoop v Rotterdamu. V tomto období se Ladislav Feierabend rovněž sešel se sociálnědemokratickým politikem Vladimírem Nečasem, který mu představil plán na vytvoření politického orgánu složeného ze zástupců politických stran, jenž měl posléze převzít politické vedení a usměrňovat činnost ilegálních uskupení. Tento orgán přijal název Politické ústředí a Nečas v něm Feierabendovi nabídl pozici zástupce agrární strany a současně místo určitého prostředníka mezi organizacemi v ilegalitě a protektorátní vládou.¹⁹⁾

Zásadní událostí této doby se stalo uzavření smlouvy o neútočení mezi Sovětským svazem a nacistickým Německem v srpnu 1939, jež zajistilo faktické spojení Moskvy a Berlína, tedy situaci, která představovala výrazný protiklad vůči očekávání české veřejnosti.²⁰⁾ Prioritou se tak pro Feierabenda stalo navázání spojení se zahraničním odbojem z důvodu nutnosti zjištění informací o mezinárodní situaci a následné získání pokynů, jak postupovat ve vztahu k protektorátní vládě. Jakmile však od Úřadu říšského protektora obdržel povolení pro vycestování na pracovní cestu do Rotterdamu, doručil mu prostředník opis Benešova vzkazu, v němž exprezident varoval před hrozbou vypuknutí války ve dnech 26. a 27. srpna, což se posléze potvrdilo a uzavřelo tak možnost Feierabendova vycestování.

Po vypovězení války Německu Velkou Británií a Francií vstoupil Ladislav Feierabend do ilegální organizace Politické ústředí, jež vznikla z podnětu Edvarda Beneše a se souhlasem předsedů hlavních druhorepublikových politických stran Rudolfa Berana a Antonína Hampla. Brzy poté, v září 1939, vzal na sebe další riziko v podobě přímého spojení s Edvardem Benešem v Londýně, přičemž v důsledku toho vypracoval pro exilové činitele obsírnou zprávu o politické si-

tuaci v protektorátu a ubezpečil Beneše o samozřejmosti spolupráce mezi protektorátní vládou a exilovým ústředím. Na počátku října 1939 se podruhé sešlo Politické ústředí za přítomnosti všech členů, za účelem přípravy směrnic pro státní svátek vzniku samostatného Československa dne 28. října.

Názory, zda slavit státní svátek v poklidu či jasně ukázat nepřátelský postoj vůči okupační moci, se různily. Feierabend upřednostňoval variantu tiché demonstrace, která posléze zvítězila a současně nabádal k větší opatrnosti a upuštění od společných schůzek, neboť bylo stále zřejmější, že existence Politického ústředí není obyvatelstvu protektorátu zcela neznámá.²¹⁾ Oslava svátku samostatnosti probíhala posléze koncem října pokojně a bez větších výtržností. Její průběh však nakonec narušil sám K. H. Frank, jenž po návratu z Lán vystoupil na studenty zaplněném Karlově náměstí a osobně sledoval průběh demonstrace. Na jeho pokyn se zaktivizovaly německé bezpečnostní síly a následovalo rozhánění a zatýkání demonstrantů.

Při zásahu došlo k zastřelení mladého dělníka a jedna ze střel vážně poranila i studenta medicíny Jana Opletala, jenž později na následky zranění zemřel.²²⁾ Jeho pohřeb byl stanoven na 15. listopad, přičemž gestapo výslovně zakázalo účast veřejnosti a předseda vlády se, po dohodě se zástupci studentů, zaručil za klidný průběh uctění Opletalovy památky. Situace se však radikálně změnila po studentském zpěvu hymny, kdy gestapo pozatýkalo a zakrátko zastřelilo řadu českých studentů, další odeslalo do koncentračního tábora a nechalo na tři roky uzavřít české vysoké školy. Na základě toho se protektorátní vláda rozhodla pro podání demise, kterou ale prezident Hácha nepřijal a namísto toho pronesl projev odsuzující zahraniční propagandu a vměšování exilových činitelů do záležitostí protektorátu.

Feierabend sice chápal prezidentovo nepřijetí demise protektorátní vlády, neboť opak by zaručil extremistickým silám snadnější přístup k moci. Intenzivně však přemítal o tom, jaké v této záležitosti zaujímá stanovisko vedení zahraničního odboje a za vhodnou příležitost pro toto zjištění považoval plánované vyslání druhé zprávy o situaci v protektorátu exprezidentu Benešovi. Na přelomu listopadu a prosince 1939 došlo k zatčení národně socialistického poslance Ferdinanda Richtera, jež spolupracoval s Politickým ústředím, což, po ostré a nesmiřitelné řeči K. H. Franka, která nepřipouštěla pochyby o tom, že státní tajemník má povědomí o účasti některých zástupců odboje v protektorátní vládě, Ladislava Feierabenda silně znepokojilo.

Tyto obavy posléze potvrdilo Feierabendovo náhodné setkání s Ladislavem Rašínem, jež si stěžoval na špatnou konspiraci Politického ústředí v čele s Přemyslem Šámalem, a následné Rašínovo zatčení, v důsledku čehož přestal Feierabend zcela pochybovat o nutnosti opuštění protektorátu. Jelikož Feierabend neměl v úmyslu udělat manželku spoluvinnou na svém útěku, rozhodl se ji do připravovaných plánů nezasevít a zorganizovat útěk bez účasti ostatních členů rodiny. V této době rovněž Feierabend obdržel přes prostředníka Benešovu odpověď na předchozí informativní zprávu o situaci v protektorátu. Exprezident ministra

tímto způsobem ujišťoval o pochopení pro činnost protektorátní vlády ze strany exilových činitelů, přičemž doslovně napsal: „*Národní výbor venku a vláda doma musí být spojené nádoby.*“

V půlce ledna roku 1940 oznámil ministerský předseda Eliáš Feierabendovi, že Neurath ví o Feierabendově členství v Politickém ústředí a žádá jeho okamžitou demisi. Jelikož Neurath nejprve Frankovu přesvědčení o zrádcích v protektorátní vládě nevěřil, slíbil vést vyšetřování proti Feierabendovi objektivně a nepodniknout nic, dokud se nevrátí z pracovní cesty v Berlíně. Neplánovaně tak ministři poskytl dostatek času pro přípravu útěku a zahlazení stop. Ministerský předseda Eliáš také Feierabenda přesvědčoval o nutnosti uskutečnění útěku před ukončením aktivní ministerské činnosti a pověřil ho úkolem podrobně informovat Beneše o odbojové činnosti členů protektorátní vlády a skutečné politické situaci v protektorátu.

Před útekem navštívil Ladislav Feierabend svou ženu Hanu na statku Mirošov a přiznal se k aktivní činnosti proti Němcům. Rozloučil se rovněž s ženými rodiči Hartmannovými, rodinou bratra Karla a otcem Ladislavem, kterého od té doby již nikdy nespátřil.²³⁾ Ještě téhož večera kontaktoval státní tajemník Frank ministerského předsedu Eliáše, přičemž zdůraznil znalost nespolehlivých vládních činitelů a samotného Feierabenda označil za vlastizrádce. Situace se tak v mžiku stala kritickou a Feierabendův okamžitý útek zcela nevyhnutelným. Večer již tak na Feierabenda čekal jeden z hlavních organizátorů Politického ústředí Vladimír Grégr s průvodkyní a společně pokračovali do Českého Brodu, kde se Feierabend od Grégra oddělil a s průvodkyní pokračoval do Brna a Veselí nad Moravou.

Feierabendův útek z protektorátu byl velmi dramatický. Cestu vlakem z Veselí nad Moravou například nastoupil jako topič a prohlídkou, kterou vykonali dva příslušníci německé pohraniční stráže, hledající uprchlé ministry Feierabenda a Nečase, tak prošel jen díky dokonalému maskování obličeje, způsobenému ministrovým příkládáním do kotle lokomotivy. Komplikovanou se rovněž stala cesta přes Slovensko k maďarské hranici. Z Nitry totiž Feierabend odjížděl s průvodci saněmi za tak silné sněhové bouře, že zcela znemožnila další cestu a donutila účastníky k návratu. Maďarskou hranici posléze přešel po návrší u Velkých Chyndic, přičemž se po kolena bořil do závějí a skrýval se za zasněžené kupy sena před zraky vojáka ve strážní budce.

Z Maďarska pokračoval ministr pod jménem Mato Odrlin do Jugoslávie, kde navštívil ministerského předsedu Cvetkoviče a prostřednictvím francouzského vyslance Raymonda Brugéra získal francouzský pas na jméno Francois Lebrun. Z důvodu bezpečnosti se Feierabend rozhodl pokračovat do Francie přes jugoslávský Split a ne přes Itálii, jak původně plánoval. Současně ho také dostihla zpráva z protektorátu, informující o vyšetřování jeho ženy gestapem, prozatím však probíhajícím na svobodě. Mezi protektorátním obyvatelstvem pak vzbudil Feierabendův útek senzaci a došlo k okamžitému vypsání odměny v hodnotě 250 000 K za podání jakýchkoli informací.

Diplomatický pas Ladislava K. Feierabenda z roku 1940, Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence

Po příjezdu do Paříže zaslal Feierabend prostřednictvím zpravodajské služby do Londýna zprávu, v níž se nabídl k plné dispozici Benešovi. Exprezident ho posléze vyzval k návštěvě sídla v londýnském Putney, kde Feierabend Beneše nejprve informoval o činnosti protektorátní vlády a poté potěšil sdělením, že ho celý národ, vyjma komunistů a fašistů, považuje za svého prezidenta. Edvard Beneš věřil, i přes přetrvávající provizorium Národního výboru, v budoucí konsolidaci a jednotu exilového hnutí. Feierabendovi slíbil ministerské křeslo v exilové vládě, o jejíž uznání se s velkými obtížemi zasazoval. Prozatím ho však vyzval k politické zdrženlivosti a nezasahování do činnosti Národního výboru.²⁴⁾ Feierabend tedy žil v Paříži do června 1940, kdy došlo ke kapitulaci Francie a bývalému ministrovi se podařilo uniknout do Velké Británie. Zde navštívil Edvarda Beneše, jehož jednání s Brity o uznání československé vlády mezitím značně pokročila,²⁵⁾ a Beneš se již nijak netajil úmyslem Velké Británie prohlásit Mnichov za neplatný. Měsíc poté pak Feierabenda zařadil mezi navrhované členy budoucího kabinetu, a ten se tak i přes počáteční výhrady vůči Šrámkovu předsednictví a výhrady některých členů Národního výboru proti jeho vstupu do vlády z důvodu příslušnosti k agrární straně stal 20. července 1941 ministrem bez portfeuille v první československé exilové vládě v Londýně.²⁶⁾

Pronásledování členů Feierebendovy rodiny v Protektorátu Čechy a Morava

Původní Feierabendovy úvahy o uchování politické zdrženlivosti a udržení apolitického života nesouvisely pochopitelně pouze s jeho nesouhlasem se složením exilové vlády v Londýně. Jeho mysl zaměstnávala zejména otázka možného

zvýšení ohrožení bezpečnosti vlastní rodiny v protektorátu. Hned po příjezdu do Paříže se tak snažil o navázání spojení s rodinou prostřednictvím římského commendatora Maria Rocca, jenž v této souvislosti osobně navštívil Prahu a zavítal na Feierabendův rodinný statek Mirošov. Tento statek²⁷⁾ obsadili již několik dní po ministrově útěku policejní příslušníci, přičemž vyslyšali Feierabendovu ženu Hanu a zahájili zabavování ministrova majetku.²⁸⁾

V důsledku toho se Hana společně se svými rodiči a dětmi přestěhovala do Letenské ulice v pražské čtvrti Dejvice a začala pracovat jako úřednice u architekta Brabce, neboť jí gestapo neustále vyhrožovalo zařazením do tovární výroby. Otec Feierabendovy ženy Hany Lev Hartmann působil v období tzv. první republiky jako obvodní lékař ve Velešíně, avšak následkem Ladislavova útěku byl společně s manželkou vystěhován z vily na Ořechovce, kde po léta žili.²⁹⁾ Jak psal v jednom z dopisů Ladislavu Feierabendovi z května 1945 syn Ivo: „*Pak nastala doba poměrně klidná až na občasné sekýrování od gestapa.*“ V tomto období byl však již uvězněn Feierabendův bratr Karel, jenž byl nejstarší ze tří sourozenců.³⁰⁾

Ladislavův mladší bratr doc. MUDr. Bohuslav Feierabend se stal lékařem a uznávaným odborníkem v oboru imunologie a sérologie. Život jeho a celé jeho rodiny ale skončil tragicky v rakouských Alpách již v roce 1934.³¹⁾ Ing. Karel Feierabend působil na místě vedoucího jednoho z oddělení ministerstva dopravy a k jeho zatčení a následnému převezení do vyšetřovací vazby Stadelheim v Mnichově došlo v zimě roku 1941. Zde žil rok a půl ve velice špatných podmínkách, přičemž byl například ještě celý týden po propuštění z vězení převážen transportem přes Německo v okovech. Domů se dostal až v březnu 1942 a hned 1. července téhož roku ho gestapo, tentokrát již společně s ostatními členy Feierabendovy rodiny, zatkl znovu.³²⁾ Důvod dřívějšího zatčení Feierabendova bratra Karla oproti zbytku rodiny vyplýval z údajného podezření pro napomáhání při přípravě Ladislavova útěku. To se týkalo i Feierabendova tajemníka Jana Filípka, k jehož zatčení došlo společně s Karlem, přičemž Filípek byl následně odsouzen k trestu smrti, později zmírněnému na deset let v samovazbě.

Relativně klidná doba, přerušovaná pouze výslechy a stálým napětím, kdy za dveřmi zazvoní gestapo, skončila pro zbytek rodiny v souvislosti s druhým stanným právem, vyhlášeným v důsledku atentátu na Reinharda Heydricha v červnu 1942.³³⁾ Pro rodiny z řad inteligence se rok 1942 stal osudným v mnoha případech. V noci po atentátu například celou Prahu zachvátily prohlídky bytů německými vojáky a tam, kde se objevila jakákoli zbraň či se zjistilo, že obyvatel bytu není přihlášen, došlo snadno k zastřelení celé rodiny i s dětmi. Rodiče Feierabendovy ženy Hany tak byli plni obav o život dcery a jejích dětí. Zvláště poté, když se koncem června 1942 objevil v novinách článek pronacistického redaktora Vladimíra Krychtálka, ve kterém Ladislava Feierabenda označil za nepřítele zemědělců číslo dvě.

Na základě následných obdobně štvavých článků je žurnalista Krychtálek považován za původce myšlenky internace příbuzných exilových představitelů a speciálně pak ženy Ladislava Feierabenda, Hany.³⁴⁾ Jak píše v dopise otci Ivo

Feierabend: „Přijelo k nám auto, gestapáci se sháněli po mámě, která nebyla doma, potom odjeli, znovu přijeli, znovu odjeli, přijeli jiní a sháněli se po synech Ladislava Feierabenda a i naše jména si poznamenali. Byli vůbec špatně informováni. Máma přišla domů (byla na refíži Hankou upozorněna a rozloučila se tam s ní) rozčilená, ale důstojná. Připravili jsme jí kufřík a mamičku odvezli pryč. Tentýž osud stihl mužské z Břevnova.³⁵⁾ Teta Máňa byla zatčena až třetí den na to, když se s ní dědeček šel na gestapo informovat. Tehdy pro nás všechny to byla skoro radostná zpráva, že je to jen koncentrák.“³⁶⁾

Následujícího dne navštívila Lva Hartmanna Marie Feierabendová, manželka Ladislavova bratra Karla. Doma totiž našla ručně psaný vzkaz od syna Vladimíra, tehdejšího studenta gymnázia a pozdějšího lékaře: „*Jsmo na GatP č. 123 s dědou.*“ MUDr. Hartmann se tedy s Marií okamžitě vydal do Petschkova paláce, jenž v období Protektorátu Čechy a Morava sloužil jako hlavní úřadovna gestapa, kde jim bylo sděleno, aby se pro informace zastavili za dva až tři dny. Stejněho dne jako u ostatních, tedy 1. července 1942, došlo ke znovuzatčení Feierabendova bratra Karla a jeho mladšího syna Karla, kterého gestapo zadrželo přímo ve škole. Feierabendův tchán se proto se švagrovou Marií brzy vydali do Petschkova paláce znovu.

Gestapo je v předpokoji kanceláře nechalo čekat téměř tři hodiny a posléze Marii vybidlo ke společnému odjezdu s Feierabendovou ženou Hanou, jeho otcem, bratrem a bratrovými syny do Terezína. Zatčení se tak vyhnuli, z důvodu nízkého věku, pouze děti Ladislava Feierabenda, Ivo a Hana, kteří po celou dobu existence protektorátu zůstali ve výchově Haniných rodičů v Dejvicích, což se týkalo i Haniných sourozenců, bratra Aleše a sestry Zlaty. Situace se změnila, když Ivo dosáhl šestnácti let. Tehdy využil MUDr. Hartmann jeho vzrůstu a zařídil Ivovi možnost ukrytí v ozdravovně v Radostíně, kde strávil období od února do září roku 1943. Ivo tak byl po celou dobu ohrožení ukryt v sanatoriu na základě fingovaného rentgenového snímku plic, jenž mu posléze umožnil vyvážnout i z účasti v civilní protiletectké obraně, odklizení trosky po bombardování či ze zařazení do skupin účastníků se kopání zákopů kdesi na Moravě.³⁷⁾ Jak prozradil Ivo v dopisu otci v květnu 1945: „*Moje tuberkulóza byla jen papírová.*“³⁸⁾

Také mužští členové rodiny byli 1. července 1942 zatčeni a převozeni do věznic pražského gestapa, zřízené v roce 1940 v Malé pevnosti Terezín.³⁹⁾ Uvěznění rodiny Ladislava Karla Feierabenda proběhlo v rámci zvýšeného teroru po vyhlášení tzv. druhého stanného práva, přičemž právě v tomto období vzniklo v Malé pevnosti Terezín také oddělení pro ženy, nazývané ženský dvůr.⁴⁰⁾ Feierabendova žena Hana a její švagrová Marie pak do Terezína přijely zhruba o tři týdny později (Hana o něco dřív), neboť zůstávaly prozatím drženy v pražské věznici na Karlově náměstí. MUDr. Vladimír Feierabend, synovec ministra Feierabenda, vzpomíná v roce 1995 v Malé pevnosti na svůj tehdejší příchod: „*Tady nás postavili, přímo tady na kraj toho vstupu. My jsme z toho byli trošičku vyděšený, pochopitelně, protože o Terezíně se vědělo. Můj otec byl invalida z 1. světové války, měl ochrnutou nohu. Tak ten byl zaměstnaný úklidem prostranství, zametal cesty a dvory. No*

v Guelan 9. 5. 45

milý chýčhu,

my čtyři v Gueloxi jsme šťastně přešli nacistickou činu. Děta se teď je těmi na komo a na Těle. O těle a naší matce nemáme od ja. cěllu dubna žádnýjst zpráv, ale doufam, že je těle všechno v pořádku. Hlebož mám málo času, nemohu psát ani slo, ani vám připravit nějaké písmo.

Ladislav K. Feierabend a, na příleženost
je těle
Kade

Dopis Ladislavu K. Feierabendovi od jeho synovce Vladimíra z Dachau z 9. května 1945, Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence

Děkuji za dopis. Jsem rád a sice Vás nic má neochází. Jsem v myslí stále s vámi a Jasto me trápí myšlenka, že trpíte. Nikdy jsem Vám nemiloval tak, jako nyní. Máte-li potřebu peněz pro sebe neb rodinu, napiš. Hlavně buďte klidní a mějte důvěru. Vše dobře dopadne. Tluma mi říkal, že by byl nešťasten, kdyby jeho manželka měla nepřijemnosti a trápila se. Má jí sice nejradši na světě, ale uznává, že se provinil, proto si rozhodne o rozvodu man. Je to přece jenom formalita. Líbám Vás všechny a pozdravuji máma. Jasněvíte učitele matematiky z rodinou. Nezapomněte na pessimistovu společnost. Bývalci děkuji velmi srdečně - Jeník z rodinou posílá pozdravy babičce a Viktor rodišom.

VOJER BRUK (Feierabend)

Vzkaz Ladislava K. Feierabenda rodině z exilu v Londýně, Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence

a dědeček, toho posadili tam, kde se škrabaly brambory. Do kuchyně. A přečkal tam vlastně celý ty dva měsíce, než nás hromadně odvezli do Dachau.“

Konkrétně pak mužští zástupci Feierabendovy rodiny setrvali v cele č. 17 v Malé pevnosti od 1. července do 5. září 1942. Životní podmínky čtyř Feierabendových mužů v cele č. 17 nebyly, jak vzpomíná Vladimír Feierabend, jednoduché: „V tý cele bylo tak na šedesát lidí, jeden malej kohoutek, jeden záchod. Bylo to obtížný, ale hlavně co nás strašně obtěžovalo, to byly stovky, ne stovky, tisíce blech, který nás sužovaly nejen přes den, ale i v noci. No a mys s bratrem chodili každý den

na Reichsbahn, večer sem, dostali jsme tu šlichtu, a pak jsme se zabývali tím, že jsme hledali blechy.“ Vladimírovi a jeho mladšímu bratru Karlovi se rovněž zhruba třikrát během dvouměsíčního věznění v Terezíně podařilo navštívit na ženském dvoře matku a tetu Hanu, a to pod záminkou donášky stravy vězeňkyním v kuchyňských kbelících.

Vladimír se také stal, společně s tzv. roudnickými studenty a židovskými vězni, jedním z vězňů nasazených při kopání protipožární nádrže, jež ve skutečnosti sloužila jako bazén pro příslušníky SS.⁴¹⁾ Pobyt Feierabendovy rodiny v terezínské Malé pevnosti ukončil v říjnu 1942 odjezd Ladislava otce Karla, společně s nejstarším synem Karlem a jeho dvěma syny do koncentračního tábora Dachau a o tři týdny později odjezd Feierabendovy ženy Hany a její švagrové Marie do ženského tábora v Ravensbrücku.⁴²⁾ O příchodu Hany Feierabendové do Terezína se její otec dozvěděl poměrně brzy prostřednictvím korespondenčního lístku. Její odjezd do koncentračního tábora Ravensbrück pak byl rodině oznámen dopisem, jež přišel společně s kufříkem s Haninými šaty.⁴³⁾

V Dachau se Vladimír Feierabend zúčastnil příjmu nových vězňů v táborové koupelně, kde docházelo ke kontaktování osob protektorátní státní příslušnosti, jejich morálnímu povzbuzení a předání instrukcí, jak si v táboře počínat či u koho hledat v případě potřeby pomoc. Jak vzpomínal v roce 1996 synovec Ladislava Feierabenda Vladimír na vědecké konferenci o koncentračních táborech, Češi si díky svým schopnostem a odborným znalostem vytvořili v Dachau pozici, jež umožňovala umísťovat nově příchozí Čechy v komandech, kde se dalo přežít či zajišťovat místa pro staré a nemocné vězně na tzv. revíru. Tam byl sice každý, kdo nebyl do tří měsíců schopen pracovat, posléze začleněn do kategorie tzv. invalidů (určených k likvidaci), přesto se však na revíru podařilo vytvořit jakýsi azyl pro několik starších lidí, což si vyžádalo soustavné falšování dokumentů a ukrývání těchto osob při pravidelné selekci invalidů lékaři SS.

Jedním ze skrývaných se stal i prof. Karel Feierabend, otec Ladislava Feierabenda, jež byl nejstarším vězněm v Dachau, neboť k jeho zatčení došlo v jeho 81 letech a k propuštění na svobodu pak v 84 letech.⁴⁴⁾ Feierabendův bratr Karel trpěl v koncentračním táboře v důsledku oslabení imunitního systému furunkulózou (vředovitostí) a značně pohlubl, neboť v době osvobození Dachau Američany prodělal žloutenku.⁴⁵⁾ O průběhu pobytu mužských členů rodiny Feierabendů v Dachau docházely známým v protektorátu prostřednictvím zpráv propuštěných vězňů informace, jež zněly víceméně příznivě. Jako zneklidňující se ovšem jevila situace Feierabendova otce, která i přes výraznou potravinovou pomoc rodiny Kubiasových, jež zásobovala balíčky z protektorátu všechny muže z Feierabendovy rodiny, zůstávala znepokojivou a v důsledku žádostí ostatních vězněných mužských příbuzných přinutila Lva Hartmanna k návštěvě prezidentské kanceláře.

Zde mu však bylo doporučeno od žádosti o propuštění, určené pro samotného K. H. Franka, upustit z důvodu možného upozornění na doposud neuvězněné děti, Iva a Hanu.⁴⁶⁾ Jak známo, Karel Feierabend starší sice jako nejstarší vězeň

Dachau věznění v koncentračním táboře přežil, avšak po návratu do Prahy zůstal hospitalizován v pražské Vinohradské nemocnici s vážnými zažívacími potížemi, a přes prvotní naděje příbuzných v nemocnici brzy zemřel.⁴⁷⁾ Haně s Marií se snažil život v táboře alespoň částečně ulehčit Hanin otec MUDr. Lev Hartmann, který pravidelně do Ravensbrücku zasílal z protektorátu balíky s jídlem. Později se přidali i mnozí přátelé a známí, ale rovněž i zcela neznámí lidé. Počátkem roku 1944 pak MUDr. Hartmanovi přišel od Hany lístek, že v Ravensbrücku přibrala jedenáct kilo.⁴⁸⁾ Přispělo k tomu nepochybně i zaměstnání v konfekční továrně ve Fürstenbergu, vzdáleném zhruba deset minut cesty autobusem od Ravensbrücku, kde Hana pracovala jako švadlena a neměla tak dostatek pohybu.⁴⁹⁾ Hana Feierabendová se se švagrovou Marií vrátila z Ravensbrücku pěšky po osmnáctidenní pouti dne 23. května 1945. Obě ženy došly v plném zdraví, a to i přes to, že Marie prodělala koncem války břišní tyfus.⁵⁰⁾ Mužští členové rodiny se z koncentračního tábora Dachau vrátili 21. května 1945.⁵¹⁾ Jako první se navrátil mladší ze synů Karla Feierabenda Karel, který se po osvobození Dachau Američany vydal z Německa pěšky na vlastní pěst.⁵²⁾ Jakmile se nejmladší Karel vrátil, urychleně organizoval převoz dědečka, otce a bratra Vladimíra.⁵³⁾ Dne 19. května 1945 pak z Prahy do Dachau vyjela kolona aut, jež přednostně z tábora odvážela starší a nemocné vězně, což se týkalo i nejstaršího člena rodiny, dědečka Karla.⁵⁴⁾

Feierabendův nevydařený návrat do vlasti

Ladislav Karel Feierabend působil na pozici exilového ministra od července 1941 do února roku 1945. Jeho politickou činnost v exilu však již od samého počátku provázela celá řada paradoxů, způsobených nejen rezervovaností vůči jeho osobě z důvodu účasti v protektorátní vládě, třebaže na přímou žádost Edvarda Beneše, ale současně pro Feierabendovo členství v agrární straně, jež po roce 1938 zůstala trnem v oku nejen komunistům, ale rovněž národně socialistickým představitelům a zástupcům ostatních stran Národní fronty. Mnichovské trauma totiž zatížilo poměry československé politiky natolik, že stálé hledání viníků zůstalo normou a veřejní činitelé, kteří se okamžitě nepřesunuli do exilu, se stali podezřelými nejen pro představitele londýnského či moskevského exilu, ale zejména pro protektorátní obyvatelstvo.

Současně je ovšem možné Ladislava Feierabenda označit za jediného zástupce agrární strany, jež vedl v průběhu války v podstatě přátelské, v každém případě však značně důvěrné rozhovory s Edvardem Benešem.⁵⁵⁾ Na počátku roku 1944, záhy po návratu Beneše z Moskvy, kde došlo k podepsání československo-sovětské spojenecké smlouvy, mezi nimi proběhla výrazná výměna názorů týkající se vývoje poválečného Československa. Prezident totiž počal po příjezdu obhajovat vznik vnitropolitického systému tří stran, konkrétně strany levice, zahrnující komunisty, sociální demokraty a národní socialisty, strany středu, vedené Msgr. Janem Šrámkem, a strany konzervativní. Feierabend s tímto postupem nesouhlasil z důvodu nebezpečí pohlčení levicové strany komunisty a vyslovil obavy o následné udržení demokracie v obnovené republice. Hospodářské memorandum,

Fotografie manželky Ladislava K. Feirabenda Hany s dcerou Hanou (1929),
Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence

kteří prezident v Sovětském svazu předložil, pak nazval ekonomickou přípravou pro hospodářské začlenění Československa do SSSR.⁵⁶⁾ Feierabend se proti komunistům vyslovil například již v září 1941, kdy protestoval proti jejich případnému vstupu do exilového parlamentu, tedy tzv. Státní rady. Na návštěvě u prezidenta Beneše v této souvislosti prohlásil: „*Komunistická strana je nedemokratická a řídí se direktivami Moskvy. Proč jim umožňovat, aby doma mohli říct, že osvobozovali národ?*“⁵⁷⁾

V důsledku blížícího se konce války se v londýnském a moskevském exilu vedl zápas o získání maxima moci a vlivu v obnovené republice. Na tomto základě

se pak množily útoky proti ministru Feierabendovi z řad komunistických i jiných představitelů, jež ho napadaly za údajnou kolaboraci ve vládách pomnichovské republiky a vládě protektorátní. Součástí prezidentových dohod se zástupci moskevského exilu z prosince 1943 se stala také otázka existence a fungování agrární strany v poválečném Československu, což se dotýkalo i samotného Feierabenda, neboť výsledný Košický vládní program potvrdil nejen zákaz všech předmnichovských pravicově orientovaných stran, ale rovněž stanovil zřízení Národního soudu, jenž měl posoudit vlastizrádnou činnost bývalých členů protektorátních vlád.

Potvrzení zákazu činnosti agrární strany pak s povděkem kvitovaly i socialistické strany, jež vzhledem k vlastním zájmům na poválečném zisku preferencí hlasů voličů neměly pro obnovení poválečné agrární strany či společné kooperaci v rámci Národní fronty příliš pochopení. Namísto toho upřednostňovaly vznik nové strany, jež by navázala na zemědělskou tradici a zřekla se starého, předmnichovského agrarismu.⁵⁸⁾ Evidentní neochota socialistických stran vést politická jednání s agrární stranou se projevovala již počátkem roku 1944.⁵⁹⁾ Přesto ještě v lednu 1945 jednal prezident s londýnskými exponenty agrární strany Ladislavem Feierabendem a Jánem Lichnerem o jejich požadavcích na sestavení a fungování nové poválečné vlády, obdobně jako s ostatními stranami Národní fronty.

Po neformální schůzce ministrů u prezidenta v únoru 1945 ale vyšel najevo úmysl socialistických stran zabránit bývalým představitelům agrární strany obnovit jejich stranu, neboť socialistický blok⁶⁰⁾ se usnesl na odjezdu národního socialisty Václava Pácala do Moskvy, kde měl zastupovat agrární stranu coby jednatel v diskuzích o poválečném programu vlády.⁶¹⁾ Stanovisko bloku jasně vyplývá z Noskovy depeše Gottwaldovi z února 1945: „V bloku bylo jednomyslně rozhodnuto, že stará agrární strana a její představitelé nepřichází v úvahu jako politický partner v Národní frontě, což bylo prezidentovi společným rozhodnutím také sděleno.“⁶²⁾ Feierabend označil rozhodnutí bloku za nedemokratické a podal z funkce ministra financí londýnské vlády v únoru 1945 demisi.⁶³⁾

Stal se tak jediným politikem, který se podáním demise vyslovil proti směřování a přetváření orientace poválečného Československa, vzrůstajícímu vlivu komunistické strany a její dominanci při formování politického systému obnovené republiky.⁶⁴⁾ Vnitropolitická situace se pro Feierabendův návrat do Československa tak již předem jevila jako krajně nepříznivá, čehož si byl bývalý ministr sám dobře vědom, avšak vzhledem k rodinným svazkům se rozhodl pro návrat.⁶⁵⁾ Před tímto záměrem ho varovala i celá řada známých, přičemž otec jeho ženy Hany mu v dopise z počátku června 1945 například napsal: „*Nemám nejmenšího ponětí, jak jsi v tomhle ohledu opatřen a co hodláš do budoucna. V Kooperativě to asi sotva půjde, neobráti-li se věci. Nynější revoluční výbor zakázal v Kooperativě přístup Klinderovi. Vedení se ujal asi 30 letý Dr. Jiřík, komunista, který byl v Kooperativě celkem a je asi čtyři léta jako malý úředníček a je tam dokonalý rozvrat.*“⁶⁶⁾

Po návratu Ladislava Karla Feierabenda do republiky probíhala nenávistná masová kampaň proti agrární straně. Nejostřeji vystupovali proti agrárníkům

komunisté, avšak nepodložené a lživé články zveřejňovaly i listy demokratických stran. Obrana proti těmto útokům však zůstávala mizivá z důvodu zabavení veškerého agrárního tisku policejní mocí a noviny, podléhající Národní frontě, neotiskly články hodnotící agrární stranu pozitivně. Bylo tak prakticky nemožné odpovědět na jakékoli obvinění v tisku nebo rozhlase, případně ho vyvrátit na veřejném shromáždění.⁶⁷⁾ Strana nejen, že nesměla politicky pracovat či se ucházet o přízeň voličů, ale její představitelé byli v mnoha případech vystaveni soudnímu stíhání a ve vykonstruovaných procesech pak obviněni z kolaborace.

Činitelé, jejichž odbojové zásluhy zůstávaly nezpochybnitelné, což se týkalo i Ladislava Karla Feierabenda, pak byli alespoň skandalizováni, odsunuti na okraj politického a společenského života a jejich předchozí odbojová činnost zpochybňována.⁶⁸⁾ Dobu návratu svého otce do vlasti přiblížil na mezinárodní konferenci České zemědělské fakulty v roce 2007 Feierabendův syn Ivo: „*Byla z něho prašivá ovce. My jsme to měli v letech 1946 až 1948 poměrně těžké. My jsme se cítili tak, jako by začal nový protektorát, ačkoliv si otec na jednu stranu myslel, že je možné ještě proti tomu bojovat a že se to nějakým způsobem ještě proti tomu vyhraje. Ovšem, když se na to člověk dívá zpětně, tak je myslím zcela jasné, že třetí republika byla narafičená komunisty, aby se jí mohli zmocnit. Bylo to štěstí, že jsme komunistům utekli ze spárů. Nemám žádné iluze, že otec by byl popraven, o tom nemám žádné pochyby. Pamatuji si, že ještě v 50. letech Rudé právo o otci psalo jako o nepříteli lidu č. 2, první byl Zenkl.*“⁶⁹⁾

Snahy a aktivity bývalých členů agrární strany po roce 1945 monitorovalo také zpravodajské oddělení ministerstva vnitra, řízené komunistickou stranou. Ta sledovala činnost jednotlivých osob, takže se v jejích zprávách brzy objevilo i jméno L. K. Feierabenda.⁷⁰⁾ Ladislav se stal v poválečném Československu odepсанou osobou. Ačkoli byl ještě před několika měsíci Benešovým důvěrníkem, v průběhu období tzv. třetí republiky již mu nepřišla jediná pozvánka na jakoukoli z hradních recepcí. A jak později prohlásil ve svých pamětech: „*Moje osobní postavení bylo ubohé politicky, hospodářsky i společensky.*“ Stal se soukromou osobou a při snaze vyhnout se hrozbě nečinnosti přesídlil na rodinný statek Mirošov, kde začal společně se svou ženou Hanou hospodařit.

Jelikož se však nehodlal zcela vzdát politické činnosti, využil spolu s dalšími agrárními činiteli nabídku národních socialistů na vstup do Československé strany národně socialistické.⁷¹⁾ Triumvirát agrárních osobností Ladislav Feierabend, Oldřich Suchý a Čeněk Torn pak měl sehrát klíčovou roli a stát se pro venkov zárukou kontinuity s předmnichovskými poměry. S blížícími se volbami roku 1946 se ale komunistická kampaň proti Ladislavu Feierabendovi rozjela naplno. Osobní urážky se objevovaly stále častěji, přičemž byl Feierabend nazýván vykořisťovatelem, politickým šejdířem, kolaborantem a dalšími negativními přívlastky.⁷²⁾ Jako ekonom a národohospodář pochopil Ladislav Feierabend rychleji než mnozí, že nepřijetím Marshallova plánu je o dalším osudu Československa definitivně rozhodnuto. Po únorovém převzetí moci komunisty v roce 1948 proto reagoval rychle a bez dlouhého rozmýšlení.⁷³⁾

V roce 2007 vzpomínal na tyto události syn Ivo, dnes emeritní profesor San Diego State University v Kalifornii: „*My jsme utekli už během komunistického puče v roce 1948. Bylo to tehdy hodně rychlé. Policie otce přišla hned zatknout, už šla po schodech ve vile na Ořechovce, zatímco otec utíkal přes jídelnu do zahrady našich sousedů a odtud zmizel pryč. Potom se schovával až do dubna 1948, kdy se podařilo celé rodině utéct. Byli jsme schovaní v bárce, která plula po Labi do Němceka, a v ní jsme šťastně dojeli do Hamburku.*“⁷⁴⁾ V letech 1948 až 1950 žil Ladislav Feierabend s manželkou a dětmi ve Velké Británii, kde pořádal řadu přednášek, snažil se o seznámení veřejnosti s poměry v pounorovém Československu a o získání podpory pro myšlenku nového odboje.

V srpnu 1948 se stal administrativním ředitelem u firmy Trup Industrie v Jižním Walesu a v roce následujícím se podílel na založení londýnské agrární organizace a vydávání časopisu *Listy přátelům*. Spolu se ženou posléze odjel do New Yorku, kde získal místo v Mid-European Studies Center, jež sledovalo vývoj v komunistických zemích střední Evropy. Ve Spojených státech rovněž působil až do své smrti v roce 1969 ve vysílání rozhlasové stanice Hlas Ameriky.⁷⁵⁾ A jak sám Ladislav Feierabend vzpomínal na svůj druhý vynucený útěk z vlasti ve svých pamětech: „*Skoro jsem plakal, když jsem si jako národohospodář uvědomoval, jak bohatá mohla být republika a jak vysokou životní úroveň mohl v ní mít každý, kdo chtěl pracovat...*“⁷⁶⁾

Poznámky

¹⁾ Jan RATAJ, *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*, Praha: Karolinum, 1997, s. 11–12.

²⁾ Tomáš PASÁK, *Pod ochranou říše*, Praha: Práh, 1998, s. 10–14.

³⁾ Toman BROD, *Československo a Sovětský svaz 1939–1945. Moskva – objetí a pouto*, Praha: Listopad, 1992, s. 8.

⁴⁾ Jaroslav ČVANČARA, *Někomu život, někomu smrt. Československý odboj a nacistická okupační moc 1943–1945*, Praha: Laguna, 2008, s. 33.

⁵⁾ Ladislava K. Feierabenda navrhl na post ministra prezidentu Benešovi guvernér Národní banky Československé a šestinasobný ministr financí prvorepublikového Československa dr. Karel Engliš (Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 31).

⁶⁾ Druhá vláda gen. Jana Syrového, jež existovala v období od 4. října do 1. prosince 1938, zaznamenala oproti vládě první zásadní personální změny pod tlakem Německa a za souhlasu konzervativní pravice. Původního ministra zahraničí Kamila Kroftu nahradil germanofilsky zaměřený agrárník František Chvalkovský, ze svého úřadu odstoupil také náčelník generálního štábu gen. Ludvík Krejčí a šéf vojenského zpravodajství plk. František Hájek (Jan RATAJ, *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*, Praha: Karolinum, 1997, s. 15).

⁷⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 29–38.

⁸⁾ Tamtéž, s. 54.

⁹⁾ Strana národní jednoty vznikla 18. listopadu 1938, přičemž zahrnovala stranu agrární, Čs. stranu národně socialistickou, Čs. živnostensko-obchodnickou stranu středostavovskou, Národní sjednocení a Čs. stranu lidovou. Připojila se k ní rovněž Národní liga a později do ní vstoupili i moravští lidovci vedení Msgr. Janem Šrámkem. Cílem strany bylo stát se vedoucí silou autoritativně demokratického státu, při zajištění parlamentní většiny v omezeně působícím parlamentu. Rudolf Beran se k vytvoření jedné politické strany stavěl od samého počátku odmítavě, neboť v ní spatřoval nebezpečí vzniku totalitního systému. V důsledku toho se dohodl s předsedou sociální demokracie

Antonínem Hamplem na vzniku politické strany s levicovým zaměřením, jež se stala určitou protiváhou Strany národní jednoty a fungovala pod názvem Národní strana práce. Existovala tak víceméně jako loajální státoporná opozice, jež měla zachovat zdánlivý dojem pokračující demokracie. Zaslouhou hlavních politických představitelů obou politických stran, kteří postupovali v této obtížné době jednotně, se tak dařilo úspěšně neutralizovat extrémní pravicové nacionalistické skupiny (Jaroslav ROKOSKÝ, *Rudolf Beran a jeho doba. Vzestup a pád agrární strany*, Praha: Vyšehrad, 2011, s. 340–342).

¹⁰⁾ Tamtéž, s. 355–356.

¹¹⁾ Jednalo se o tzv. první vládu Rudolfa Berana, jež existovala v období od 1. prosince 1938 do samotného vzniku Protektorátu Čechy a Morava dne 15. března 1939. Tato vláda fungovala jako politicko-úřednický kabinet, neboť předseda vlády Beran reprezentoval většinu volených zástupců národa a všechny resorty byly obsazeny odborníky bez ohledu na jejich stranickou příslušnost (Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 68–69).

¹²⁾ Tamtéž, s. 66–67.

¹³⁾ Jan RATAJ, Antonín KLIMEK, Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Z druhé republiky I.*, Praha: Historický ústav armády České republiky, 1993, s. 19–20.

¹⁴⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 68.

¹⁵⁾ Tamtéž, s. 169–172.

¹⁶⁾ Tamtéž, s. 275.

¹⁷⁾ Jindřich DEJMEK, *Politická biografie českého demokrata. Prezident republiky a vůdce národního odboje (1939–1948)*, 2. díl., 1. vyd., Praha: Karolinum, 2008, s. 205–212.

¹⁸⁾ Již 16. března 1939 se v nejbližším Háchově okolí objevily názory o nutnosti zřízení nové politické organizace, jež posléze navázala na národně obranné tendence z předchozích měsíců, kdy režim tzv. druhé republiky stále odolával stupňovanému tlaku německého souseda. V čele této organizace stanul protektorátní prezident Hácha, jehož oficiální pozice zesílila vzhledem k akceptaci ze strany okupační moci, ale i ze strany širokých vrstev obyvatelstva. Dne 23. března 1939 došlo ke svolání ustavující schůze Výboru Národního souručenství, jemuž předcházelo rozpuštění Poslanecké sněmovny a Senátu Národního shromáždění. Předsedou Výboru Národního souručenství se na Beranovo doporučení stal zástupce maloročníků v agrární straně Adolf Hrubý, přičemž celkový počet Výboru tvořilo 50 členů jmenovaných protektorátním prezidentem. Složení Výboru pak mělo vzbudit dojem posílení národní jednoty a dohody, přičemž z hlediska politického zastoupení zde figurovalo čtyřicet členů dvou stran tzv. druhé republiky a deset zástupců extrémně pravicových a fašistických uskupení (NOF, ANO, Vlajka). Taktika snížit akceschopnost extremistických sil tak znovu slavila svůj dílčí úspěch (Jan GEBHART, Jan KUKLÍK, *Dramatické i všední dny protektorátu*, Praha: Themis, 1996, s. 23–28).

¹⁹⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 202–203.

²⁰⁾ Toman BROAD, *Československo a Sovětský svaz 1939–1945. Moskva – objetí a pouto*, Praha: Listopad, 1992, s. 93.

²¹⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 209–224.

²²⁾ Vojtěch MASTNÝ, *Protektorát a osud českého odboje*, Praha: Eurolex Bohemia s.r.o., 2003, s. 115.

²³⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 241–266.

²⁴⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 275–318.

²⁵⁾ Proces, končící výsledným uznáním prozatímní československé vlády v exilu, lze rozdělit do tří fází. První, trvající v rozmezí od září do prosince 1939, jež vedla k vytvoření Čs. národního výboru v Paříži za účelem napomáhání organizování a řízení „samostatné československé divize“ ve Francii. Fáze druhá, vymezená obdobím od ledna do července 1940, vyvrcholila vytvořením prozatímní československé vlády, a to zejména z důvodu britské potřeby získání dalšího vojenského personálu, včetně československých vojáků, evakuovaných po pádu Francie do Velké Británie. V tomto stádiu se stal Edvard Beneš plnoprávným představitelem uznávaným na mezinárodním poli, i když se Československo svým prozatímním statutem nadále lišilo od ostatních exilových vlád sídlících na území Velké Británie. Poslední fáze, charakterizovaná plným uznáním, následovala po německém vpádu na území SSSR v červenci 1941, kdy britské úřady přiznaly československé vládě oficiální status a uznaly její existenci de iure (Martin David BROWN, *Jak se jedná s demokraty. Britské ministerstvo zahraničí a čs. emigrace ve Velké Británii 1939–1945*, Praha: Pavel Dobrovský a Jiří Ševčík, 2008, s. 67).

²⁶⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 339.

²⁷⁾ Do zabaveného statku v Mírošově byl rodně okamžitě zamezen vstup a Feierabendovu tcháno-

- vi MUDr. Hartmannovi přikázáno předat přesný seznam majetku pod pohrůžkou zlých následků v případě nejasností. Všechno zařízení statku společně se zařízením tchánovy vily na Ořechovce bylo následně rozkradeno a rozprodáno (Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*).
- ²⁸⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994, s. 339.
- ²⁹⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ³⁰⁾ Tamtéž, *Dopis od Ivo Feierabenda pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ³¹⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Majetkové záležitosti, k. 7, inv. č. 6-1/128/7.
- ³²⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ³³⁾ Tamtéž.
- ³⁴⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ³⁵⁾ Ladislav Feierabend se společně se svým bratrem Karlem po roce 1934 rozhodli vystavět pro své rodiče domek v Břevnově, kde by všichni společně žili. V roce 1939 se však Ladislavovi podařilo, pod podmínkou, že prodá statek Šmikousy Deutsche Siedgs Gesellschaft v Karlových Varech, získat povolení německých úřadů pro kupní smlouvu ohledně statku Mírošov u Rokycan (Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Majetkové záležitosti, k. 7, inv. č. 6-1/128/7). Po internování otce a bratra Ladislava K. Feierabenda zůstal dům v Břevnově uzavřen až do léta 1944, kdy byl zabrán jedním z příslušníků SS (Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 2. června 1945*).
- ³⁶⁾ Tamtéž, *Dopis od Ivo Feierabenda pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ³⁷⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ³⁸⁾ Tamtéž, *Dopis od Ivo Feierabenda pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ³⁹⁾ Tamtéž, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ⁴⁰⁾ Marek POLONCARZ, *Postavení terezínské Malé pevnosti v systému nacistické perzekuce*, In: Miloslav MOULIS, *Češi v nacistických koncentračních táborech, káznicích a věznicích*, 1. vyd., Praha: Český svaz bojovníků za svobodu, 1996, s. 50–53.
- ⁴¹⁾ Památník Terezín, Fotoarchiv, Malá pevnost, Videovýpovědi bývalých vězňů, inv. č. FAPT 6559, *Videovýpověď MUDr. Vladimíra Feierabenda*.
- ⁴²⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, k. 7, inv. č. 6-1/128/7, *Zpráva pro L. K. Feierabenda od Huberta Ripky o Haně Feierabendové*.
- ⁴³⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ⁴⁴⁾ Vladimír FEIERABEND, *Solidarita a odboj českých vězňů v Dachau*, In: Miloslav MOULIS, *Češi v nacistických koncentračních táborech, káznicích a věznicích*, 1. vyd., Praha: Český svaz bojovníků za svobodu, 1996, s. 77–79.
- ⁴⁵⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Ivo Feierabenda pro L. K. Feierabenda z května 1945*.
- ⁴⁶⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ⁴⁷⁾ Tamtéž, *Dopis od Hany Feierabendové pro L. K. Feierabenda z června 1945*.
- ⁴⁸⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, Rodinná korespondence, k. 7, inv. č. 6-1/128/6, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ⁴⁹⁾ Tamtéž, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 15. května 1945*.
- ⁵⁰⁾ Tamtéž, *Dopis od Ivo Feierabenda pro L. K. Feierabenda z května 1945*.
- ⁵¹⁾ Tamtéž, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ⁵²⁾ Tamtéž, *Dopis od Regíny Berounské pro L. K. Feierabenda z května 1945*.
- ⁵³⁾ Tamtéž, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ⁵⁴⁾ Tamtéž.
- ⁵⁵⁾ Pavel KOSATÍK, *Čeští demokraté. 50. nejvýznamnějších osobností veřejného života*, Praha: Mladá fronta, 2010, s. 256.
- ⁵⁶⁾ Jana ČECHUROVÁ, Jan KUKLÍK, Jan ČECHURA, aj., *Válečné deníky Jana Opočenského*, Praha: Karolinum, 2001, s. 332.

- ⁵⁷⁾ Tamtéž, s. 144.
- ⁵⁸⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, 3. díl, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1996, s. 173.
- ⁵⁹⁾ MÚA AV Praha, f. EB II/1, k. 75, sign. 41/1, Jednání s komunisty 1944, *Zápis o poradě skupiny československých socialistů konané v Londýně dne 16. června 1944*.
- ⁶⁰⁾ Konkrétní komunistické představy o struktuře bloku a Národní fronty koncipoval komunistický představitel Bohuslav Laštovička ve stranicovém časopise *Nové Československo* v březnu 1944: „*Tento blok bude gravitačním střediskem, kolem něhož se Národní fronta bude seskupovat. V Národní frontě nebude místa pro koncepci politické pravice, levice a středu, neboť za pravici lze výhradně označit jen národní zrádce, a střed by snad mohl zahrnovat váhavce a stoupence politiky vyčkávání všech odstínů, což je jen zahalenější formou národní zrády anebo kapitulace, poraženectví, nevíry v úspěch boje proti Němcům, smíření s německou nadvládou atp. Národní fronta se vytvoří tak, že k socialistickému bloku, jenž bude mít většinové nové vedení, se přidruží jednotlivci a skupiny, kdož se rozešli se zrádci*“ (Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, 3. díl, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1996, s. 127).
- ⁶¹⁾ Tamtéž, s. 208–214.
- ⁶²⁾ MÚA AV Praha, f. EB II/1, k. 331, sign. EB–L, Depeše odeslané MZV 1945, *Depeše V. Noska K. Gottwaldovi z 16. února 1945*.
- ⁶³⁾ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, 3. díl, 2. vyd., Brno: Atlantis, 1996, s. 208–214.
- ⁶⁴⁾ Petr BLAŽEK, *Každý dobrý skutek musí být po zásluze potrestán. Panelová diskuze s Janem Brojem, Ivo Feierabendem a Ivanem Dejmalem*, In: Petr BLAŽEK, Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha: Dokořán, 2008, s. 319.
- ⁶⁵⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, k. 7, inv. č. 6-1/128/7, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 20. května 1945*.
- ⁶⁶⁾ Národní archiv, f. Archiv JUDr. L. K. Feierabend, k. 7, inv. č. 6-1/128/7, *Dopis od Lva Hartmanna pro L. K. Feierabenda z 2. června 1945*.
- ⁶⁷⁾ Jaroslav ROKOSKÝ, *Svobodný sedlák na svobodné půdě. Osud agrární strany v Československu po druhé světové válce*, In: Petr BLAŽEK, Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha: Dokořán, 2008, s. 91–94.
- ⁶⁸⁾ Jiří PERNES, *Politické a sociální předpoklady kolektivizace zemědělství v Československu*, In: Petr BLAŽEK, Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha: Dokořán, 2008, s. 78.
- ⁶⁹⁾ Petr BLAŽEK, *Každý dobrý skutek musí být po zásluze potrestán. Panelová diskuze s Janem Brojem, Ivo Feierabendem a Ivanem Dejmalem*, In: Petr BLAŽEK, Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha: Dokořán, 2008, s. 306.
- ⁷⁰⁾ Jaroslav ROKOSKÝ, *Svobodný sedlák na svobodné půdě. Osud agrární strany v Československu po druhé světové válce*, In: Petr BLAŽEK, Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha: Dokořán, 2008, s. 95.
- ⁷¹⁾ Pavel KOSATÍK, *Čeští demokraté. 50. nejvýznamnějších osobností veřejného života*, Praha: Mladá fronta, 2010, s. 256.
- ⁷²⁾ Jaroslav ROKOSKÝ, *Svobodný sedlák na svobodné půdě. Osud agrární strany v Československu po druhé světové válce*, In: Petr BLAŽEK, Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha: Dokořán, 2008, s. 97.
- ⁷³⁾ Pavel KOSATÍK, *Čeští demokraté. 50. nejvýznamnějších osobností veřejného života*, Praha: Mladá fronta, 2010, s. 257.
- ⁷⁴⁾ Petr BLAŽEK, *Každý dobrý skutek musí být po zásluze potrestán. Panelová diskuze s Janem Brojem, Ivo Feierabendem a Ivanem Dejmalem*, In: Petr BLAŽEK, Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha: Dokořán, 2008, s. 306.
- ⁷⁵⁾ Jiří KOCIAN, „*Přebytečný*“ agrárník. *Ladislav Feierabend v londýnském exilu 1948–1950*, In: Jana BUREŠOVÁ, Jana PELIKÁNOVÁ (eds.), *Studie z dějin emigrace*, svazek 6, Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2010, s. 86–90.
- ⁷⁶⁾ Pavel KOSATÍK, *Čeští demokraté. 50. nejvýznamnějších osobností veřejného života*, Praha: Mladá fronta, 2010, s. 257.

THE DRAMATIC FATE OF MINISTER FEIERABEND AND HIS FAMILY, IMPRISONED IN TEREZÍN, RAVENSBRÜCK AND DACHAU

*Radka Kubelková, Terezín Memorial
Summary*

The life of Ladislav Karel Feierabend (born on June 14, 1891 in Kostelec nad Orlicí – died on August 15, 1969 in Villach, Austria) provides a remarkable example of the story of a man who, in his struggle against two totalitarian regimes – and because of his unchanging opinions and adherence to the principles of democratic thinking – was twice exiled from his native country. In both cases his escapes were very dramatic. First, he fled to escape the German occupation forces; on the second occasion he left his own country to avoid the wrath of its citizens, who – after 1948 – had succumbed to an illusory persuasion that did not accept any differences of opinions and persecuted any signs of dissent. The paper also traces the fate of the individual members of the Feierabend family who, because of Feierabend's resistance activities, could hardly escape imprisonment in the concentration camps Ravensbrück and Dachau. It also portrays the fate of his wife Hana and their children, who, three years after the liberation of Czechoslovakia, followed Feierabend to his forced exile in Britain and the United States.

DAS DRAMATISCHE SCHICKSAL MINISTER FEIERABENDS UND SEINER FAMILIE, DIE IN THERESIENSTADT, RAVENSBRÜCK UND DACHAU INHAFTIERT WAREN

*Radka Kubelková, Gedenkstätte Theresienstadt
Resümee*

Das Leben von Ladislav Karel Feierabend (14. Juni 1891 Kostelec nad Orlicí – 15. August 1969 Villach, Österreich) ist die erstaunliche Geschichte eines Menschen, der im Kampf gegen zwei totalitäre Regime aufgrund der Unabänderlichkeit seiner eigenen Meinung und der Einhaltung der Prinzipien demokratischer Gesinnung zwei Exile absolvierte, die in beiden Fällen mit recht dramatischen Republikfluchten verbunden waren. Das erste Mal flüchtete er vor den deutschen Okkupanten, später dann, das zweite Mal, vor den Bürgern des eigenen Volkes, die nach 1948 der Illusion einer Gesinnung unterlagen, welche die Verschiedenartigkeit von Anschauungen nicht akzeptierte und die Bevölkerung der Tschechoslowakei wegen jeglicher Äußerung einer abweichenden politischen Meinung verfolgte. Die Studie geht auch den Schicksalen von Feierabends Familieangehörigen nach, die in Anbetracht seiner Widerstandstätigkeit der Inhaftierung in den Konzentrationslagern Ravensbrück und Dachau nicht entgehen konnten, und verfolgt auch das Geschick seiner Frau Hana und der Kinder, die ihm drei Jahre nach der Befreiung der Tschechoslowakei in das zweite erzwungene Exil nach Großbritannien und die USA folgten.

HERMANN ALOIS KRUMEY – AKTÉR KONEČNÉHO ŘEŠENÍ SLOVANSKÉHO PROBLÉMU A ŽIDOVSKÉ OTÁZKY

Tomáš Fedorovič, Památník Terezín

„*My máme povinnost vylidňovat [entvölkern], stejně jako máme povinnost odpovídající péče o německé obyvatelstvo. Bude se muset vyvinout technika vylidňování. Co znamená vylidňovat, zeptáte se. Zda chci odstranit celé národní kmeny? Ano, přibližně k tomu to směřuje...*“⁽¹⁾ (Adolf Hitler)

Třetího května 1945 pro Hermanna Krumeje skončila zajetím v Bolzanu jeho spolupráce s Hlavním říšským bezpečnostním úřadem v Berlíně (RSHA).⁽²⁾ Podle šetření československých bezpečnostních orgánů byl následně převezen a internován v Anglii a v srpnu 1947 pak vypovídal před vojenským tribunálem v Norimberku o osudu dětí z Lidic a Ležáků.⁽³⁾ Krumej odcházel o několik měsíců později od jednání před rozhodčí komorou (Spruchkammer) v Darmstadtu dobře naladěm. V potaz byla totiž vzata i v jeho prospěch vypovídající řeč Rudolfa (Reszö) Kasztnera o Krumejově pomoci malé skupině maďarských Židů v rámci obchodu „zboží za krev“. Když byl „denacifikován“, rozhodl se zahájit novou občanskou a politickou existenci v hessenském Korbachu, k čemuž mu jako sude-toněmeckému uprchlíkovi poskytla německá vláda příspěvěk 12 000 marek, tzv. *Aufbau-Kredit*. První střet se zákonem za činy během války dostihly Krumeje, nyní obchodního zástupce pro farmaceutika, v roce 1957. Tehdy byl krátce zadržen, ale vzhledem k chybějícím důkazům pro podezření z útěku opět propuštěn. Po kompromitujících výpovědích Eichmanna v Jeruzalémě došlo k jeho opětovnému zatčení, přičemž zůstal ve vyšetřovací vazbě od května 1960 až do vynesení neočekávaného rozsudku v jeho procesu.⁽⁴⁾

„*Masový vrah Krumej osvobozen. Frankfurt nad Mohanem (tisková agentura ADN). Ze 300 tisícové vraždy [maďarských Židů] usvědčený SS-Obersturmbannführer Krumej byl v úterý propuštěn z frankfurtské vazební věznice. Jeho pětiletý trest vězení je dobou strávenou ve vazbě odpykán.*“⁽⁵⁾

Tento zcela překvapivý rozsudek, umocněný tím, že ve stejném sálu s ohromnou mapou koncentračního a vyhlazovacího tábora v Osvětimi-Březince právě probíhal i osvětimský proces (1963–1965), vyvolal ohromnou vlnu nevole. Ta byla násobena i úplným osvobozením dalšího obžalovaného, Eichmannova spolupracovníka a právního poradce Otta Hunscheho. Kvůli procesní chybě nařídil soud v Karlsruhe v únoru 1967 revizi procesu. Předseda odvolacího senátu Baldus označil rozsudek pěti let vězení u Krumeje za mírný, neboť „*není žádných pochyb, že se provinil napomáháním k vraždě Židů. Pochyby by mohly přetrvat jen na rozsahu viny.*“⁽⁶⁾ Nakonec frankfurtský trestní senát po patnácti měsících soudního jednání vynesl v srpnu 1968 rozsudek doživotního vězení pro Krumeje a 12 let vězení pro Ottu Hunscheho. Obhajoba 64letého Krumeje spočívají-

cí v marginalizaci vlastního podílu na zločinech (Randfigur ohne Weisungsbe-
fungis) byla obžalobou přesvědčivě popřena. Krumejovi byly dokázány „rasová
nenávisť“ a „konsenzuální horlivost s vlastními nápady“.⁷⁾ Podle listu *Die Welt*,
který sledoval a komentoval průběh procesu, se obžalování Krumeje a Hunsche
stali výchozími body celosvětové diskuze o otázce, jak se může na jednotlivé činy
orientované trestní právo vyrovnat s „masovou vraždou na vzdálenost psací-
ho stolu“ (*Massenmord auf Distanz des Schreibtisches*).⁸⁾ Krumej byl nakonec
z vězení předčasně propuštěn ze zdravotních důvodů a 27. listopadu 1981 zemřel
v Erfstadt.

Tento článek je pokusem o přiblížení životních osudů Hermanna Aloise Krumeje, jehož jméno je odborné veřejnosti především známo v souvislosti s likvidací neponěmčitelných lidických a ležáckých dětí. Záběr jeho zločinů je však mnohem širší. Krumej patřil mezi hlavní aktéry „vyliďňování“ přičleněných slovinských a polských území a později nechvalně proslulého „vyliďňování“ maďarského prostoru v rámci konečného řešení židovské otázky. Hermann Krumej tak bezesporu náleží mezi osobnosti, jejichž osudy je nutné se zabývat. Příspěvek rovněž odhaluje skutečnost, že myšlenka zachování čistoty „německé krve“ vůči slovan-
ským a židovským vlivům byla základem jeho působení v genocidních taženích. Ačkoliv byl Hermann Krumej po válce odsouzen na doživotí pro protizidovskou činnost v Maďarsku a Rakousku v letech 1944 a 1945, těžiště jeho kariérního a služebního působení se nacházelo v letech 1940–1942 ve Warthegau (Vartská župa) a v roce 1943 v Generálním gouvernementu. Málo známé je i jeho spojení s terezínským ghettem na počátku a v závěru jeho existence. Můžeme tedy konstatovat, že Krumej představoval ten pomyslný elitní kádr, jak jej pregnantně popsal ve své práci o Eichmannových byrokratech Yaacov Lozowick.⁹⁾ Následující práce nemá být pouhým výčtem biografických údajů, ale pokusem postihnout myšlenkový a intelektuální svět tohoto *Distanztäter*a (pachatele na dálku).¹⁰⁾

Dospívající Hermann Alois Krumej (nar. 18. 4. 1905 v Šumperku),¹¹⁾ pátý syn Adolfa a Anny Krumejových, zažil s rozpadem Rakousko-Uherska velké rozčarování z nových poměrů, do kterých byla jeho generace vržena. Rodina dříve dobře materiálně zajištěná se dostala do finančních problémů, které ukončily jeho slibně se rozvíjející studia. Mladý Krumej byl nucen v roce 1923 zakončit svou studijní dráhu státní zkouškou z drogistiky.

Kromě práce v oboru se realizoval v turnerském hnutí, jehož byl aktivním činovníkem.¹²⁾ Můžeme předpokládat, že se v průběhu doby jistě radikalizoval i jeho vztah k nové Československé republice. Byl členem Německého kulturního spolku, Spolku Němců a od jejího založení členem Sudetoněmecké strany (SdP). V době sudetoněmecké krize se jasně postavil na říšskoněmeckou stranu. Jeho nepřátelský postoj vůči Československé republice vyjadřovala i Krumejova pozice župního vedoucího v rámci *Freiwilliger Schutzdienst* (Dobrovolná ochranná služba) pro severní a střední Moravu a Hřebečsko (Schönhengstgau). Podle životopisu z roku 1942 pracoval rovněž několik let pro jednu z armádních službe-

ben na „řešení určitých úkolů v moravsko-slezském prostoru a na Slovensku“ a od roku 1937 byl spolupracovníkem Bezpečnostní služby říšského vůdce SS (SD).¹³⁾ I z tohoto důvodu figuroval na seznamu osob přicházejících v úvahu jako vedoucí či významní činitelé násilného odboje proti státním úřadům a orgánům. Československé bezpečnostní orgány v Šumperku připsaly u jeho jména poznámku „velmi nebezpečný“.¹⁴⁾

Svůj kariérní vzestup spojil s organizací SS, v níž dostal členské číslo 310 441. Na konci roku 1938 získal hodnost podplukovníka SS (SS-Obersturmbannführer). V lednu a březnu následujícího roku absolvoval několik kurzů nutných pro přípravu vedení větších jednotek SS. Úspěšné absolvování důstojnické školy pro SS v Dachau mu otevřelo i nové možnosti, neboť v rámci kurzu SS podepisoval každý absolvent souhlas s nasazením v oblasti celého říšského území. Jeho hodnocení neukazovalo ani v nejmenším, že Krumey sehraje významnou roli ve vyliďňování polských, slovinských a nakonec i maďarských oblastí. První hodnocení jeho nadřízených nebo školících jednotek nebyla vůbec příznivá. Osobnostně byl Krumey charakterizován jako „myšlenkově ne moc vyzrálý“ a „bez organizačních zkušeností“.¹⁵⁾ Další hodnocení bylo již více pozitivní a podtrhovalo jeho pozoruhodný elán pro nasazení v rámci SS a dokonce byla vyzdvihována jeho „vysoká morální vážnost“.¹⁶⁾ Tento aspekt se opakoval i v hlášení velitele řídicího úseku SD v Poznani a zároveň Přesídlovací ústředny SS-Obersturmbannführera Rolfa-Heinze Höppnera.¹⁷⁾

Z rozhodnutí říšského vůdce SS (RFSS) měl Krumey až do konce vítězné války sloužit pod runami SS navzdory žádosti stranického vedení sudetské župy, aby se znovu ujal své bývalé činnosti, tj. tělesné výchovy mládeže.¹⁸⁾ Himmler však nedal svolení k jeho povýšení v dubnu 1942 na SS-Standartenführera, ačkoliv souhlas vydal jak velitel bezpečnostní policie a bezpečnostní služby, tak i vrchní úsek SS Nordsee, kterému Krumey de iure podléhal.¹⁹⁾ Navzdory novému podání žádosti o povýšení na podzim 1943 zůstal až do konce války ve stejné hodnosti.²⁰⁾

Můžeme se s velkou pravděpodobností domnívat, že za přeložením z Brém do Polska, kde začala jeho nová „kariéra“, stály Krumeyovy zásluhy a zkušenosti s národnostním bojem proti českému obyvatelstvu v pohraničních oblastech. Tyto zkušenosti se měly zúročit v *Amt für die Umsiedlung der Polen und Juden* (Úřad pro přesídlení Poláků a Židů) podléhající *HSSPF Warthe* (Vyšší vůdce SS a policie ve Vartě), kam byl povolán krátce po vypuknutí války s Polskem.²¹⁾

Úřad pro přesídlení Poláků a Židů byl přejmenován krátce na *Umwanderungsstelle* a nakonec v roce 1940 na *Umwandererzentralstelle in Posen* (Přesídlovací ústředna v Poznani – dále jen UWZ), tehdy ovšem podléhající *IdS Posen* (Inspektor bezpečnostní policie a bezpečnostní služby v Poznani).²²⁾ UWZ měla sestrát hlavní roli koordinátora ve „vyliďňování“ k německé říši přiřčených polských území. Krumey a především jím řízená venkovní služebna v Litzmannstadtu (Lodž) se měla spolupodílet na germanizaci oblastí, ve kterých žilo na 10 milionů obyvatel, z toho jen 600 tisíc Němců.²³⁾ UWZ měla v době největšího rozkvětu po celé Vartské župě 12 venkovních služeben²⁴⁾ a k pilířům její činnosti patřily ná-

sledující úkoly: 1. ochrana německé krve před vysídlením, 2. opatření ohledně válečně důležitých Poláků, 3. vytváření všech podkladů potřebných pro vystěhování, 4. zodpovědný dozor nad vystěhováním a 5. odtransportování do táborů UWZ.²⁵⁾

Organizační plán služebny UWZ v Lodži v roce 1940²⁶⁾

Referát I	<i>Organisation / Organizace Transportwesen / Doprava Kartei und Registratur / Kartotéka a registratura</i>
Referát II	<i>Verwaltung / Správa</i>
Referát III	<i>Lagerinspektion mit 5 Lagern / Tábtorová inspekce s pěti tábory</i>
Referát IV	<i>RuS-Führer (seit 1. 11. 1940 selbstständige Dienststelle) / Rasový a osídlovací vůdce (od 1. 11. 1940 samostatná služebna)</i>
Referát V	<i>Überprüfung der Gesuche von angeblich zu Unrecht ausgesiedelten Polen / Přezkoumání žádostí údajně nespravedlivě vysídlených Poláků</i>
Referát VI	<i>Ärztliche Betreuung der Lager / Lékařský dohled nad tábory</i>
Referát VII	<i>Polizeieinsatz – Fahndung / Policejní nasazení – pátrání</i>

UWZ ve Vartské župě se stala prodlouženou rukou při uskutečňování dílčích krátkodobých vysídlovacích aktivit, kterými byl pověřen Eichmannův referát, jehož úkol byl Heydrichem formulován jako „ústřední zpracování bezpečnostně-policejních záležitostí při provádění evakuací ve východním prostoru“.²⁷⁾ Krumey, hlavní odborník UWZ, pověřený transportními a logistickými záležitostmi, se pro své zkušenosti stával vyhledávaným expertem a neocenitelným zdrojem informací k efektivnějšímu provedení evakuace a vysídlení. Např. na jaře 1940 přeposlal vedoucí UWZ v Poznani Krumeyovi do Lodže Eichmannovu žádost o zaslání podrobné zprávy o technických postupech připravovaného usídlení voľyňských Němců.²⁸⁾

Pokud Heydrich pověřil hromadnou evakuaci polského židovského a především nežidovského obyvatelstva úřad IV RSHA, bylo nasnadě, že jejich stěžejním úkolem bylo eliminovat veškeré nepřátelské elementy v germanizovaných zónách nově přiřčených území. Také pokyny pro UWZ určující, které osoby nemají být do evakuace zahrnuty, dávají jasnou odpověď. Zůstat mohly pouze následující osoby: lidé německé krve, obyvatelstvo spřízněné s touto krví a také osoby, které zachránily život některému Němci. V katolickém prostředí se rovněž nabízela možnost, aby osoby evangelického vyznání a osoby s německy znějícími jmény byly případ od případu kontrolovány na rasovou čistotu.²⁹⁾

Pokud zkoumáme Krumeyův postoj k židovskému obyvatelstvu během působení v okupovaném Polsku, je zcela jasné, že ve škále osob, jež by zasluhovaly

dobré zacházení, se nacházely na poslední příčce. To vyjadřovaly i instrukce pro peněžní hotovost, kterou si při vysídlení mohli Poláci a Židé vzít s sebou. Zatímco podle policejních zásad pro vysídlení si mohli Poláci vzít 200 zlotých na osobu, bylo u židovského obyvatelstva dbáno na výrazné omezení majetku a peněžité obnos nesměl překročit 50 zlotých.³⁰⁾ Již z tohoto příkladu bylo patrné ekonomické vykořisťování Židů ve prospěch nových majitelů ze zanechaného majetku. Z dochované korespondence můžeme vytušit, že Krumeyova UWZ byla zainteresována na konfiskaci zlata a šperků. Ty byly v roce 1940 odváděny na deponované konto „UWS“ u filiálky Dresdner Bank v Poznani.³¹⁾ Z korespondence z února 1942 s Rolfem Güntherem, Eichmannovým zástupcem, vyplývalo, že hodnota zabavených cenností jim byla kompenzována v patřičné protihodnotě v říšských markách. Tyto prostředky byly používány k dalšímu financování evakuačních transportů. Zmíněný postup se stal později typickým a samozřejmým pravidlem, neboť nacisté financovali deportace svých nepřátel z jejich vlastních peněz.³²⁾

Masové vyhánění a vysídlování obyvatelstva z Vartské župy v letech 1939–1944³³⁾

Označení akce	Období	Z	Do	Počet vysídlených
„Divoké“ vysídlování	1939–1940	VŽ**	GG	cca 40 000
1. <i>Nahplan</i> (díličí plán)	1. 12. – 17. 12. 1939	VŽ*	GG*	87 833
<i>Zwischenplan</i> (meziplán)	10. 2. – 15. 3. 1940	VŽ	GG	40 128
2. díličí plán	15. 3. 1940 – 20. 1. 1941	VŽ	GG	133 506
3. díličí plán (vysídlení)	20. 1. – 15. 3. 1941	VŽ	GG	19 226
3. díličí plán (vyhnání z domova)	16. 3. 1941 – 21. 1. 1942	VŽ	VŽ	111 600
rozšířený 3. díličí plán	22. 1. – 31. 12. 1942	VŽ	VŽ	99 074
<i>Feldarbeiteraktion</i> Akce pracovník na poli	2. 3. – 23. 6. 1942	VŽ	VŽ	171 947
Vyhnání z domova v rámci Vartské župy	1943	VŽ	VŽ	42 967
Akce <i>Schwarzmeerdeutsche</i>	1. 1. – 1. 11. 1944	VŽ	VŽ	95 211
Celkem vysídleno / vyhnáno z domovů				821 492

* VŽ – Vartská župa / GG – Generální gouvernement

** Vartská župa a Západní Prusko (Westpreußen)

Na základě dochovaných materiálů, především souhrnných zpráv o jednotlivých akcích, které ve své oblasti působnosti UWZ provedla, si můžeme učinit představu o pohrdání tohoto muže „podřadnými“ rasami a o jeho ztotožnění se s cíli a prostředky boje za „ochranu germánské krve“. Jeho velitelská funkce ho samozřejmě nutila i k rozvíjení vlastních návrhů na co nejekonomičtější a nejpřijatelnější řešení problémů spjatých s masovým vysídlováním polského a židovského obyvatelstva. Tím se stal spoluvůrcem neštěstí, bídy a smrti statisíců lidí.

Za svou činnost pobíral od 1. července 1942 měsíčně 713,40 RM³⁴⁾ a 10. září 1942 byl vyznamenán Válečným záslužným křížem 2. třídy bez mečů (21. 2. 1944 s meči) a čestným odznakem 3. stupně za péči o německý lid (Ehrenzeichen für deutsche Volkspflege). O rok později obdržel také župní čestný odznak Říšské župy Varta (Gauehrenzeichen des Reichsgaues Wartheland).³⁵⁾

Prověrka *Reinheit des Blutes* (Čistota krve) v okrese Wollstein v lednu a únoru 1942³⁶⁾

Kategorie stanovené UWZ	Počet osob
Vhodných k poněmčení	3 140
Vhodných k pracovnímu nasazení	33 897
Osoby nežádoucí krve	3 488
Asociální živly	4 257
Celkem	44 782

Siegfried Seidl, pozdější velitel terezínského ghetta v letech 1941–1943, si během schůze v listopadu 1940 zapsal poznámku svého nadřízeného Krumeye, že se chování policistů nasazených při vysídlovacích razíích vůči polskému obyvatelstvu po důrazných stížnostech UWZ dosti zlepšilo. Dříve bylo jejich chování totiž hodnoceno jako *weichherzig* (soucitné).³⁷⁾ Seidl řešil s Eichmannem i otázku evakuace těch Poláků, kteří měli příbuzné ve Spojených státech amerických. Protože Eichmannovu referátu nebylo známo žádné rozhodnutí RFSS, radil Eichmann Krumeyovi, aby jejich evakuaci zatím neprováděl.³⁸⁾ Další „mezinárodní“ problém představovaly pro Krumeye žádosti polských rodin, aby na základě ženevských konvencí byli polští vojáci vyjmuti z vysídlování a vyvlastnění. Krumey žádal své nadřízené v Poznani o instrukce a v dopise shrnul dosavadní důvody pro jejich pokračující vysídlování. Vůči žadatelům argumentoval tím, že se ženevské konvence nevztahují na území Vartské župy, neboť se nejedná o nepřátelské území obsazené Německem, ale o staré německé území, které se po krátké době, co bylo osídleno nepřáteli Německa, do Německa znovu navrátilo.³⁹⁾

O efektivitě lodžského UWZ v čele s Krumeyem si můžeme udělat představu na základě souhrnných zpráv za jednotlivé, především roční periody. Za celý rok 1942 UWZ vysídlila, respektive vyhnala 216 136 osob.⁴⁰⁾ Staly se oběťmi několika hlavních akcí souvisejících jak s příchodem nových německých usedlíků – tzv. *Z-Höfe Aktion*, tak i s cílem získat pro válečnou výrobu chybějící pracovní síly. Akce probíhala pod označením *Feldarbeiteraktion*.

UWZ provedla v rámci *Z[usammenlegung]-Höfe Aktion* 1 096 vysídlení, respektive vyhnání uvnitř Vartské župy. Cílem bylo vytvořit pro nové německé usedlíky spojováním dosavadních existujících usedlostí větší dvory o velikosti 25 až 40 hektarů.⁴¹⁾ Akce se celkově dotkly 99 074 osob.⁴²⁾

S narůstajícím deficitem pracovní síly v zemědělské výrobě v Německu se do popředí dostával i druhý z pilířů práce UWZ v Lodži. Jednalo se o transfer

polských pracujících na práci do říše. Podle záznamu, který Krumey vyhotovil v únoru 1942 během setkání s *Reichstreuhänder der Arbeit* (říšský správce věrné ruky týkající se práce) SS-Standartenführerem Ernstem Kendziou, bylo stanoveno, že přes tábory UWZ bude do říše odvezeno na práci 20 tisíc zemědělských pracovníků i s rodinami, tj. asi 60–70 tisíc osob. UWZ byla vybrána především proto, že prostřednictvím svých „zařízení je schopna uskutečnit v co nejkratší době takto rozsáhlé přesuny osob“. O poměrně složité logistice tohoto projektu svědčí i cirkulace vlakových souprav vyčleněných pro tuto akci. Zemský pracovní úřad ve Vartské župě přebíral zodpovědnost za přistavení vlaků, které měly denně transportovat do táborů UWZ 700–800 osob z okresů Lask (Łask), Schieratz (Sieradz), Welungen (Wieluń) a Turek. UWZ se pak měla týdně postarat o dva transporty po jednom tisíci osobách z Lodže do Německa.⁴³⁾

Proces vystěhování byl ze strany Krumeyovy UWZ nastaven tak, aby byl vysídlenecům ponechán co nejkratší čas na přípravu. Podle propozic UWZ mělo shromáždění deportovaných proběhnout v brzkých ranních hodinách a po přezkoumání osob vhodných k vysídlení měly být převezeny na sběrné místo do odvíšivovacího tábora UWZ Dessauerstrasse 11–16. Poté měli být evakuováni převedeni do „propustného tábora“ Wiesenstrasse 4. V tomto táboře vysídlenecům vyplnili dotazníky a byli prohledáni ohledně zbraní a potravin. Rodiny byly podle měřítek UWZ děleny na *gut* a *mittel*, které měly odjet do Německa, rodiny vyhodnocené jako *mässig* a *schlecht* měly přijít do Generálního gouvernementu. Členové rodin určených pro Německo obdrželi kapesné ve výši 20 zlotých a před odtransportováním byli podrobeni „indoktrinaci“.⁴⁴⁾

Jak je zřejmé, obrovské transfery obyvatelstva s sebou pro nacisty nesly riziko infiltrace politicky či sociálně problémových osob do říše. Aby tomuto fenoménu Krumey zabránil, oslovil v únoru 1941 jednotlivé služebny SD ve Vartské župě, aby mu poskytly materiály vedené na dosud žijící polskou inteligenci, bývalé armádní důstojníky, rodinné příslušníky osob poslaných do koncentračních táborů či asociální elementy v župě pobývající.⁴⁵⁾ Další příklad selekce obyvatelstva při vysídleních zaznamenala zpráva z července 1943, ve které Krumey informoval, že „při akcích jsou osoby zjevně duševně či nevléčitelně nemocné navrženy RSHA k *Sonderbehandlung*. Svolení bylo ve všech případech vydáno.“⁴⁶⁾ Akce *Feldarbeiteraktion* dokázala z Vartské župy vybrat 38 168 osob,⁴⁷⁾ které byly ve 43 transportech odvezeny přes tábory UWZ v Lodži a Kaliszi do Německa na nucené práce v zemědělství.⁴⁸⁾ Zbýlých 117 tisíc osob bylo zařazeno do pracovního poměru ve Vartské župě nebo bylo *verdrängt*. Pod tímto termínem chápali pracovníci Krumeyovy UWZ vyhnání Poláků do tzv. *Polenreservate*, tedy oblastí v okresech Kalisz (Reservat Waldwasser 120 km²), v okresech Ostrowo (Ostrów Wielkopolski) či Wieluń. V těchto oblastech se mělo skoro 6 tisíc vyhnaných Poláků podílet na výstavbě kanálů a odvodňovacích pracích. Do těchto středisek měli směřovat i Poláci a Polky vracející se z nucených prací v Německu jako další práce neschopní.⁴⁹⁾ V únoru 1943 byla UWZ znovu zapojena do obnovené snahy získat nové pracovní síly pro nasazení v západní Evropě. Na 7 tisíc válečných zajatců bylo ve

Francii odvedeno na jiné práce a bylo třeba doplnit stavy dodatečných sil pro zemědělství. Úkol, jenž byl stanoven pro UWZ, tj. zajistit 3 400 polských zemědělských rodin pro Francii, byl nyní o mnoho snazší, neboť se radikálně snížila kritéria pro pracovní nasazení a jedině nemoc byla překážkou.⁵⁰⁾

Od konce roku 1942 se pozornost Krumeyovy UWZ soustředila do Generálního gouvernementu, konkrétně do okresu Zamość.⁵¹⁾ Cíl vysídlovacích aktivit v tomto okrese byl stanoven jako zisk bytového prostoru a pracovních možností pro další německé přesídlence. V dílčí zprávě za prosinec 1942 bylo konstatováno, že selekci tamního obyvatelstva bude v dotčeném měsíci podrobena 33 832 osob. Nakonec zpráva konstatovala, že bylo registrováno pouze 9 771 osob, zbytek, tj. 24 061 osob, se zachránil útekem. Krumey se domníval, že důvodem úteků byla polská propaganda, která předpovídala všem Polákům stejný osud jako Židům, pokud se dostanou do mašinerie vysídlení. Jak prozíravé bylo nenastoupit na shromaždiště UWZ, dosvědčují i čísla o osudu osob rozdělených do skupin důležitosti podle kritérií schopnosti poněmčení, resp. práceschopnosti. Skupina III, vhodná pro *Arbeitseinsatz Altreich* (pracovní nasazení v Německu), tedy 1 751 osob, měla být využita jako náhrada za v Berlíně doposud pracující „nepostradatelné“ Židy. Tito Židé byli v rámci tzv. *Fabrikaktion* deportováni do Osvětimi-Březinky. Zbývajících 644 osob spadajících do skupiny IV (práceschopní, rasově méněcenní) bylo 10. prosince 1942 převezeno do *Arbeitslager Auschwitz* (viz Kinnova zpráva).⁵²⁾ Cíle německých sociálních plánovačů byly v příkrém rozporu s dobrem člověka. Především staří lidé a děti, v německém žargonu *Restfamilie* (zbytkové rodiny), nesplňovali kritéria pro zařazení do pracovního procesu. Protože nebyli zařazení do skupiny, která měla „navštívit“ pracovní tábor v Osvětimi, byly pro ně zřizovány v místech bývalých židovských vesnic a městeček tzv. důchodové vesnice (*Rentendörfer*). Oloupení o doplňkové zásobování, v postavení obdobném osudu starých Židů z Německa v terezínském ghettu, živořili na hranici života a smrti. O poměrech v táborech UWZ v Generálním gouvernementu při vysídlování polského obyvatelstva vypovídala i zpráva příslušníka služebny SSPF ve Varšavě Diehla tamnímu guvernérovi: „*O táborovém stravování těchto lidí nemohu poskytnout žádné [tj. očitě] informace, ale nevěřím, že by je UWZ nechala zemřít hlady, příp. je špatně stravovala.*“⁵³⁾ Jeho odpověď byla reakcí na stížnosti okresních hejtmanů guvernérovi ve Varšavě, že zřizování těchto *Rentendörfer* je „nelidské opatření“.⁵⁴⁾ Diehl bránil tento postup separace tvrzením, že „*u těchto lidí by bylo chybou uplatňovat humanitu nebo projevovat soucit [...]. Tyto zbytkové rodiny jsou výlučně rasově a dědičně méněcenné čeledi [Sippen], které byly již před svým vystěhováním stíženy všelikými vadami a nemocemi.*“⁵⁵⁾

Krumey vývody Diehla rozvíjel ještě dál a navrhoval odejmout dětem těchto *Restfamilien* jejich „bezpečné“ životy. „*Aby bylo dosaženo bezzbytkového vytřídění nežádoucí krve a asociálů, bylo by ke zvážení, zda by do pracovního tábora Osvětim neměly být s rodiči převezeny také děti.*“⁵⁶⁾ Jeho obavou totiž bylo, že se děti z hodnotové skupiny III, umístěné v těchto důchodových vesnicích, brzy stanou produktivními (bald biologisch in Erscheinung treten), čemuž bylo ovšem

Hermann Krumei, Bundesarchiv

třeba zabránit.⁵⁷⁾ Dalším dokladem Krumeiovovy radikalizace v boji za čistotu krve v letech 1942–1944 je jeho návrh na řešení otázky těhotných polských pracovnic, které byly propuštěny z nuceného nasazení v říši. Krumeiův brutální návrh na zamezení jejich reprodukce drakonickými sankcemi můžeme také chápat jako snahu zachránit pro německou válečnou výrobu jejich ekonomický potenciál. „*Množství případů [tj. těhotných Polek] by mohl naznačovat, že je tento stav chtěný. Bylo by dobré zvážit, zda by mohly být tyto děti těmto matkám za určitých předpokladů a po určité době odebrány. Děti dobré krve by mohly být umístěny v domovech, zatímco ty ostatní by musely být podrobeny zvláštnímu zacházení [tj. Sonderbehandlung]. Podle mého názoru by se u těchto Polek tímto učinil konec jejich lásce k dětem.*“⁵⁸⁾

Když se v červenci a srpnu 1943 vrátilo z nuceného nasazení v Německu 471 těhotných Polek, napsal Krumei svým nadřízeným dopis rozhořčený nad přílišnou humánností zodpovědných úřadů v Německu s tím, že by se měly upozornit,

že „německému státu musí být každý prostředek vhod, aby se zabránilo bezskrupulóznímu rozmnožování rasově nepotřebných Poláků.“⁽⁵⁹⁾

Důvodem jeho radikalizace a trvání na co nejrychlejší germanizaci prostoru byla Krumeyova obava, že v případě pozastavené SS-Volkstumpolitik by následujícím generacím chyběla osobní zkušenost s národnostním bojem, která by krácela cestou bezohledné tvrdosti.⁽⁶⁰⁾ Jeho zanícení demonstruje i návrh na „konečné řešení slovanského problému“ (*eine Totallösung des Slawenproblems*) ve velkoněmeckém prostoru, který zaslal Krumey ještě v červnu 1943 [sic] dr. Hansi Ehlichovi, vedoucímu skupiny III B Volkstum und Volksgesundheit v RSHA. Dr. Ehlich byl jednou z vedoucích postav globálního plánování, nazvaného *Generalplan Ost des Reichsführers SS* (Generální plán Východ říšského vůdce SS), ale v plné míře nikdy neuskutečněného.⁽⁶¹⁾ U nejnižší kategorie IV podle stupnice vypracované Hlavním rasovým a osídlovacím úřadem (RuSHA) navrhoval, aby obyvatelstvo bylo po rodinách nuceně odvedeno do pracovních kolon, kde by při odpovídajících životních podmínkách nastoupilo „pomalé, ale rozhodující zpečetění životních sil tohoto okruhu osob“.⁽⁶²⁾

Z výše uvedených citací, kde Krumey zcela běžně operuje s termínem *Sonderbehandlung*, tj. poprava bez soudního rozhodnutí, je zřejmé, že věta týkající se osudu lidických dětí a určená v dálnopise dr. Ehlichovi: „*Informoval jsem IV B 4 [tj. Eichmanna] o přemístění těchto dětí s předpokladem, že tyto [děti] jsou určeny ke zvláštnímu zacházení*“⁽⁶³⁾ byla jím použita ve smyslu znamenajícím „vyhlazení“ a nikoliv, jak po válce tvrdil, ve smyslu zvláštní péče, neboť tábory UWZ na to údajně nebyly uzpůsobeny. Tomu, že děti, které dorazily okolo 21.30 hodin do Lodže ve zvláštním vagonu připojeném k normálnímu vlaku, neočekávalo nic dobrého, nasvědčovala i věta v dálnopisu z Prahy: „*Děti s sebou nic nepřivázejí, než to, co mají na sobě. Zvláštní péče není žádoucí.*“⁽⁶⁴⁾

Postavení Krumeye v rámci nacistického represivního systému a především vůči Eichmannovu referáru nám pomohl ozřejmit dopis Hlavního úřadu SS (SS-HA). Většina publikací citujících činnost Krumeye zmiňuje, že Krumey byl členem Eichmannova protizidovského referátu. Ale tomu tak nikdy nebylo, neboť Krumey jako velitel Přesídlovací ústředny v Lodži personálně podléhal Hlavnímu úřadu štábu říšského komisaře pro upevnění německví (RKFV, Stabshauptamt) se sídlem v Berlíně-Hallensee.⁽⁶⁵⁾ Krumey byl spolu s ostatními příslušníky UWZ jednotkou podléhající inspektorovi bezpečnostní policie a bezpečnostní služby v Poznani (IdS Posen), který podléhal veliteli bezpečnostní policie a bezpečnostní služby (ChSipoSD). Od 15. března 1944, tedy od nasazení v Maďarsku, byl Krumey převeden z vrchního úseku SS Nordsee do RSHA a teprve od 1. července 1944 byl úředně veden jako kmenový příslušník RSHA, úřadu III, skupiny Volkstum III B s dodatkem, že jeho tehdejší nasazení v rámci Eichmannova komanda není tímto dotčeno.⁽⁶⁶⁾

Je zajímavé sledovat nasazení Krumeye a jemu podřízeného personálu UWZ v Lodži v různých místech Evropy. S postupem času byli někteří pracovníci UWZ častěji využíváni Eichmannem pro plnění stále více do popředí vystupující ži-

dovské otázky. Kromě již vzpomenutého Siegfrieda Seidla, velitele terezínského ghetta v letech 1941–1943, to byl například i Franz Abromeit (nar. 1907), zástupce vedoucího venkovní služebny UWZ v Gdyni (Gotenhafen). Abromeit později působil jako Eichmannův *Judenberater* v Chorvatsku a spolupodílel se i na deportacích tamních Židů do Osvětimi-Březinky.⁶⁷⁾ Podle poválečné Krumeyovy výpovědi přespal Adolf Eichmann několikrát ve služebně UWZ v Lodži. Krumeyovým příslušným partnerem v referátu IV B 4 byl Franz Nowak, dopravní specialista referátu.⁶⁸⁾

Pokud se zaměříme na vznik terezínského ghetta, byli to vlastně příslušníci UWZ v Lodži, kteří stáli u kolébky jeho vzniku. Kromě Skarabise⁶⁹⁾ a Seidla⁷⁰⁾ měl podle rozhodnutí IdS v Poznani do ghetta v Terezíně dorazit krátkodobě i Krumey, ovšem, zda se tak stalo, není jisté.⁷¹⁾ Jakoby problém s Židy v protektorátu byl pro Heydricha jen dílčím problémem a jeho hlavní úsilí směřovalo ke germanizaci protektorátního prostoru. Přítomnost těchto „expertů na vyliďňování“ potvrzovalo i Heydrichovo rozhodnutí učinit z Terezína v brzké budoucnosti vzorové sídliště – *Mustersiedlung*. To, co Krumey a ostatní prováděli ve Vartské župě skoro dva roky, mělo být implementováno do české kotliny. Přítomnost příslušníků UWZ odnímá genezi terezínského ghetta provinciálnost a zasazuje jej do mnohem širšího rámce germanizační politiky přesahující hranice protektorátu.

Rok 1943 a první měsíce roku 1944 představovaly pro Krumeye a jeho UWZ labutí píseň. I když ze strany říšského vůdce SS bylo povoleno zříditi služebny v oblastních městech Generálního gouvernementu a pro rok 1944 bylo plánováno usídlení Němců od Černého moře, byla činnost UWZ postupně ukončována. Přebytní spolupracovníci v jednotlivých služebnách se začali připravovat na bezpečnostně policejní nasazení ve Francii či Itálii.⁷²⁾ Také pro Krumeye a jeho dva kumpány přišel povolávací rozkaz dostavit se do Mauthausenu, kde právě vznikalo *Sonderkommando* (zvláštní oddíl) pro brzké protižidovské nasazení v Maďarsku. Podle Josepha Poprzecznyho se Krumey stal Eichmannovým zástupcem v Budapešti, neboť představoval „experta“, jehož odborná kvalifikace formovaná zkušenostmi z přesídlování v polském prostoru byla zárukou úspěšného splnění speciálního úkolu při „očistění“ maďarského prostoru od židovského obyvatelstva.⁷³⁾ Snad nejvýstižněji popsal Krumeyovo nasazení v Maďarsku člen Židovské ústřední organizace Pinchas Freudiger, blízký Kasztnerův spolupracovník. Ve výpovědi charakterizoval počáteční zastrašovací činnost Krumeye a Wislicenyho jako „vlození oprátky kolem krku maďarským Židům“.⁷⁴⁾

Avšak psal se již rok 1944 a postup Rudé armády byl patrný i v Maďarsku a Hermann Krumey se pokusil připsat si na konci války několik pozitivních alibistických bodů ve vztahu k maďarským židovským představitelům, což se mu doopravdy podařilo. Krátce předtím, než byl v roce 1957 zavražděn, napsal Rudolf Kasztner Joelu Brandovi dopis, ve kterém charakterizoval Krumeye v posledním roce války jako alibistu, který byl vhodný pro jejich jednání. Konstatoval, že „Krumey by měl být potrestán za své hříchy, ale zároveň bychom mu měli potvrdit, co pro nás udělal.“⁷⁵⁾

Krumey představoval druhou pomyslnou větev Eichmannova protizidovského komanda, která demonstrovala případnou ochotu se dohodnout a zároveň souzněla se snahou židovských představitelů na záchranu židovského obyvatelstva.⁷⁶⁾ Himmlerovo lavírování ve věci možné výměny Židů za zboží umožnilo Krumeyovi, aby se stal jedním z hlavních protagonistů nere realizovaného obchodu „krev za zboží“.⁷⁷⁾ Také jeho odvelení do Vídně, kde měl pomyslný dozor nad maďarskými Židy určenými k případné výměně, bylo důsledkem této politiky.⁷⁸⁾ V dopise bývalému kolegovi z UWZ v Lodži napsal, že v této době stále cestoval mezi Budapeští, Vídní, Berlínem či Bregenzem (blízko švýcarských hranic), kde trávil vždy jen několik hodin.⁷⁹⁾ Při jedné z mnoha návštěv v koncentračním táboře Bergen-Belsen si vybral jednu polskou ženu pro případné poněmčení a žádal služebnu RuSHA v Lodži o zaslání nejaktuálnějších pokynů pro opětné poněmčení. Důvodem pro její vynětí z tábora bylo zaměstnat ji ve své domácnosti.⁸⁰⁾ Ve Vídni se znovu setkal se Siegfriedem Seidlem, který se během léta 1944 podobně jako Krumey podílel na deportacích maďarských Židů.

Během výpovědi ve vyšetřovací vazbě se snažil minimalizovat svou informovanost o cíli deportačních vlaků odjíždějících z maďarských provincií do Osvětimi. Podle něj mu jejich skutečný osud naznačil až rozhovor s Rudolfem Kasztnerem. Ten ho informoval, že vlaky s deportovanými Židy byly spatřeny na polské hranici a jely tedy určitě vstříc zkáze do Osvětimi. Společně s Kasztnerem pak šli za Eichmannem, který jim prý lakonicky sdělil: „*a kdyby to tak bylo...*“⁸¹⁾ Realita však byla na hony vzdálena této fabulaci, jak vyplývá z Eichmannova dálnopisu z Budapešti, který poslala komandantura koncentračního tábora v Osvětimi UWZ v Lodži. Dálnopis byl pře poslán, neboť Krumeye, který na velitelství v Osvětimi večer předtím přespal, již nezastihl.⁸²⁾ Po válce se snažil Krumey distancovat od Eichmanna a zdůrazňoval svou zásluhu na přípravách obchodu „zboží za krev“. Ovšem nebylo žádných pochyb, že Krumey neměl vůbec žádné výčitky, když židovské vlaky směřovaly do Osvětimi.

„*Shertok: Žádal jste o zastavení deportací do té doby, než proběhnou jednání? Brand: Ano, ale Eichmann řekl, že deportace musí pokračovat. Řekl jsem, že by mohla ukázat dobrou vůli a zastavit deportace, ale Eichmann řekl, že se nebude zabíjet [sic], dokud neobdrží odpověď. Musím si však pospíšet, protože Němci nemohou vyživovat ženy a děti na své náklady, protože to stojí peníze. Když byl Krumey dotázán stejnou otázkou, snažil se mě uklidnit a řekl mi, abych se nerozčiloval, neboť jakmile dostanou první zprávu o úspěchu mé mise, poté se deportace zastaví...*“⁸³⁾

Dne 28. září 1944 bylo Eichmannovo zvláštní protizidovské komando rozpuštěno a Krumeyovy aktivity nabraly nový směr.⁸⁴⁾ Vše se znovu obracelo ke ghettu Terezín, které se připravovalo na novou návštěvu delegace Mezinárodního výboru Červeného kříže (MVČK). Podle Wislicenyho poznámek ke zprávě Kasztnera byl poslán do Vídně za Krumeyem, aby mu sdělil, že si Eichmann přeje dodat k „naplnění“ Terezína 3 tisíce maďarských Židů, neboť se 5. dubna 1945 očekávala návštěva hraběte Folke Bernadotteho.⁸⁵⁾ Avšak transport IV/16 o 1 073 osobách dorazil přes Kounov u Rakovníka (Kaunowa) až dva dny po

návštěvě MVČK v Terezíně. Kontakty s Terezínem nebyly pro Krumeye nové. V květnu 1944 stál za korespondencí ze strany Židovského záchranného výboru v Budapešti se zbytky pražské židovské náboženské obce a ghettem Terezín. Korespondence s Prahou, konkrétně s dr. Františkem Friedmannem, byla spojena i se zasláním 10 tisíc USD na podporu ghetta Terezín. Že byla korespondence cenzurována, je samozřejmé.⁸⁶⁾ S terezínskými adresáty korespondence z května 1944 se ovšem Kasztner, který dorazil do Terezína 16. dubna 1945 v doprovodu Krumeye a Hunscheho, nesetkal. Po rozmluvě s Benjaminem Murmelsteinem a Leo Baeckem zhlédli Kasztner s Krumeyem a ostatními odpoledne nebo večer téhož dne dokončený propagandistický film *Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet*. V závěru návštěvy sdělil Krumey v přítomnosti Kasztnera přítomným důstojníkům SS Himmlerův rozkaz k předání terezínského ghetta spojeneckým vojskům bez boje.⁸⁷⁾ Asi toto měl na mysli Kasztner, který v přísězném prohlášení v květnu 1948 dosvědčil, že se Krumey postavil proti rozkazům, které by způsobily likvidaci přibližně 30 tisíc vězňů v Terezíně.⁸⁸⁾ Jaké bylo jeho další působení v době od 17. dubna 1945 až do jeho zatčení 3. května 1945 v Bolzanu, není možno pro nedostatek pramenů rekonstruovat.

Poznámky

- ¹⁾ Hermann RAUSCHNING, *Gespräche mit Hitler*, Zürich, New York, 1940, s. 127. Citace Adolfa Hitlera z let 1933–1934.
- ²⁾ Archiv bezpečnostních složek (ABS), Z-10-P-133, Místopřísežné prohlášení H. Krumeye v Norimberku před spojeneckými vyšetřovacími orgány, 30. 9. 1947.
- ³⁾ ABS, Z-10-P-133, Vnitřní správa ministerstva vnitra, Krumey Hermann, zpráva a dokumentární materiál pro MZV, příloha, 10. 3. 1961.
- ⁴⁾ Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen (BStU) [Spolkový pověřenec pro materiály Státní policie], Fond Ministerium für Staatssicherheit (MfS) [Ministerstvo státní bezpečnosti], HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, s. 34–35, *Eine Million Menschenleben für ein „Alibi“*, Frankfurter Rundschau, 27. 4. 1964.
- ⁵⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, Neues Deutschland, Organ des Zentralkomitees der SED, 20. Jahrg., Nr. 41, 10. 2. 1965.
- ⁶⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, *Urteil gegen Krumey aufgehoben*, Frankfurter Rundschau, 23. 3. 1967.
- ⁷⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, *Lebenslanges Zuchthaus für Krumey*, Frankfurter Allgemeine, 30. 8. 1969.
- ⁸⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, Die Welt, Nr. 135, 12. 6. 1968.
- ⁹⁾ Yaacov LOZOWICK, *Hitler's Bureaucrats: The Nazi Security and the Banality of Evil*, London / New York, 2002.
- ¹⁰⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, Krumey zu lebenslangem, Hunsche zu zwölf Jahren Zuchthaus verurteilt, Die Welt, 29. 8. 1969.
- ¹¹⁾ Životopis Hermanna Aloise Krumeye viz: Bundesarchiv Berlin (BArch) [Spolkový archiv Berlin-Lichterfelde], VBS 286/A, Sign. 6400024294. Dále také BArch, SSO 221 A Hermann Krumey, 22. 4. 1942.
- ¹²⁾ Podle jeho životopisu zaujímal postupně již od roku 1921 tyto funkce: mladý cvičitel Německého lidového tělovýchovného spolku, spolkový předcvičovatel – náčelník tělovýchovného spolku, okresní náčelník pro mládež pro předměty – hry, lehká atletika, běh na lyžích, župní odborný tělovýchovný náčelník pro severomoravský svazek (Turnbann).

- ¹³⁾ BArch, SSO 221 A, Osobní složka a životopis Hermanna Krumeye, 22. 4. 1942.
- ¹⁴⁾ ABS, Z-10-P-133, Hlášení Státního policejního úřadu v Šumperku, bez datace (1938?).
- ¹⁵⁾ BArch, VBS 286/ A, Sign. 6400024294, Výsledky zkoušky uchazeče do SS (SS-Bewerber), 27. 1. 1939.
- ¹⁶⁾ Tamtéž, Hodnocení Krumeye na 10. kurzu vůdcovské školy SS v Dachau, 31. 3. 1939.
- ¹⁷⁾ Tamtéž, Poznámka pro SS-Hauptsturmführera Reische, 1. 8. 1942. Höppner charakterizoval Krumeye jako osobu až „příliš upřímnou“.
- ¹⁸⁾ Tamtéž, Poznámka v osobním spise Hermanna Krumeye, nedatováno.
- ¹⁹⁾ Tamtéž, Odpověď šéfa personálního oddělení SS–HA Veliteli bezpečnostní policie a bezpečnostní služby (ChSiPoSD), 2. 6. 1942.
- ²⁰⁾ Tamtéž, Beförderungsvorschlag [návrh na povýšení] pro H. Krumeye, 16. 9. 1943. Zamítnuto ze strany vrchního úseku SS pro Krumeyovu žádost o přeložení k bezpečnostní službě SS (SD), 7. 10. 1943.
- ²¹⁾ BArch, R 9354/222, Dienstleistungszeugnis [vysvědčení o vykonané službě], 21. 4. 1942.
- ²²⁾ Tamtéž.
- ²³⁾ Martin BROZAT, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961, s. 37.
- ²⁴⁾ Tyto pobočky byly příslušny pro následující oblasti: Gnesen, Grätz, Jarotschin, Kempen, Kolmar, Kutno, Leslau, Lissa, Litzmannstadt Stadt, Litzmannstadt Land, Posen Stadt, Posen Land, Windhuk. Na konci roku 1942 měla UWZ v Poznani již jen 8 poboček a v Lodži a okolí k dispozici 4 tábory. Viz: BArch, R 75/9, Abschlussbericht über die Arbeit der UWZ im Rahmen des erweiterten 3. Nahplanes im Reichsgau Wartheland für das Jahr 1942 [Závěrečná zpráva týkající se práce UWZ v rámci rozšířeného 3. krátkodobého plánu v Říšské župě Varta za rok 1942], 31. 12. 1942.
- ²⁵⁾ BArch, R 75/8, Abschlussbericht über Aussiedlungen im Rahmen der Ansetzung der Besarabien-Deutschen (3 Nahplan) im Reichsgau Wartheland vom 21. 1. 1941 bis 20. 1. 1942 [Závěrečná zpráva o vysídlování v rámci usídlení Němců z Besarabie (3. krátkodobý plán) od 21. 1. 1941 do 20. 1. 1942 v Říšské župě Varta].
- ²⁶⁾ R 75/6, Abschlussbericht über die Aussiedlungen im Rahmen der Ansetzung der Wolhynien-, Galizien-, und Cholmerdeutschen (2. Nahplan) im Reichsgau Wartheland (1940) [Závěrečná zpráva o vysídlování v rámci usídlení volyňských, haličských a cholmských Němců (2. krátkodobý plán) v Říšské župě Varta (1940)].
- ²⁷⁾ Miroslav KÁRNÝ, *Generální plán Východ*, In: ČČH 1977, s. 345–381, zde s. 359.
- ²⁸⁾ R 75/9a, Dopis *Inspekteur des Sicherheitspolizei und des SD* (IdS) *Umwanderungsstelle* (UWS) v Poznani venkovním služebnám UWS. Aussiedlung von Polen im Zuge des Wolhynienplans [Vysídlení Poláků v průběhu volyňského plánu], 1. 4. 1940. Viz také: Tamtéž, Dopis RSHA IV D 4 na IdS v Poznani. Aussiedlung von Polen im Zuge des Wolhynienplans [Vysídlení Poláků v průběhu volyňského plánu], 1. 4. 1940.
- ²⁹⁾ BArch, R 75/14, Aktenvermerk Bedingungen für die Rückstellung bei Evakuierungen [Poznámka: Podmínky pro navrácení při evakuaci], 4. 6. 1940.
- ³⁰⁾ BArch, R 75/14, Polizeiliche Grundsätze für die Raumdung [Policejní zásady pro vysídlení], 16. 11. 1939.
- ³¹⁾ R 75/9a, Dopis *Umwanderungsstelle*-UWS v Poznani venkovním služebnám UWS. Aussiedlung von Polen im Zuge des Wolhynienplans [Vysídlení Poláků v průběhu volyňského plánu], 1. 4. 1940.
- ³²⁾ R 75/9a, Dálnopis UWZ v Lodži na RSHA, Vergütung für abgelieferte Schmucksachen [Náhrada za odevzdané cennosti], 7. 2. 1941.
- ³³⁾ Europa unterm Hakenkreuz, Analysen, Quellen, Register In: Werner RÖHR, Wolfgang SCHUMANN, Ludwig NESTLER, *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*, sv. 8 (a zároveň doplňující sv. 2), Heidelberg 1996, s. 268, tab. 42. Srov. BArch, R 75/9, Abschlussbericht über die Arbeit der UWZ im Rahmen des erweiterten 3. Nahplanes im Reichsgau Wartheland für das Jahr 1942 [Závěrečná zpráva týkající se práce UWZ v rámci rozšířeného 3. krátkodobého plánu v Říšské župě Varta za rok 1942], 31. 12. 1942. Tabulka I – III *Nahplan* (Aussiedlungen) v období od 1. 12. 1939 do 20. 1. 1942 – 392 343 osob; III *erw. Nahplan* v období od 21. 1. 1942 do 31. 12. 1942 – 99 074 osob. Celkem bylo vysídleno či vyhnáno 491 417 osob.
- ³⁴⁾ BArch, VBS 286/ A, Sign. 6400024294, Besoldungsfestsetzung [Určení výše mzdy], 1. 7. 1942.
- ³⁵⁾ BStU, MfS, HA IX/11, PA 5356, Bd. 2, Osobní spis Hermanna Krumeye; Sdělení Hermanna Krumeye pro vrchní úsek SS (SS-OA) Nordsee, 26. 10. 1943 a 21. 2. 1944.
- ³⁶⁾ BArch, R 75/9, Abschlussbericht über die Arbeit der UWZ im Rahmen des erweiterten 3. Nahpla-

nes im Reichsgau Wartheland für das Jahr 1942 [Závěrečná zpráva týkající se práce UWZ v rámci rozšířeného 3. krátkodobého plánu v Říšské župě Varta za rok 1942], 31. 12. 1942.

- ³⁷⁾ BArch, R 75/ 9a, Besprechung mit den Aussenstellenleitern am 9. November 1940 [Porada s vedoucími venkovních služeb dne 9. 11. 1940].
- ³⁸⁾ BArch, R 75/3b, Poznámka pro SS-Hauptsturmführera Höppnera, Unterredung zwischen SS-Hstuf. Eichmann und SS-Ustuf. Seidl am 5. 6. 1940 in Posen [Rozhovor mezi SS-Hstuf. Eichmannem a SS-Ustuf. Seidlem dne 5. 6. 1940 v Poznani].
- ³⁹⁾ BArch, R 75/3b, Internationale Abmachung und Kriegsgefangenschutz [Mezinárodní úmluva a ochrana válečných zajatců], 17. 10. 1940.
- ⁴⁰⁾ Za celý rok vysídliła UWZ v Poznani a její služebny 216 136 osob, z toho bylo 167 417 osob *verdrängt* (vyhnáno), včetně do rezervátů, a 3 668 osob uznáno za vhodné k znovu poněmčení. Podle zprávy zůstalo 1 544 osob v táborech UWZ, zemřelo, bylo propuštěno či na útěku. Viz: BArch, R 75/9, Abschlussbericht über die Arbeit der UWZ im Rahmen des erweiterten 3. Nahplanes im Reichsgau Wartheland für das Jahr 1942 [Závěrečná zpráva týkající se práce UWZ v rámci rozšířeného 3. krátkodobého plánu v Říšské župě Varta za rok 1942], 31. 12. 1942.
- ⁴¹⁾ BArch, R 75/4, Zpráva za měsíc září 1942. Kvůli akci Z-Höfe byla zvýšena produkce zemědělských produktů: obec Kalinowa dosáhla při odvodu o 50 % více mléka, ovsu bylo doposavad vybráno 800 dz (= 100 kg), nyní 8 000–10 000 dz, 2. 10. 1942.
- ⁴²⁾ BArch, R 75/9, Abschlussbericht über die Arbeit der UWZ im Rahmen des erweiterten 3. Nahplanes im Reichsgau Wartheland für das Jahr 1942 [Závěrečná zpráva týkající se práce UWZ v rámci rozšířeného 3. krátkodobého plánu v Říšské župě Varta za rok 1942], 31. 12. 1942. Dále viz také BArch, R 75/10, Feldarbeiteraktion [Akce zemědělský pracovník], 19. 4. 1942; Na 3 tisících dvorech o velikosti 25 ha bydlelo doposavad 10 rodin, s vystěhováním a umístěním krajských Němců nyní jen 1–2 rodiny. Tamtéž, Verdrängungsaktion der UWZ im Rahmen der Feldarbeiterbeschaffung für das Altreich im Kreis Lask [Vyhánění akce pořádané UWZ v rámci získání zemědělských pracovníků pro starou říši v okrese Lask], 30. 4. 1942.
- ⁴³⁾ BArch, R 75/9, Freimachung von landwirtschaftlichen Arbeitskräften für das Altreich [Uvolnění zemědělských pracovníků sil pro starou říši], 14. 2. 1942.
- ⁴⁴⁾ BArch, R 75/1, UWZ Lodž, Zpráva o pracovních postupech UWZ, 1942.
- ⁴⁵⁾ BArch, R 75/9b, UWZ Poznaň na vedoucí úsek SD v Poznani, Hohensalze a Lodži. Evakuierung [Evakuace], 26. 2. 1941. Kromě toho disponovala Krumeyova UWZ centrální kartotékou s půl milionem jmen, které se dělily na a) *Volksdeutsche Kartei* b) *Evakuierten-Kartei*.
- ⁴⁶⁾ BArch, R 75/4, Lagebericht für das GG und den Warthegau im Juli 1943 [Situační zpráva pro Generální gouvernement a Vartskou župu za červenec 1943].
- ⁴⁷⁾ Celkem 43 507 osob bylo odvezeno na práci do říše.
- ⁴⁸⁾ BArch, R 75/10, Feldarbeiteraktion [Akce zemědělský pracovník], 19. 4. 1942; Dále tamtéž, Zwischenbericht zur Feldarbeiteraktion im Gau Wartheland vom 3. 3. 1942 – 6. 5. 1942 [Dílčí zpráva k Akci zemědělský pracovník ve Vartské župě v období do 3. 3. 1942 – 6. 5. 1942], 30. 5. 1942. O rozsáhlosti celé akce vypovídají čísla vypracovaná Krumeyem. Z přehledu je patrné prosivání polského obyvatelstva, kdy bylo evidováno 30 212 rodin a jednotlivců, tj. asi 125 800 osob. Z tohoto počtu se 9 864 osob před evakuací skrylo, 65 983 nebylo evakuováno kvůli nemoci, pracovní nezpůsobilosti nebo se jednalo o kmenového zaměstnance. Celkem 49 970 osob bylo předvedeno pracovnímu úřadu kvůli lékařské prohlídce, 24 630 osob bylo z důvodu pracovní nezpůsobilosti, starosti o malé děti, přestárlosti či nemocem (TBC a trachom) odmítnuto, zbytek, tj. 25 340 osob, uvolněn pro pracovní nasazení do říše. 90 623 osob bylo *verdrängt* – tj. sestěhováno na jiné místo, a 423 osob převedeno na venkovní pobočku RuSHA v Lodži kvůli opětovnému poněmčení.
- ⁴⁹⁾ BArch, R 75/9, Abschlussbericht über die Arbeit der UWZ im Rahmen des erweiterten 3. Nahplanes im Reichsgau Wartheland für das Jahr 1942 [Závěrečná zpráva týkající se práce UWZ v rámci rozšířeného 3. krátkodobého plánu v Říšské župě Varta za rok 1942], 31. 12. 1942.
- ⁵⁰⁾ BArch, R 75/10, Dopis Generálního zplnomocněnce pro pracovní nasazení Prezidentu zemského pracovního úřadu (Vartská župa), Umsetzung von poln. Landarbeiterfamilien aus Betrieben der Reichsland G. m. b. H. im Warthegau nach den besetzten französischen Gebieten [Přemístění rodin polských zemědělských dělníků z provozů Reichsland v Vartské župě do obsazených francouzských území], 18. 2. 1943; Poznámka UWZ Lodž, Aussiedlung von 3 400 polnischen landwirtschaftlichen Familien für den Einsatz in Frankreich [Vysídlení 3 400 rodin polských zemědělských pracovníků pro nasazení ve Francii], 23. 2. 1943.
- ⁵¹⁾ BArch, R 75/9b, UWZ Lodž, služebna Zamosc, Einsatzbefehl Nr. 19 [Rozkaz k nasazení č. 19],

15. 12. 1942. „Aussiedlung am 17. Dezember 1942 in den Dörfern Huta Komarowska, Janowka, Zubowiec. Gesamtleitung: SS-Ostuf. Krumej. Verantwortlich für den Polizeieinsatz: Hauptmann der Schupo Meurin.“
- ⁵²⁾ BArch, R 75/9, Bericht über die Arbeit der UWZ, Zweigstelle Zamosc von Beginn der Aktion in Zamosc vom 27. 11. 1942 bis 31. 12. 1942 [Zpráva o činnosti UWZ, venkovní služebna Zamość od počátku akce dne 27. 11. 1942 do 31. 12. 1942], 31. 12. 1942. *Kinnova zpráva* viz: Isabel HEINEMANN, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Göttingen 2003, s. 409.
- ⁵³⁾ BArch, R 75/14, Dálnopis SSPF Warschau pro UWZ Lodž, 24. 2. 1943; Reakce na dopis guvernérů Varšavy z 18. 2. 1943, Restfamilien im Kreis Siedlce aus dem Distrikt Lublin [Zbytkové rodiny v okrese Siedlce v lublinské oblasti], 26. 2. 1943.
- ⁵⁴⁾ Tamtéž.
- ⁵⁵⁾ Tamtéž.
- ⁵⁶⁾ BArch, R 75/9, Bericht über die Arbeit der UWZ, Zweigstelle Zamosc von Beginn der Aktion in Zamosc vom 27. 11. 1942 bis 31. 12. 1942 [Zpráva o činnosti UWZ, venkovní služebna Zamość od počátku akce dne 27. 11. 1942 do 31. 12. 1942], 31. 12. 1942.
- ⁵⁷⁾ Isabel HEINEMANN, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, s. 409.
- ⁵⁸⁾ BArch, R 75/9, Abschlussbericht über die Arbeit der UWZ im Rahmen des erweiterten 3. Nahplanes im Reichsgau Wartheland für das Jahr 1942 [Závěrečná zpráva týkající se práce UWZ v rámci rozšířeného 3. krátkodobého plánu v Říšské župě Varta za rok 1942], 31. 12. 1942.
- ⁵⁹⁾ BArch, R 75/4, UWZ Lodž, Bericht: Monat September 1942 [Zpráva za měsíc září 1942], 2. 10. 1942.
- ⁶⁰⁾ Isabel HEINEMANN, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut*, s. 604.
- ⁶¹⁾ Podrobněji viz: Miroslav KÁRNÝ, *Generální plán Východ*, In: ČČH 1977, s. 345–381.
- ⁶²⁾ Isabel HEINEMANN, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut*, s. 374–375.
- ⁶³⁾ ABS, Z-10-P-110, Dálnopis H. Krumeje dr. Ehlichovi (skupina III B 4), Überstellung von 88 tschechischen Kindern [Přeložení 88 českých dětí], 22. 6. 1942.
- ⁶⁴⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 3, BdS Praha pro UWZ Lodž, Überstellung von 90 Kindern [Přeložení 90 dětí], 12. 6. 1942.
- ⁶⁵⁾ BArch, VBS 286/ A, Sign. 6400024294, Hlášení SS-Ostuf. Ludwiga Witthinricha týkající se poškozujícího se chování Krumeje, 18. 2. 1942.
- ⁶⁶⁾ BArch, VBS 286/ A, Sign. 6400024294, Dopis RSHA na Krumeje, Oznámení o převzetí do SD-RFSS, 2. 8. 1944.
- ⁶⁷⁾ BArch, R 75/13, Dopis Stapoleitstelle Danzig na UWZ Gotenhafen (Gdyně), 19. 2. 1941.
- ⁶⁸⁾ Towiah FRIEDMANN, *Die Zwei Vertreter Adolf Eichmanns in Ungarn 1944, Kurt Becher und Herrmann Krumej, Die an der Vernichtung der Juden Ungarns und Rumäniens beteiligt waren! Dokumentensammlung*, Institute of Documentation in Israel, Haifa 1997. Výpověď H. Krumeje ve vazbě před okresním soudem ve Frankfurtu nad Mohanem, 6. 6. 1961, s. 199–217.
- ⁶⁹⁾ Tomáš FEDOROVÍČ, *Richard Hermann Skarabis*. In: Tereziňské studie a dokumenty 2003, Praha 2003, s. 301–312.
- ⁷⁰⁾ Tomáš FEDOROVÍČ, *Tereziňský lagerkommandant Siegfried Seidl*. In: Tereziňské studie a dokumenty 2002, Praha 2002, s. 113–144.
- ⁷¹⁾ BStU, MfS HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, s. 92, Dopis UWZ Poznaň pro RSHA Berlín, Abkommandierung SS-Obersturmbannführer Krumej [Odvelení SS-Obersturmbannführera Krumeje], bez data (1941). „Nach Rücksprache mit SS-Oberführer Damzog wird mitgeteilt, dass der Oberführer gegen eine kürzere Abkommandierung nach Theresienstadt einverstanden wäre nichts einzuwenden hat. Ich bitte ein entsprechendes Schreiben an SS-Oberführer Damzog abgehen zu lassen. Gez. Krumej.“
- ⁷²⁾ BArch, R 75/3b, Zpráva UWZ Lodž, Abschlussbericht über die Arbeit der UWZ im Reichsgau Wartheland und GG für das Jahr 1943 [Závěrečná zpráva týkající se práce UWZ v Říšské župě Varta a Generálním gouvernementu v roce 1943], 31. 12. 1943.
- ⁷³⁾ Joseph POPRZECZNY, *Odilo Globocnik: Hitler's Man in the East*, North Carolina / London, 2004, s. 193.
- ⁷⁴⁾ BStU, MfS, HA IX/11 SV 6/83, Bd. 2, *Die Untaten Eichmanns in Ungarn*, Die Welt, 26. 5. 1961. Viz: Towiah FRIEDMANN, *Die Zwei Vertreter Adolf Eichmanns in Ungarn 1944, Kurt Becher und Herrmann Krumej, die an der Vernichtung der Juden Ungarns und Rumäniens beteiligt waren. Do-*

kumentensammlung, s. 68–79. Výpověď Rudolfa Kasztnera, že 23. 3. 1944 přišli Krumey a Wisliceny do budovy budapeštského židovského výboru a nařizují zřídit *Judenrat*, s. 71–72.

- ⁷⁵⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, *Eine Million Menschenleben für ein „Alibi“*, Krumey vor Gericht/1944 leutete seine Devise: Tauschen ist einträglicher als Töten, Frankfurter Rundschau, 27. 4. 1964.
- ⁷⁶⁾ Towiah FRIEDMANN, *Die Zwei Vertreter Adolf Eichmanns in Ungarn 1944*, s. 199–217. Ve výpovědi se zmiňoval o pomoci Židům v Budapešti „in einer Villa in der Stadt und in 2 Häusern auf einem Zimmerplatz Lager eingerichtete zu Zufluchtszwecken ... Ich bin hierbei meines Erachtens von den Ungarn denunziert und wurde von Geschke, nicht von Eichmann, von Ungarn versetzt ...“ Eichmann mu sdělil, že je kvůli *Judenfreundlichkeit untragbar* (neúnosný pro svou náklonnost k Židům).
- ⁷⁷⁾ Richard BREITMANN, Schlomo ARONSON, *The End of the „Final Solution“?: Nazi Plan to Ransom Jews in 1944*, In: Central European History, vol. 25, 1993, s. 177–203.
- ⁷⁸⁾ Gerald REITLINGER, *Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*, Berlin 1961, s. 492–498.
- ⁷⁹⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 1, Osobní dopis H. Krumeye Püschelovi do UWZ v Lodži, 14. 8. 1944.
- ⁸⁰⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 2, Dopis Stapoleitstelle ve Vídni na UWZ Lodž, Wiedereindeutschungsfähige Hausgehilfin [Domácí služebná schopná znovuponěmčení], 27. 8. 1944.
- ⁸¹⁾ Towiah FRIEDMANN, *Die Zwei Vertreter Adolf Eichmanns in Ungarn 1944*, s. 199–217.
- ⁸²⁾ BStU, MfS, HA IX/11 PA 5356, Bd. 2, Bleskový dálnopis KL Auschwitz pro UWZ v Lodži, SS-Hstuf. Nethke – Neue Verwendung. [SS-Hauptsturmführer Nethke – nové využití], nedatováno (1944). „Da am Freitag früh SS-Ostuf. Krumey von Auschwitz nach Litzmannstadt weitergefahren ist ...“
- ⁸³⁾ Martin GILBERT, *Auschwitz and the Allies*, London 2007, s. 227.
- ⁸⁴⁾ Towiah FRIEDMANN, *Die Zwei Vertreter Adolf Eichmanns in Ungarn 1944*, Překlad dokumentu 2605-PS, s. 68–79, Poznámky Wislicenyho ke zprávě dr. Kasztnera, s. 80–96, zde s. 93.
- ⁸⁵⁾ Towiah FRIEDMANN, *Die Zwei Vertreter Adolf Eichmanns in Ungarn 1944*, Poznámky Wislicenyho ke zprávě dr. Kasztnera, s. 80–96, zde s. 95. Podle zprávy Wislicenyho (24. 2. 1945) informoval Kasztnera, že do Terezína má dodat 1 500 židovských osob, protože v okolí Vídne není pro ně dostatek práce. Viz H. G. ADLER, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*, Tübingen 1960, s. 201.
- ⁸⁶⁾ H. G. ADLER, *Theresienstadt 1941–1945*, s. 169.
- ⁸⁷⁾ Tamtéž, s. 204 a n.
- ⁸⁸⁾ Thomas KOBBE, *Eichmanns Helfershelfer in Ungarn, Umstrittener Judenretter*, Waldeckische Landeszeitung-Frankenberger Zeitung, 14. 12. 2010, <http://www.wlz-fz.de/Lokales/Serien/Internationaler-Suchdienst-ITS/Eichmanns-Helfershelfer-in-Ungarn-Umstrittener-Judenretter> (2. 5. 2014).

HERMANN ALOIS KRUMEY – ACTOR OF THE FINAL SOLUTION OF THE SLAVONIC PROBLEM AND THE JEWISH QUESTION

*Tomáš Fedorovič, Terezín Memorial
Summary*

This study traces the life of Hermann Krumej, a native of Šumperk, who is guilty of taking part in the Nazi-supported genocides of the Jewish and primarily Slavonic populations (Slovenes, Poles and Czechs). *Umwandererzentralestelle* – the Resettlement Center in Łódź (known under the acronym UWZ), whose commander Krumej was in the years 1940–1944, was charged with the task of coordinating deportations, expulsions and transports to forced labor of the Polish population from the occupied Polish territories. It comes as no surprise that these experts in “depopulation” tactics, headed by Krumej, ranked among the SS officers who influenced the initial operation of the Terezín Ghetto. This puts the establishment of the Terezín Ghetto into a broader framework of the Germanization policies in the Protectorate.

Based on preserved documents, this article seeks to capture the underlying motifs of Krumej’s criminal activities. These are perceived in his indoctrination with the racist theory on the necessity of protecting the purity of the “German blood” against foreign influences. Also Krumej’s share in the extermination of the Czechoslovak children from Lidice and Ležáky (1942) and of the Jewish inhabitants in Hungary (1944) demonstrates his readiness for ever-greater radicalization of his positions. Krumej’s moderate attitudes at the end of the war in his relationship with some representatives of the Jewish community in Hungary were not motivated by his sympathy with the suffering of these victims but rather by endeavors to establish his alibi for the postwar period. However, not even such an accent on his alibi-seeking behavior managed to persuade the judges in Frankfurt am Main who sentenced the then 64-year old Hermann Krumej to life imprisonment at his second trial (1968).

HERMANN ALOIS KRUMEY – AKTEUR DER ENDLÖSUNG DES SLAWISCHEN PROBLEMS UND DER JUDENFRAGE

*Tomáš Fedorovič, Gedenkstätte Theresienstadt
Resümee*

Der Beitrag befasst sich mit den Geschicken Hermann Krumeys, eines gebürtigen Šumperkers, der sich an dem vom Naziregime geförderten Genozid der jüdischen und vor allem slawischen Bevölkerung (Slowenen, Polen und Tschechen) maßgeblich beteiligte. Die Umwandererzentralstelle in Łódź (UWZ), die Krumej in den Jahren 1940–1944 leitete, war mit der Koordinierung der Deportationen, der Vertreibung und der Transporte zur Zwangsarbeit der polnischen Bevölkerung der besetzten polnischen Gebiete betraut. Es ist nicht verwunderlich, dass diese Experten für „Entvölkerung“ mit Krumej an der Spitze überraschenderweise zu jenen SS-Offizieren gehörten, die den anfänglichen Funktionsablauf des Ghettos in Theresienstadt beeinflussten. Das versetzt die Gründung des Ghettos Theresienstadt in den breiteren Rahmen der Germanisierungspolitik im Protektorat.

Der vorliegende Beitrag versucht auf Grundlage erhaltengebliebener Dokumente die Hauptmotive für Krumeys verbrecherische Tätigkeit zu erfassen. Diese werden in der Indoktrination der Rassentheorie von der Notwendigkeit des Schutzes reinen „deutschen Blutes“ vor fremdartigen Einflüssen erkannt. Seine Beteiligung an der Extermination der tschechoslowakischen Kinder aus Lidice und Ležáky (1942) und der jüdischen Bevölkerung Ungarns (1944) demonstriert ebenfalls seine Bereitschaft zu einer ständig stärkeren Radikalisierung. Krumeys Zurückhaltung am Ende des Krieges gegenüber einigen Repräsentanten der jüdischen Gemeinde in Ungarn wurde nicht von Mitgefühl für die Leiden dieser Opfer verursacht, sondern von der Absicht bestimmt, sich ein Alibi für das Leben nach dem Krieg zu schaffen. Aber auch das Hervorheben dieses alibistischen Verhaltens konnte den Richter in Frankfurt am Main nicht überzeugen, Krumej im zweiten Prozess (1968) nicht zu lebenslänglicher Haft zu verurteilen.

PAMÁTNÍK NACISTICKÉHO BARBARSTVÍ V LIBERCI

Lubor Lacina, Severočeské muzeum v Liberci

Osmého září 1946 byla v Liberci, v tzv. Henleinově vile, v bývalém soukromém bytě nacistického politika Konrada Henleina, otevřena muzejní expozice nazvaná Památník nacistického barbarství. Jednalo se o zařízení, jež mělo reflektovat proběhlé a právě probíhající události. Expozice vznikala v době, kdy pokračoval odsun Němců z československého území, probíhal hlavní proces s válečnými zločinci v Norimberku a Československá republika procházela složitým poválečným vývojem mezi demokracií a silicím vlivem komunistické ideologie. Památník nacistického barbarství byl pravděpodobně první monotematickou muzejní expozicí na našem území, sledující dějiny a zločiny nacistického režimu, a navíc umístěnou v budově spjaté s osobou jednoho z klíčových hybatelů nacistické moci na československém území. Budova, která byla v letech nacistické nadvlády soukromým Henleinovým bytem, byla přizpůsobena muzejním účelům, vybave-

Čelní fasáda Památníku nacistického barbarství v Liberci

na expozici a dokonce z výstavních důvodů opatřena replikami zařízení nacistické perzekuce ponejvíce inspirovanými Malou pevností v Terezíně. Během více než osmnácti let existence pak prošla několika reinstalacemi a, ač z doposud získaných dokumentů neznáme její přesnou podobu a celkovou dobu trvání jednotlivých etap, víme, že byla veřejnosti otevřena 8. září 1946. Pomocí dobového tisku a propagačních materiálů se pokusíme nahlédnout do způsobů, jak byly v roce 1946, tedy pouhý rok po skončení druhé světové války, tehdejší události prezentovány formou muzejní expozice.

Po roce 1964, kdy došlo ke zrušení této expozice, dostala bývalá Henleinova vila zcela nové využití. Byly v ní zřízeny jesle a později pracoviště hygienické stanice. Přesto však vila a její dějiny nadále zůstaly v paměti obyvatel Liberce nejen jako sídlo bývalého regionálního nacistického vůdce, ale také jako muzeum, které svou expresivností a celkovým pojetím zanechávalo ve své době v návštěvnících trvalé a často děsivé vzpomínky.

Tento materiál je shrnutím dosavadního výzkumu v archivních a muzejních institucích a pokouší se z nečetných dochovaných materiálů písemné a fotografické povahy sestavit obraz muzejní expozice za období let 1946 až 1964 a nastítnit její celkový vývoj. Pokouší se referovat o doposud známých pramenech, literatuře a dalších materiálech a souhrnným způsobem připomenout existenci dnes již částečně zapomenutého muzea, které je s příbuznými muzejními expozicemi, zejména v Památníku Terezín, spojeno nejen tematicky, ale i vzájemnými historickými vazbami.

Henleinova vila v Liberci

Budova, kterou v období svého libereckého působení obýval Konrad Henlein a která byla několik měsíců po skončení druhé světové války určena za sídlo muzea reflektujícího právě přestálé období, stojí na východním okraji Liberce, ve vilové čtvrti v Husově ulici 315/66. Vzhledem k absenci stavební dokumentace ve složce Archivu stavebního úřadu Magistrátu města Liberec nelze s jistotou doložit dobu a okolnosti jejího vzniku, případně způsob jejího nabytí Henleinem. Jednu z možných variant uvádí Jaroslav Zeman v práci o liberecké architektuře: „*Svým určením výjimečnou stavbou byla strohá a poněkud fádni tradicionalistická rodinná vila čp. 315-V v Husově ulici pro říšského místodržícího Konrada Henleina. Kvůli ztrátě původní plánové dokumentace neznáme autora projektu, ale uplatněné řešení (vila má de facto charakter solitérní obytné sekce vyjmuté z běžného řadového domu) napovídá, že mohl být vypracován stavebním družstvem Heimatstätte Sudetenland.*“¹⁾ Jinou pomůckou pro možné zpřesnění okolností Henleinova nastěhování do vily pak může být údaj z monografie Kariéra učitele tělocviku: „*Dne 13. března 1939 přišla v Liberci na svět dvojčata, děvčátka Gerhild a Ortrud. Stalo se tak ještě před přestěhováním do nového rozlehlého bytu ve vile v dnešní Husově ulici.*“²⁾ Určitý pohled na Henleinovu vilu krátce po skončení války nám dává také reportáž v deníku Stráž severu o návštěvě bývalého gauleiterova sídla. Jde ale především o popis luxusního interiéru vily, proložený komentáři autora.³⁾

Rozhodnutí o zřízení památníku nacistického barbarství

První dohledaný záznam, hovořící o Henleinově vile jako o potenciálním výstavním prostoru, se nalézá v zápisu ze schůze Místní správní komise v Liberci dne 20. července 1945: „Zároveň bylo usneseno navrhnouti Okresní správní komisi, aby v Henleinově vile v ul. Jindřicha Liebiga⁴⁾ bylo zřízeno nacistické museum, kde by se shromáždily veškeré doklady o nacistickém řádnění v severním pohraničí Čech.“⁵⁾ Ze 13. srpna 1945 pochází doklad o rozhodnutí záměr realizovat. Jedná se o pověření ministra informací Kopeckého inspektoru lidové výchovy MŠO pro severní Čechy vybudováním „[...] musea německo-nacistického barbarství v bývalé vile Konráda Henleina v Liberci.“⁶⁾ O tom pak 13. září 1945 jednala liberecká Místní správní komise: „Č. j. 19.109/45. Bylo vzato na vědomí sdělení inspektora MŠO lidové výchovy v Liberci o zřízení musea německo-nacistického barbarství v Liberci.“⁷⁾

Okolnosti dění ve vile před započatím budování památníku uvádí Kniha o Liberci: „Hned první dny po osvobození zajistili Henleinovu vilu dobrovolníci a 9. října byla předána zástupcům liberecké osvětové magistrátní rady a okresního výboru Svazu osvobozených politických vězňů (SOPV), aby zde vybudovali muzeum nacistického barbarství.“⁸⁾

Další dokumenty hovoří o již probíhajících pracích v bývalé Henleinově vile. Nesignovaná žádost Kuratoria při magistrátní radě osvětové v Liberci pro vybudování Muzea nacistického barbarství Radě národního výboru v Liberci dne 26. února 1946 žádá o poskytnutí finanční zálohy s odůvodněním „[...] potřeby provést neodkladné adaptační a instalační práce v bývalé Henleinově vile pro účely musea.“⁹⁾ Ze stejného dne pochází rovněž nesignované potvrzení, že je pro budoucí muzeum připravován fotografický materiál.¹⁰⁾

Získávání materiálu pro fond muzea

Pro porozumění záměru vybudovat v Liberci, bývalém správním centru Říšské župy Sudety, symbolu událostí z roku 1938, specifické muzeum, citujme část letáku, pravděpodobně distribuovaného jako výzva pro širokou veřejnost: „Na popud ministra informací Václava Kopeckého bude v Liberci, bývalém hlavním městě tak zvané Sudetské župy, vybudováno (museum německo-nacistického barbarství), a to v bývalé vile smutně proslulého Konráda Henleina. [...] všechny okresní národní výbory, případně správní komise, vojenské a bezpečnostní úřady, trestnice a věznice se žádají, aby spolupracovaly tím, že vše významné, co připomíná činnost nacistů, zašlou do Liberce: zbraně a zařízení sloužící výslechům, týrání a popravám obětí, které se dostaly do spárů gestapa, SS, SD a jiných složek těchto nacistických nositelů kultury; součástky oděvu a osobních potřeb, zbraní a vše, co nosily, nebo používaly vedoucí osoby nacismu, s označením jména a hodnosti; písemný materiál, význačná nacistická literatura, plakáty, propaganda, písemné rozkazy; fotografie, a vše, co souvisí s šesti minulými prokletými lety. Každý předmět tohoto smutného a hrůzného svědectví bude označen podle původu, a odkud byl do musea dodán. Museum bude přístupno celé čsl. veřejnosti i zájemcům ze zahraničí. Bude

*strašlivou výstrahou celému civilisovanému lidstvu, aby v budoucnosti nikdy již do podobné situace se nedostalo. [...]*⁴¹¹⁾

Shromažďování listinného, fotografického a trojrozměrného materiálu pro expozici probíhalo několika způsoby. Prvním z nich byly svozy z jednotlivých míst.¹²⁾ Získávání předmětů pro muzeum bylo ale zřejmě již v první fázi prováděno i systematickou korespondencí s vybranými úřady či organizacemi, spojenými s místy nacistické perzekuce.¹³⁾ Ojedinělým dokladem v tomto okruhu zájmu je dopis dr. Jaroslava Čmelíka, osobního tajemníka ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny, Magistrátní radě osvětové v Liberci z 25. června 1946, který přislubuje účast ministra spravedlnosti na slavnostním zahájení provozu muzea a zároveň nabízí pro expozici kopii popravčí sekyry z Pankráce, současně však odmítá zapůjčení jejího originálu pro Památník nacistického barbarství.¹⁴⁾

Budování památníku

V období do počátku září 1946 probíhala první fáze budování expozice, zakončená slavnostním otevřením dne 8. září 1946. Dílčí zprávy o pracích podávají mimo jiné účetní dokumenty dodavatelů provedených prací. Např. ve faktuře lakýrnické a písmomalířské firmy čteme, že jsou dokončena „[...] *vnější okna a dveře [...] vnější mříže, dveře zadní vchodové, a vrata garáže šedé, nátěr poprsníků v I. patře [...] nátěr zdi a imitace kachlíků (sekyrárna), obložení dveří, černé mříže, malba sloupu v I. patře v něm. barvách, nápis hlavní a různá hesla [...]*“⁴¹⁵⁾ Dílčí informace o budování expozice uchovává jiný účet dokládající výrobu součástí instalací: „[...] 24.–28. 6. 1946 *zhotovení mřížové překážky, šibenice, mřížovou klec, 40 oblouků pro ostnatý drát [...]*“⁴¹⁶⁾ Další dokument popisuje stavební práce za období od 7. března do 15. května 1946: „[...] *vybourání příček, zednické práce na přípravě soudní síně a sekyrárny, stavby námětů pevností, na zahradě popraviště*“, dále pak malířské, klempířské a zámečnické práce – šibenice, model klece, mučící prostředky, a truhlářské práce – vitríny, židle pro soudní síň, přičemž uvádí i plánované práce pro další fázi budování po 8. září 1946: „[...] *další práce na námětech pevností, brány, stavba velké cely [...]* nábytek do cel, dveře do soudní síně sekyrárny [...] *modely koncentračních táborů [...]*“⁴¹⁷⁾ O postupném vybavování muzea hovoří také faktura za nákup knih s tématem nacistické perzekuce.¹⁸⁾

První podoba památníku

Přestože z dochovaných dokumentů nelze zcela jasně určit, jakou podobu měla expozice v té které etapě, existují doklady popisující její tvar a rozsah v době prvního otevření. Deník Stráž severu z pátku 6. září 1946 (dva dny před oficiálním otevřením) přinesl reportáž¹⁹⁾ z návštěvy dokončované expozice, a přestože je veden v dobovém expresivním tónu, zachycuje pravděpodobně její tehdejší stav. Vyberme z textu: „*Rozsáhlé sklepy vily [...]* byly přeměněny tvůrci musea na smutné dějiště nacistických zločinů.“ – „*O bytí či nebytí mnoha českých vlastenců rozhodovala často – Pankrác. Zamklí a deprimovaní vstupujeme do malé temné prostory, na jejíž průčelné stěně jsou přikovány čtyři železné pruhy ve výši ramen a nízko*

Figurína K. H. Franka v expozici
Památníku nacistického barbarství

Instalace v obytné části bývalé Henleinovy vily

u země. Cela smrti. [...] Stojí tu před námi přesná kopie pankrácké guillotiny, na níž bylo od r. 1943 popraveno 1 087 Čechů.²⁰⁾ [...] Na stěnách umělé sekerárny visí seznam všech 1 087 popravených [...].“ – „Opouštíme tísnivé prostředí a procházíme mučírnu terezínské Malé pevnosti. Jsou tu mučící prostředky, obvyklé zpravidla ve většině gestapáckých věznic [...].“ – „Vyjdeme ven z pochmurného sklepení. Dvůr a zahrada Henleinovy vily byly přebudovány na prostředí Malé pevnosti terezínské. Je tu dokonalý, čtvrtý dvůr v malém [...]. Vidíme tu také primitivní pankráckou šibenici se schůdky.²¹⁾ – Branou smrti procházíme pak na vlastní terezínské popraviště, je tu příkop, do něhož se kácela mrtvá těla hromadně popravovaných [...].“ – „Zastavíme se ještě sklíčením hořkým smutkem v kopii hromadné cely terezínské [...]. Vycházíme pak z této části musea, jež v průčelí svého klenutí nese lico-měrný cynický nápis: Arbeit macht frei.“²²⁾

Uvedené citace popisují instalované repliky míst nacistické perzekuce, které byly vybudovány ve sklepních prostorách vily a na její zahradě. V obytných částech domu se nacházely trojrozměrné předměty, fotografie a listinné materiály, sledující dějiny nacistického hnutí od počátku dvacátých let až do roku 1945 a zločiny nacistického režimu, a rovněž pak následné události po osvobození.

Podrobnější informace o koncepci celé expozice nám dává průvodce Památník nacistického barbarství,²³⁾ který na pěti stranách podrobně, v dobovém stylu a s výrazně protiněmeckým postojem popisuje interiér i venkovní prostory muzea.²⁴⁾ Shrňme text do prezentovaných tematických okruhů:²⁵⁾ Oddělení I – Přízemí: 1) Počátky nacistického hnutí, převzetí moci v roce 1933, 2) Ukázky nacistické literatury, 3) Propaganda, J. Goebbels, 4) Mnichovská dohoda, 9. listopad 1938, 5) Osobní předměty Konrada Henleina, 6) Norimberské zákony, 7) Odstoupení Sudet, okupace zbytku Československa. Oddělení II: 1) Osa Berlín–Řím–Tokio, 2) Anšlus Rakouska, Maďarsko, 3) Francie a Řecko, 4) Velká Británie, 5) Finsko, Norsko ad., 6) Bulharsko, Polsko, Jugoslávie, 7) SSSR, 8) USA. Oddělení III – I. Poschodí: 1) Bunkr, 2) Německé lidové soudy, 3) Koncentrační tábory, 4) Vitřina – knihy vázané do lidské kůže, přilba Jöckela, 5) Chrup vězňů, 6) Nacistické zločiny během revoluce,²⁶⁾ 7) Lidice. Oddělení IV: 1) Pomník v Lidicích, 2) Národní hřbitov v Terezíně, 3) Hřbitov v Mauthausenu, 4) Psáno před popravou (na prkno), 5) Poprava K. H. Franka, 6) Poválečný odsun Němců. Oddělení V (za stylizovanou branou s mottem „Arbeit macht frei“)²⁷⁾: 1) Temná komora, 2) Terezínská mučírna s různými mučícími nástroji. Oddělení Pankrácká sekyrárna: 1) Cela smrti, 2) Popravčí síň z Pankráce – popravčí sekera, hromadná šibenice, jména Čechů popravených na Pankráci. Oddělení VI: 1) Společná cela podle Malé pevnosti v Terezíně, 2) Brána smrti a popraviště s umrlčí komorou, 3) Zmenšenina IV. dvora terezínské Malé pevnosti, 4) Kaplička s urnami s popelem vězňů Malé pevnosti. Publikace je doplněna obrazovým materiálem, dokladujícím stav expozice v době vydání, tedy v září 1946: obytná místnost vily s instalovanou expozicí, instalace pankrácké sekyrárna, instalace „brány smrti“, instalace popraviště, pietní síň s urnami s popelem vězňů.

Ve sbírce Státního okresního archivu Liberec je k dispozici rovněž soubor fo-

Replika brány I. dvora terezínského Malé pevnosti

Rekonstrukce celé terezínského Malé pevnosti

tografií zachycujících interiér expozice i repliky perzekučních zařízení ve sklepech a v zahradě vily. Fotografie dokumentují také slavnostní otevření památníku v září 1946 a jeho prohlídky návštěvníky.²⁸⁾ Snímky budovy i interiérů expozice se nacházejí rovněž na pohlednicích vydávaných Osvětovou radou statutárního města Liberce nebo nakladatelstvím Orbis v Praze.²⁹⁾

Pohlednice s vyobrazeními expozice Památníku nacistického barbarství, uprostřed symbol Liberce, hora Ještěd

Slavnostní otevření památníku

K zahájení provozu expozice došlo v neděli 8. září 1946 při příležitosti konference Svazu osvobozených politických vězňů v Liberci. Zároveň v Liberci probíhala rozsáhlá výstava „Budujeme osvobozené kraje“ a otevření památníku se tak stalo jednou z jejích doprovodných akcí.³⁰⁾

I ke slavnostnímu otevření památníku se dochovalo několik dokumentů. Dne 6. září 1946 projednávala schůze rady Ústředního národního výboru statutárního města Liberce účast na slavnosti: „*Všichni radní se sejdou v neděli dne 8. září 1946 o 9. hodině na radnici, po proslovech se odeberou do památníku nacistického barbarství k prohlídce a pak společně k obědu.*“³¹⁾ O něco podrobněji pak otevření památníku komentovala Stráž severu a glosovala přitom v souvislosti s probíhajícím odsunem Němců z českých zemí následovně: „*Jeho otevření se koná v rámci hlavního dne sjezdu Svazu osvobozených politických vězňů. V 8.30 hodin projde průvod účastníků sjezdu SOPV Libercem na náměstí presidenta dr. Ed. Beneše, kde na manifestaci osvobozených politických vězňů promluví předseda ZNV Ladislav Kopřiva. V 10.30 hod. bude museum slavnostně otevřeno. Při tomto aktu promluví ministr informací Václav Kopecký a ministr spravedlnosti dr. Prokop Drtina. Ve 12 hod. je společný oběd účastníků slavnosti a v 15 hod. společný zájezd na Ještěd. O významu tohoto památníku svědčí velký zájem zastupitelstev cizích států, kte-*

Povinné návštěvy libereckých Němců v Památníku nacistického barbarství

*rá se při této příležitosti znovu přesvědčí, před čím chráníme své děti prováděním spravedlivého odsunu.*³³²⁾

Jedním z nečetných dokladů, popisujících organizační záležitosti kolem slavnostního otevření, je účet za zapůjčení zesilovacího rozhlasového zařízení,³³⁾ o stejné události zřejmě také referuje faktura za převoz židlí a pódia.³⁴⁾ Další zachované účetní doklady nám pak dávají zajímavou informaci o výlepu propagačních plakátů,³⁵⁾ jejichž distribuci po celé Československé republice byla dle počtu vylepených kusů v roce 1946 věnována značná pozornost.³⁶⁾

Další budování památníku

Slavnostním otevřením památníku budování expozice v bývalé Henleinově vile neskončilo. Dochované dokumenty popisují dílčí práce vykonané při budování muzea i dění s ním související. Například zpráva o činnosti komise muzea nacistického barbarství v Liberci od 1. ledna do 31. srpna 1947 uvádí: a) práce na výstavbě muzea a propagaci, úpravě interiérů, b) dvě nové místnosti – pozůstalost po K. H. Frankovi, dokumentace činnosti Franka a Henleina, vojenské akce německých vojsk, nová úprava pietní síně, c) obohacení sbírek o četný fotomateriál, nejvíce dary, d) plán pro druhé pololetí – doplnění a přepracování muzea, zejména v otázce expozice vývoje německé menšiny v českých zemích v letech 1848 až 1945, rozšíření muzea o nacistickou knihovnu a archiv.³⁷⁾

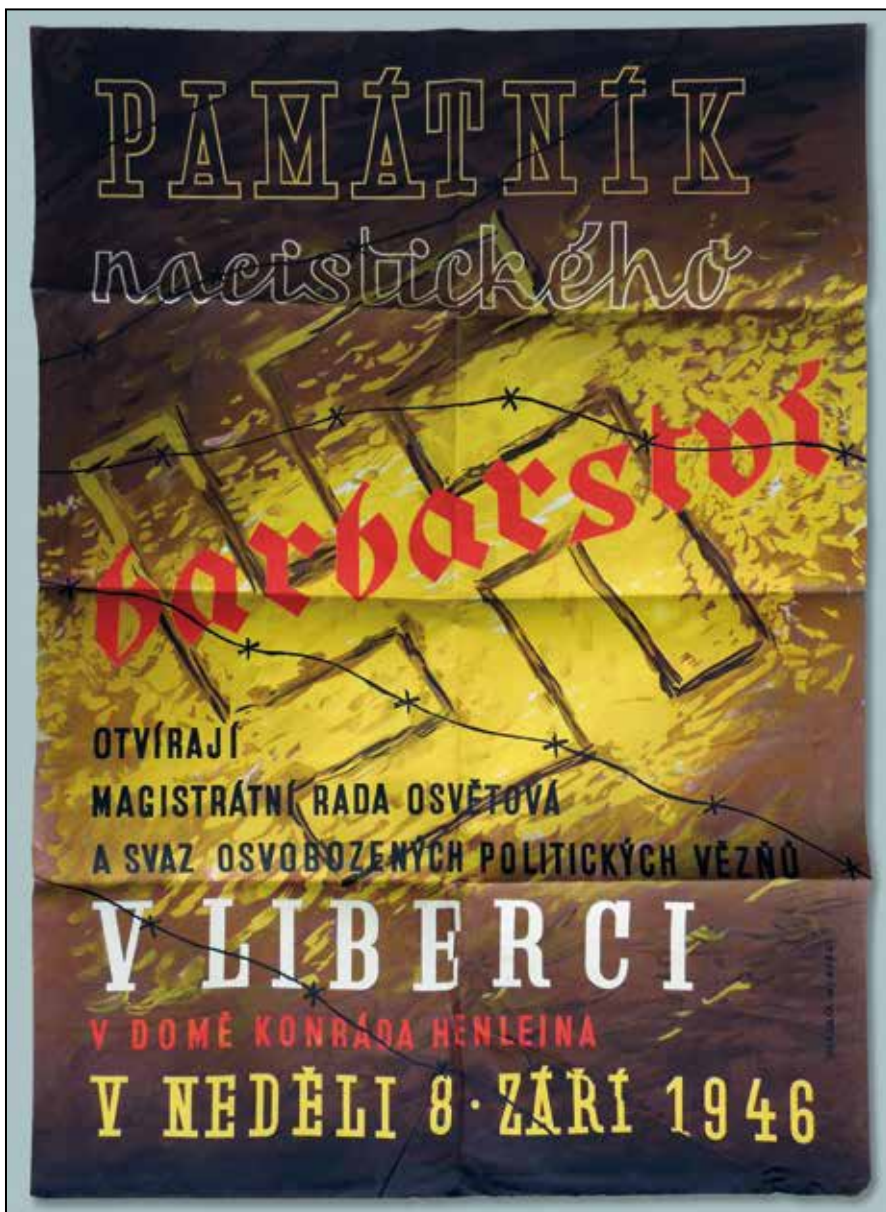
Dokument z 18. dubna 1947 obsahuje plán vybudovat Ústav pro studium nacismu, jenž by měl zahrnovat tři oddělení – muzeum, knihovnu nacistické literatury a archiv (písemné doklady, opisy žalob a rozsudků atd.). Hovoří se v něm také o jednání převést Henleinovu knihovnu (asi 6 tisíc svazků) do Liberce z Mariánských Lázní.³⁸⁾

I ve druhé fázi budování Památníku nacistického barbarství byla vedena korespondence s úřady a institucemi, většinou se žádostí o poskytnutí předmětů pro výstavní účely. Komunikováno tak bylo dle dochovaných materiálů s následujícími institucemi: Povereníctvo pre informácie Bratislava, Spolek pro postavení památníku Kaunicových kolejí Brno, Vojenská správa hradu Brno (Špilberk), Svaz osvobozených politických vězňů Brno, Místní národní výbor Pardubice, Národní banka Praha, Národní a univerzitní knihovna Praha. Poptávána byla i věznice Krajského soudu v Litoměřicích, a to s dotazem na pozůstalost po Heinrichu Jöckelovi. V písemném styku s ministrem spravedlnosti Prokopem Drtinou byla projednávána pozůstalost po Kurtu Daluegem, kterou měl památník v plánu vystavit společně s pozůstalostí po K. H. Frankovi.³⁹⁾ Poskytování materiálů týkajících se předmětů činnosti památníků ale zřejmě fungovalo i opačným směrem. Dokladem je poděkování redakce periodika *Nová politika* z Brna za poskytnutí fotodokumentace z období podzimu 1938.⁴⁰⁾

Znovuotevření Památníku nacistického barbarství po rozšíření výstavních prostor bylo naplánováno na 5. května 1947 a dle dokumentů dochovaných v archivu Severočeského muzea na něj byli pozváni ministr spravedlnosti Prokop Drtina, ministr školství a osvěty Jaroslav Stránský, velitel Internačního tábora Ministerstva vnitra Malá pevnost Terezín pplk. Otakar Kálal nebo předseda Zemského národního výboru v Praze.⁴¹⁾

Dalším drobným materiálem dokladujícím změny v expozici je průvodní list k brožurám Památník nacistického barbarství, zaslaný 30. prosince 1947 knihovně Národního shromáždění v Praze, v němž se uvádí, že „[...] *současný stav expozice je odlišný od dokumentace v průvodci, finální úpravy budou provedeny v zimě 1948 a poté vydán nový průvodce.*“⁴²⁾

Kromě archivu Severočeského muzea jsou dalším zdrojem k získání informací o činnosti a stavu památníku po 8. září 1946 fondy Státního okresního ar-

Propagační plakát ke slavnostnímu otevření Památníku nacistického barbarství, 8. 9. 1946

chivu Liberec. V nich uložená zpráva o činnosti za 1. pololetí roku 1948⁴³⁾ mimo jiné uvádí, že v jarních měsících bylo muzeum doplněno a nově instalováno, byl obohaten archiv muzea a pořízeny fotokopie dokladů. Ve zprávě se objevuje také stížnost na nedostatek prostoru pro získané archiválie: „Zpracování těchto dokladů pro uveřejnění si vyžádá mnoho času a bude nutno v prvé řadě řešiti otázku

Slavnostní otevření Památníku nacistického barbarství

umístění, neboť budova zdaleka nestačí na velké množství dosud neuveřejněného materiálu.“ Zpráva rovněž uvádí 24 tisíc návštěvníků za období od 1. ledna do 30. června 1948.

Návštěvy v památníku

Doklady i výpovědi pamětníků hovoří o velmi nadprůměrné návštěvnosti Památníku nacistického barbarství. Tu kromě individuálních návštěv tvořily zejména organizované skupiny v rámci oficiálních akcí,⁴⁴⁾ turistických, zaměstnaneckých nebo školních zájezdů. V účtech a vnitřní evidenci památníku jsou zaznamenány například ohlášené skupiny z obecných škol na Liberecku.⁴⁵⁾ Po-

Replika koncentračního tábora, pohled do ulice Svobody

drobnější záznamy o návštěvách školních skupin, byť řídké, jsou pak k nalezení v zápisech kronik regionálních škol. Jeden takový zápis pochází z kroniky obecné školy ve Vratislavicích nad Nisou: „*Po prohlídce výstavy shlédli odpoledne Památník nacistického barbarství, v šesti odděleních se soustřeďují a zachraňují pro budoucí generace doklady o tom, jaké hrůzy náš národ prožíval v těžkých chvílích a které jsou mu pro výstrahu a poučením pro budoucnost.*“⁴⁴⁶ Jiný zápis ze školní kroniky popisuje průběh školního výletu obecné školy v Jirkově na Železnobrodsku, který zahrnoval i návštěvu liberecké expozice: „*Děti si prohlédly zoologickou zahradu, Památník nacistického barbarství a vystoupily na horu Ještěd.*“⁴⁴⁷

Specifickou návštěvnickou skupinou v Památníku nacistického barbarství byli v Liberci dosud přítomní Němci, kteří rozhodnutím rady ÚNV Liberec ze 13. srpna 1946 měli expozici zhlédnout povinně.⁴⁸⁾

Daleko nejpodrobnějším pramenem k návštěvám v Památníku nacistického barbarství jsou však čtyři knihy návštěv,⁴⁹⁾ které dokumentují diferenciaci a četnost návštěvníků v rámci individuálních prohlídek i organizovaných výprav. Mimo jiné se jednalo o zaměstnanecké skupiny a školní organizace, nezanedbatelné byly skupiny dospělých i dětských rekreatů z horských středisek v regionu.⁵⁰⁾

Doplňkový prodej v památníku

Dochované doklady nás rovněž informují o doplňkovém prodeji propagačních materiálů a upomínkových předmětů v památníku v roce 1947.⁵¹⁾ V první řadě šlo o propagační brožuru, již zmiňovaný průvodce památníkem,⁵²⁾ který byl distribuován nejen na místě, ale také z propagačních důvodů odeslán mimo Li-

berec.⁵³⁾ Další tištěnou publikací byla sbírka básní bývalého terezínského vězně Karla Čurdy s názvem Terezínské krůpěje.⁵⁴⁾ Rozšířeným doplňkovým materiálem byl odznak památníku,⁵⁵⁾ dalším prodejním artiklem byly i tzv. cihly, jejichž bližší určení se dosud nepodařilo objasnit.

Památník v období 1955–1964

V roce 1955 došlo v provozu Památníku nacistického barbarství k výraznému předělu. Jak uvádí Kniha o Liberci: „fotografický a archivní materiál byl v červnu 1955 předán Ústavu dějin KSČ v Praze a následujícího roku byla expozice reinstalována libereckými historiky.“⁵⁶⁾ Dané události dokumentuje žádost Ústavu dějin KSČ o zaslání půdorysných plánů a poskytnutí archivu památníku.⁵⁷⁾ Jednalo se o značný počet archiválií.⁵⁸⁾

Další fungování památníku, tehdy již v rámci Severočeského muzea v Liberci (v jehož dokumentech je označeno jako Muzeum boje proti fašismu⁵⁹⁾), pokračovalo do roku 1964, kdy byl nakonec zrušen. Blíže hovoří monografie Severočeského muzea: „Ke dni 31. prosince 1964 bylo zrušeno Muzeum boje proti fašismu, umístěné v bývalé Henleinově vile (Husova tř. č. 66), které bylo pobočkou Severočeského muzea. Exponáty byly převezeny do budovy Severočeského muzea a některých z nich bylo užito ve stálé instalaci nejnovějších dějin z let 1918–1945.“⁶⁰⁾

Důvody ke zrušení muzea nelze za současného stavu bádání potvrdit prameny, víme však, že v roce 1964 v rámci Severočeského kraje existovaly již dvě muzejní expozice sledující dějiny nacistické perzekuce, a to v Liberci a Terezíně. Můžeme tedy předpokládat, že Terezín jako přímé dějiště politické, rasové a národnostní perzekuce během druhé světové války byl vyhodnocen jako místo důležitější pro další rozvoj paměťové instituce a liberecké muzeum bylo jako „méně potřebné“ zrušeno. V tomto ohledu je však nutné provést další archivní šetření a náměty této hypotetické úvahy potvrdit nebo vyvrátit.

Bývalé sídlo Konrada Henleina po odinstalování expozice začalo sloužit zcela odlišnému účelu – byly v něm vybudovány jesle, v současnosti pak je jednou z budov Krajské hygienické stanice Libereckého kraje se sídlem v Liberci. Venkovní instalace na zahradě vily jsou zcela odstraněny, připomínají je drobné stavební pozůstatky skryté v zeleni.

Pracovníci Severočeského muzea v Liberci byli pověřeni provedením reinstalace stálé expozice Památníku národního utrpení v terezínské Malé pevnosti. Z dokladů⁶¹⁾ se dovídáme, že zajišťovali realizaci scénáře napsaného dr. Karlem Lagusem ze Státního židovského muzea v Praze. Podle dochovaných dokumentů bylo liberecké muzeum pověřeno výtvarným řešením expozice, zajišťovalo také například fotografie pro expozici, objednávalo návrhy orientačních tabulí pro jednotlivé objekty v Terezíně, grafické práce, shromažďovalo archivní materiál, zařizovalo restaurování sbírkových předmětů nebo provádělo výběr uměleckých děl. Expozice byla slavnostně otevřena 8. května 1965, jak o tom hovoří zpráva ČTK: „V muzeu památníku Terezín byla v sobotu 8. května otevřena stálá expozice o tomto bývalém největším nacistickém koncentračním táboře na území našeho

státu. Podle návrhu dr. Karla Laguse ze Státního židovského muzea v Praze ji připravili pracovníci Severočeského muzea v Liberci.⁴⁶²⁾

Sbírkový fond Památníku nacistického barbarství ve sbírkách Severočeského muzea

Padesát let po zrušení Muzea boje proti fašismu v Liberci jsou sbírky, původně instalované v bývalé Henleinově vile, uloženy v Severočeském muzeu v Liberci, především ve sbírce Kapitalismus a v souboru Fašismus. Materiál je různé povahy (knihy, dokumenty, součásti instalací, trojrozměrné předměty – tematicky týkající se NSDAP, SdP, bezpečnostních složek v rámci RSHA, období zaboru československého pohraničí, Protektorátu Čechy a Morava, koncentračních táborů atd.) a tvoří zhruba 300 inventárních čísel ve sbírce Kapitalismus a asi 500 v souboru Fašismus. Po roce 1964 byly některé z předmětů součástí historických expozic Severočeského muzea, po roce 1989 jsou pak využívány ke krátkodobým tematickým výstavám sledujícím dění v období let 1933 až 1945.

Poděkování. Za laskavou a pro vznik tohoto textu klíčovou pomoc při dohledávání archivních materiálů i v metodické oblasti si dovoluji s úctou poděkovat pracovníkům Státního okresního archivu Liberec, Státního okresního archivu Jablonec nad Nisou, Národního archivu, Památníku Terezín a kolegům ze Severočeského muzea v Liberci.

Poznámky

- ¹⁾ Jaroslav ZEMAN, *Liberec. Urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Liberec, Knihy 555 2012, s. 105.
- ²⁾ Stanislav BIMAN, Jaroslav MALÍŘ, *Kariéra učitele tělocviku. Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství 1983*, s. 147.
- ³⁾ Jiří M. PALÁT, *Návštěvou ve vile bývalého učitele tělocviku K. Henleina*. Stráž severu. Deník pracujícího lidu v českém pohraničí, 3. 6. 1945, s. 6.
- ⁴⁾ V německé variantě Heinrich-Liebieg-Straße, od poválečného přejmenování ulic nese název Husova.
- ⁵⁾ SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 43, kniha č. 43, Zápisy ze schůzí Místní správní komise 1945.
- ⁶⁾ Dopis č. j. 490/45 M. K. Citace dle fotokopie, uložené v: SOKA Liberec, sbírka obrazů, fotografií a fotonegativů, inv. č. 1204/2.
- ⁷⁾ SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 43, kniha č. 43, zápisy ze schůzí Místní správní komise 1945.
- ⁸⁾ Roman KARPAŠ ed., *Knihy o Liberci*. Liberec, Dialog Liberec 1996, s. 401.
- ⁹⁾ SOKA Liberec, fond Osvětová rada statutárního města Liberec 1945–1948 (1949), nezpracovaný fond.
- ¹⁰⁾ Tamtéž.
- ¹¹⁾ SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 290, kart. č. 297. Referát školský, osvětový a tělovýchovný 1945–1948 (1950).
- ¹²⁾ Příklady, jež časově spadají do období po otevření muzea: 1) Potvrzení o vydání materiálů ze skladu nár. majetku v Liberci, ul. Zd. Nejedlého 58: 1 plaketa Hitlera, 1 soška malá Hitlera, 1 letecký odznak, 1 pozorovatelský odznak, 1 železný kříž r. 1939, 7 obrázků tisk německé. Datováno

7. 11. 1946. 2) Potvrzení o převzetí předmětů pro památník od Místního národního výboru v Šumberku – Jistebku: 1 válečná vojenská vlajka, 1 těžítka, 4 knihy nacistické, různé odznaky. Datováno 23. 10. 1946. 3) Nedatovaná nabídka neznámého pisatele, že může dodat památníku spisy signované nacisty, mj. Axmann, Bormann, Conti, Frank, Lammers, Manstein, Rosenberg, Toussaint, Tschammer v. Osten. 4) Sdělení firmy Toko, národní podnik továrny kobereců a nábytkových látek, podnikové fedtelství Vratislavice nad Nisou, o nálezu koberce z buničiny s vyobrazením německé orlice s hákovým křížem, s dotazem, zda jej má památník zájem převzít do sbírek. Datováno 14. 1. 1949. – Všechny dokumenty v: Severočeské muzeum v Liberci, Archivní materiál Muzea boje proti fašismu do r. 1955.
- ¹³⁾ SOKA Liberec, fond Osvětová rada statutárního města Liberec 1945–1948 (1949), nezpracovaný fond.
- ¹⁴⁾ Tamtéž.
- ¹⁵⁾ SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 290, kart. č. 297. Referát školský, osvětový a tělovýchovný 1945–1948 (1950). Faktura firmy Oldřich Bém, lakýrník a malíř písma, nár. spr. Fy F. Ludwig, Liberec z 9. 9. 1946.
- ¹⁶⁾ Tamtéž, účet firmy Dr. Ing. Bergmann, v nár. správě, kovoprůmysl, Liberec, Řeznická 5 z 21. 7. 1946.
- ¹⁷⁾ Severočeské muzeum v Liberci, Archivní materiál Muzea boje proti fašismu do r. 1955, rozpočet budování muzea z 27. 7. 1946.
- ¹⁸⁾ Tamtéž, faktura a dodací list firmy Vydavatelstvo Práce, Tiskařské, nakladatelské a knihkupecké podniky Revolučního odborového hnutí, Knihkupectví Liberec, Nám. pres. Dr. E. Beneše 31 za knihy (á 1 ks): TŮMA, *Ghetto našich dnů*; TŮMA, *Lidice*; TŮMA, *I. – II. Žaluji (Pankrácká kavalérie)*; TŮMA, *Persekuce českého studentstva*; TŮMA, *17. listopad*; FUČÍK, *Reportáž psaná na oprátce*; FUČÍK, *Poslední dopisy*; JELÍNEK, *Čekání na smrt*; LOUDA, *Křížovou cestou*; KRAUS, *Plyn, plyn... , pak oheň*; ZVĚŘINA, *Bili nás pruty železnými*; BLÁHA, *Medicina na sestě*; GREGOR, *Hovory s tebou*; BENEŠ, *V německém zajetí*; ŽÁK, *Deset posledních dnů*; MACHÁČEK, *Plzeň – Terezín – Flossenbürg*; MATYÁŠ, *Jsem číslo 17.100*. Datováno 6. 9. 1946.
- ¹⁹⁾ (–It). *Tam, kde si žil Konrád Henlein. Památník nacistického barbarství věčným svědectvím. Stráž severu. Deník pracujících lidu v českém pohraničí*, 6. 9. 1946.
- ²⁰⁾ V současnosti je uváděn počet popravených v pankrácké sekýrárně 1 075 (z toho 155 žen).
- ²¹⁾ Instalace šibenice v Památníku nacistického barbarství typově odpovídá šibenici v Malé pevnosti v Terezíně.
- ²²⁾ Výňatky z textu článku jsou omezeny na popis instalací, doprovodné komentáře redaktora nejsou uvedeny.
- ²³⁾ Miroslav MACHAČKA, *Památník nacistického barbarství*. Liberec, Magistrátní rada osvětová v Liberci 1946.
- ²⁴⁾ Pro přiblížení sledované publikace a zřejmě i jednoho z ideových záměrů celého památníku ocitujeme úvodní text z průvodce, který přibližuje nahlížení i jazyk, kterým je v průvodci památníku expozice popisována (bližší dokumentace, např. scénář připravované expozice nebo podrobná fotodokumentace, není k dispozici): „*Proč PAMÁTNÍK NACISTICKÉHO BARBARSTVÍ? / Po stáletých zkušenostech s německými menšinami, které se v těžkých chvílích našeho národa postavily vždy na stranu našich nepřátel a přinášely nám jen národní neštěstí, dokončuje český a slovenský lid odsun těchto živil, které byly příčinou neklidu a ohrožováním míru pro celou Evropu. / Věčnost všech generací Československé vláde Národní fronty, která učinila z naší republiky stát Čechů a Slováků, zvýší dnes i v budoucnosti doklady soustředěné v tomto ‚Památníku‘. / Německá menšina v ČSR, která požívala plné svobody, která měla svoje školství, svoje německé úřadování po celém pohraničí, svoje důstojníky i nejvyšší, sloužící v čl. armádě, svoje divadla, biografy, tělocvičné spolky, celý svůj kulturní život, který se nelíšil od života v Německu, měla svůj německý kapitál, který germanisoval a rdousil vše české a slovenské, menšina, která měla zastoupení v čl. parlamentě svými poslanci a senátory, která měla své německé ministry v čl. vládě. Byla to menšina, která zradila svoji spravedlivou československou vlast a postavila se první po bok reakce a fašismu, proti svobodě člověka. / Německá menšina v ČSR pomohla rozpoutati spolu s menšinou maďarskou nejbarbaršější rádní fašistického režimu, jemuž padly za obět miliony pokojných občanů všech národů světa. / Památník nacistického barbarství soustřeďuje a zachraňuje pro budoucí generace doklady o hrůzách, které přinesla reakce světu, doklady o nacistické brutalitě, která se neštítala ničeho ve snaze ovládnouti svět a učinit z neněmeckých národů moderní otroky. / Památník nacistického barbarství bude výstrahou pro náš národ, aby provedl odsun všech Němců, neboť každý Němec,*

který zůstane v ČSR, může se stát základem nové německé menšiny a tím i ohniskem ohrožení míru. / Památník nacistického barbarství bude výstrahou před novým usazováním se Němců v ČSR i v daleké budoucnosti.“

- ²⁵⁾ Původní text je bohatě a velmi expresivně komentován, zde uvedený výčet jej přibližuje pouze tematicky.
- ²⁶⁾ Pravděpodobně míněny květnové události 1945.
- ²⁷⁾ Předloha stavby není uvedena, odpovídá však bráně I. dvora Malé pevnosti v Terezíně.
- ²⁸⁾ SOKA Liberec, sbírka obrazů, fotografií a fotonegativů, inv. č. 961/1-14, 965, 965/1-6 a 8, 1115, 1121, 1204/1-2, 1651/1, 1672/1-2, 1751/1, 1930. Stavební změny v zahradě bývalé Henleinovy vily jsou patrné rovněž z leteckého snímku z roku 1954, uloženého v archivu Vojenského geografického a hydrometeorologického úřadu (VGHMŮř) generála Josefa Churavého v Dobrušce, veřejně dostupného na webových stránkách <http://kontaminace.cenia.cz/>.
- ²⁹⁾ Uloženy ve sbírkách Severočeského muzea v Liberci pod inventárními čísly Ph1048/1-14 a Ph1049.
- ³⁰⁾ V souvislosti s výstavou *Budujeme osvobozené kraje* bylo např. dne 1. 8. 1946 po válečné uzavírce znovuotevřeno Severočeské muzeum. *100 let Severočeského muzea v Liberci*, Liberec, Severočeské muzeum v Liberci 1973, s. 28. – Samotná výstava probíhala ve dnech 4. 8. – 13. 10. 1946 a kromě konference Svazu osvobozených politických vězňů k jejím doprovodným programům patřily „[...] národopisný a letecký den, první motocyklový závod na libereckém okruhu kolem přehrady, [...] sjezd stavitelů, lékařů, odborářů atd. i manifestační sjezdy čtyř politických stran.“ Roman KARPAŠ ed., *Kniha o Liberci*. Liberec, Dialog Liberec 1996, s. 400.
- ³¹⁾ SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 46, kniha č. 46, Zápisy ze schůzí rady ÚNV 1946–1947.
- ³²⁾ *Dnes otevření památníku nacistického barbarství v býv. vile K. Henleina. Aby naše děti nezapomněly*. Stráž severu. Deník pracujícího lidu v českém pohraničí, 8. 9. 1946, Liberec.
- ³³⁾ SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 290, kart. č. 297. Referát školský, osvětový a tělovýchovný 1945–1948 (1950). Faktura firmy Bedřich Vojtíšek. Národní správce, Radiozávod Liberec, datovaná 10. 9. 1946.
- ³⁴⁾ Tamtéž, faktura firmy Stillow & Funke – Liberec, datovaná 16. 9. 1946.
- ³⁵⁾ Jeden originál plakátu je uložen v: SOKA Liberec, fond Osvětová rada statutárního města Liberec 1945–1948 (1949), nezpracovaný fond.
- ³⁶⁾ SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 290, kart. č. 297. Referát školský, osvětový a tělovýchovný 1945–1948 (1950). Účetní doklady různých firem dokládají, že plakáty památníku byly distribuovány do následujících měst nebo spádových oblastí tam sídlících plakátovacích služeb: Červený Kostelec (6 kusů), Česká Třebová (45), Český Těšín (40), Frýdek-Místek (24, 22), Havlíčkův Brod (30), Holešov (30), Hranice (10), Cheb (50), Chrudim (40), Jičín (50), Karlovy Vary (48), Karviná (38), Klatovy (48), Kroměříž (45), Mnichovo Hradiště (25), Moravská Ostrava (100), Nitra (80), Nové Město nad Metují, Nový Bydžov (54), Olomouc (65), Praha (240), Prostějov (100), Přerov (20), Smržovka a Jiřetín (20), Stříbro, Sušice, Teplice-Šanov (48), Uherský Brod, Zlín (110), Žatec (50), Žilina (26).
- ³⁷⁾ Severočeské muzeum v Liberci, Archivní materiál Muzea boje proti fašismu do r. 1955.
- ³⁸⁾ Tamtéž. – V této souvislosti vystupuje otázka po původu souboru nacistické literatury, čítající přibližně 450 titulů, vedené ve sbírkách Severočeského muzea v Liberci pod označením Fašismus. Právě tento soubor má pocházet z vlastnictví Konrada Henleina, bližší informace ohledně převodu do sbírky však nejsou zcela jasné.
- ³⁹⁾ Pozůstalost přisuzovaná Karlu Hermannu Frankovi je uložena v Severočeském muzeu v Liberci.
- ⁴⁰⁾ Všechny dokumenty v: Severočeské muzeum v Liberci, Archivní materiál Muzea boje proti fašismu do r. 1955.
- ⁴¹⁾ Tamtéž.
- ⁴²⁾ Tamtéž. – Popisovaný průvodce autorem tohoto textu nebyl dohledán, jeho existence tak prozatím není potvrzena ani vyvrácena.
- ⁴³⁾ SOKA Liberec, fond Osvětová rada statutárního města Liberec 1945–1948 (1949), nezpracovaný fond.
- ⁴⁴⁾ Viz např.: 1) Žádost organizátorů manifestace „Den radosti osvobozeného pohraničí“ dne 13. 7. 1947 o poloviční slevu na vstup do památníku proti zvláštnímu průkazku. Datováno 15. 5. 1947. 2) Hlášení o počtu návštěvníků Památníku nacistického barbarství v Den radosti 3. 10. 1948, kdy jej navštívilo 2 936 osob zdarma na slavnostní odznaky a 237 osob platících. Datováno 12. 10. 1948. Obojí v: Severočeské muzeum v Liberci, Archivní materiál Muzea boje proti fašismu do r. 1955.

- ⁴⁵⁾ Uvedeny např. školy v Dolní Suché, Kateřinkách, Krásné Studánce a Oldřichově v Hájích. Doklady viz Severočeské muzeum v Liberci, Archivní materiál Muzea boje proti fašismu do r. 1955.
- ⁴⁶⁾ SOKA Liberec, fond Základní škola Liberec, Vratislavice nad Nisou, kronika školy 1945–1990, nezpracovaný materiál. – Týká se školní exkurze na výstavě Budujeme osvobozené kraje a v Památníku nacistického barbarství dne 3. 10. 1946.
- ⁴⁷⁾ SOKA Jablonec nad Nisou, OŠ Jirkov, školní kronika III 1940–1962.
- ⁴⁸⁾ SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 46, kniha 46, Zápisy ze schůzí rady ÚNV 1946–1947.
- ⁴⁹⁾ Severočeské muzeum v Liberci, karton Muzeum boje proti fašismu – pamětní knihy.
- ⁵⁰⁾ Uložené knihy dokumentují neúplné časové úseky. Prvním je kniha kritik za období od 11. 9. 1946 do 14. 7. 1947, obsahující zápisy návštěvníků památníku krátce po otevření, od 4. 4. 1947 pak sloužila především jako soupis příchozích návštěvníků. Mezi úvodními zápisy dominují názory o potřebnosti expozice jako výstrahy pro budoucnost, některé zápisy odsuzují vstřícné chování k Němcům, další připomínají návštěvy památníku bývalými vězni koncentračních táborů (Auschwitz, Flossenbürg, Sachsenhausen). Druhá pamětní kniha, vedená mezi daty od 20. 8. 1950 do 2. 8. 1953, obsahuje vzhledem k dobovému politickému klimatu mimo jiné četné zápisy odsuzující „západ“ a „americký imperialismus“ nebo podporující NDR. Soubor dochovaných dokumentů doplňují dvě knihy návštěv, zachycující návštěvnícký rozsah a počet v obdobích od 19. 7. 1958 do 19. 8. 1959 a od 20. 8. 1959 do 16. 4. 1961 (data časových rozmezí ve všech knihách jsou pro tuto poznámku určena prvními a posledními datovanými zápisy). V první jmenované knize nejsou uvedeny případné zápisy ze slavnostního otevření památníku 8. 9. 1946, lze se tedy domnívat, že může existovat samostatná pamětní kniha k této příležitosti.
- ⁵¹⁾ Kromě dalších dokumentů také viz doklad odvodu příjmu památníku z 25. 3. 1947. SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 290, kart. č. 297. Referát školský, osvětový a tělovýchovný 1945–1948 (1950).
- ⁵²⁾ Miroslav MACHAČKA, *Památník nacistického barbarství*. Liberec, Magistrátní rada osvětová v Liberci 1946.
- ⁵³⁾ Potvrzení Národního výboru statutárního města Moravské Ostravy o převzetí brožur a příslib jejich použití pro propagaci. Severočeské muzeum v Liberci, Archivní materiál Muzea boje proti fašismu do r. 1955.
- ⁵⁴⁾ Karel ČURDA, *Tereziánské krůpěje*. Liberec, SOPV 1946 (dle bibliografického záznamu Státního oblastního archivu v Litoměřicích na <http://www.soalitomeric.cz/>). – Autora sbírky básní přibližuje nesignovaný dopis osvětové inspekce z 18. 9. 1946. Pisatel v ní děkuje autoru publikace, odbornému učiteli ze Semil Karlu Čurdovi, za obohacení beletrie a pomoc při získávání finančních prostředků pro dobudování památníku, přičemž uvádí, že Magistrátní osvětová rada získala 1 000 výtisků sbírky a zisk z jejich prodeje v Památníku nacistického barbarství půjde ve prospěch budování památníku. SOKA Liberec, fond Osvětová rada statutárního města Liberce 1945–1948 (1949), nezpracovaný fond.
- ⁵⁵⁾ Odnak je uložen ve sbírce Severočeského muzea v Liberci. Odnaky a vyznamenání, pod inv. č. Od43. – Doklad Okresní rady osvětové v Jablonci nad Nisou ze 17. 9. 1946 hovoří o dodání počtu 50 000 ks odznaků. SOKA Liberec, fond MěstNV Liberec (1910) 1945–1990 (1995), inv. č. 290, kart. č. 297. Referát školský, osvětový a tělovýchovný 1945–1948 (1950).
- ⁵⁶⁾ Roman KARPAŠ ed., *Knihy o Liberci*. Liberec, Dialog Liberec 1996, s. 401. – Údaje o reinstalaci expozice v Henleinově vile uvádí i monografie 100 let Severočeského muzea v Liberci: „*Prvořadým úkolem roku 1956 byla reinstalace Muzea boje proti fašismu v bývalé Henleinově vile v Husově ul. 66, kterou provádělo Severočeské muzeum ve spolupráci s libereckými historiky.*“ Kolektiv autorů Severočeského muzea, *100 let Severočeského muzea v Liberci*. Liberec, Severočeské muzeum v Liberci 1973, s. 31.
- ⁵⁷⁾ Severočeské muzeum v Liberci, Archivní materiál Muzea boje proti fašismu do r. 1955.
- ⁵⁸⁾ Dle sdělení Národního archivu potvrzuje archivní registratura přijetí souboru, přijatého do Ústavu dějin KSČ jako „pisemnosti SdP“, jmenovitě 236 krabic a 9 fascikulů, v letech 1960 a 1962. Uvedený soubor byl spojen s fondem SdP NA. Nelze ale bohužel identifikovat položky patřící do archivu Památníku nacistického barbarství, v úvahu přichází zřejmě pouze důkladná analýza fondu a hledání případných odkazů na původní umístění.
- ⁵⁹⁾ Autorovi tohoto textu se prozatím nepodařilo dohledat datum a přesné okolnosti přejmenování expozice.
- ⁶⁰⁾ Kolektiv pracovníků Severočeského muzea, *100 let Severočeského muzea v Liberci*, Liberec, Se-

veročeské muzeum v Liberci 1973, s. 35. – Další údaje o posledních dnech fungování památníku pochází z Knihy o Liberci: „Zrušen byl k 31. 12. 1964 (naposledy otevřen 15. 11. 1964) v souvislosti s rozsáhlou reinstalací autentického Národního památníku v Terezíně, kterou prováděli pracovníci libereckého muzea.“ Roman KARPAŠ ed., *Kniha o Liberci*. Liberec, Dialog Liberec 1996, s. 401.

- ⁶¹⁾ Archiv Severočeského muzea v Liberci, složka dokumentů k reinstalaci stálé expozice v Malé pevnosti v Terezíně.
- ⁶²⁾ Zpráva ČTK: Terezín – Severočeský kraj – jm/sk – 8. 5. 65. Podklady pro ostatní informace v odstavci viz: Severočeské muzeum v Liberci, složka dokumentů k reinstalaci stálé expozice v Malé pevnosti v Terezíně.

MEMORIAL TO NAZI BARBARITY IN LIBEREC

Lubor Lacina, North Bohemian Museum in Liberec

Summary

A museum exhibition called the Memorial to Nazi Barbarity was opened in Liberec, in the so-called Henlein Villa, the former private residence of the regional Nazi leader Konrad Henlein, on September 8, 1946. This was probably the first monothematic museum exhibition in the Czechoslovak territory tracing the history and crimes of the Nazi regime; furthermore, it was installed in a building associated with one of the key figures of the Nazi regime in the Czechoslovak territory. After 1964, when the exhibition was dismantled, the former Henlein Villa was put to a completely new use. In spite of that, even fifty years later, the building as well as its history remain embedded in the minds of the Liberec inhabitants; not only as the seat of a regional Nazi leader but also as a former museum whose expressiveness and overall concept left, in its time, lasting and sometimes nightmarish memories in the visitors.

Summing up the research carried out in archives and museum institutions up to now, the article seeks to put together the scant preserved documents, written as well as photographic, to trace the full extent of the development of the museum exhibition from 1946 until 1964. Moreover, the article reports on the sources, literature and other documents discovered so far, while summarizing the existence of this museum, at present partially forgotten. The former museum in Liberec was connected with similar museum exhibitions, the Terezín Memorial in particular, not only thematically but also through their mutual historical relations.

GEDENKSTÄTTE DER NAZISTISCHEN BARBAREI IN LIBEREC (REICHENBERG)

Lubor Lacina, Nordböhmisches Museum in Liberec

Resümee

Am achten September 1946 wurde in Liberec in der sog. Henlein-Villa, in der Privatwohnung des Naziparteiführers Konrad Henlein, unter der Bezeichnung „Gedenkstätte der nazistischen Barbarei“ eine Museumsausstellung eröffnet. Es handelte sich wahrscheinlich um die erste monothematische Museumsausstellung in der Tschechoslowakei, die der Geschichte und den Verbrechen des Naziregimes nachging, drüber hinaus war sie in einem Gebäude installiert, das eng zusammenhing mit einer Person der Hauptaktivisten nazistischer Macht auf tschechoslowakischem Gebiet. Nach 1964, nach der Auflösung der Exposition wurde die Henlein-Villa einer völlig neuen Nutzung zugeführt. Trotzdem bleibt das Gebäude und seine Geschichte auch nach fünfzig Jahren nicht nur als Residenz eines ehemaligen nationalsozialistischen Regionalführers im Gedächtnis der Einwohner von Liberec, sondern auch als einstiges Museum, das mit seiner Expressivität und Gesamtkonzeption seinerzeit bei den Besuchern dauerhafte, oft grauenvolle Erinnerungen hinterließ.

Der Artikel ist eine Zusammenfassung der bisherigen Nachforschungen in Archiv- und Museumsinstitutionen und versucht, aus den wenigen erhaltenen schriftlichen und fotografischen Quellen den Wertegang der Museumsausstellung von 1946 bis 1964 in der ganzen Breite zu erfassen. Er bemüht sich ebenfalls, von den bisher aufgefundenen Quellen, der Literatur und anderen Materialien, zu berichten und auf zusammenfassende Weise an die Existenz des heute teilweise vergessenen Museums zu erinnern, das mit verwandten Museumsexpositionen, insbesondere mit der Gedenkstätte Theresienstadt, nicht nur thematisch, sondern auch durch gegenseitige historische Beziehungen verbunden war.

DŮSLEDKY VZPOURY A ÚTĚKU VĚZŇŮ NĚMECKÉHO VYHLAZOVACÍHO TÁBORA SOBIBOR (14. ŘÍJNA 1943)

Marek Bem, Włodawski Dom Kultury, Polsko

Židům vězněným v německém vyhlazovacím táboře Sobibor se podařilo úspěšně připravit povstání a následně provést plánovaný útěk. Organizátoři si uvědomovali, že mají jen jistou naději na úspěch. Jak konstatuje Tomasz Blatt ve svých vzpomínkách, nesnili ani o osvobození a svobodě. Počítali jen se zničením tábora a smrtí kulkou místo plynu. Důležitým faktorem, který rozhodující měrou ujistil vězně o možném úspěchu, byla až přítomnost silného vůdce, usměrňujícího „energii“ a odhodlání vězňů. Alexander Pečerskij dokázal zajistit fungování odbojové skupiny v podmínkách táborových represálií. Skupina byla přesvědčena o tom, že Němci plánují likvidaci tábora. Možnost „umřít se ctí“ byla pro mnohé vězně důležitou determinantou. Členové hnutí odporu v táboře věřili v možnost zorganizovat úspěšnou vzpouru a na případnou smrt během povstání nahlíželi s uspokojením. Plán povstání byl zpracován precizně.

Dne 14. října 1943 nebyli Němci zaskočení útokem schopni zvládnout situaci. Zmocnila se jich panika a zmatek. Od okamžiku, kdy se většina vězňů pracujících v táboře sešla na odpoledním nástupu, do chvíle, kdy poslední prchající zmizeli v lesích obklopujících tábor, neuplynulo ani dvacet minut. Německá posádka začala s pomocí ukrajinských strážných velmi rychle prohledávat tábor, aby zjistila situaci a zadržela zbývající vězně. Karl Frenzel, který na sebe vzal povinnosti velitele, zjišťoval následky povstání. Na základě údajů o početním stavu vězňů z hlášení při ranním nástupu a o počtu zadržených a zastřelených uvnitř tábora, dokázal odhadnout počet těch, kterým se podařilo utéci. Samozřejmě nevěděl přesně, kolik vězňů bylo zastřeleno nebo zahynulo při výbuchu min v pásmu mezi lesem a oplocením tábora. Věděl však, že se většina dostala z tábora ven. Při prohledávání areálu byla nalezena těla členů posádky zabitých povstanci. Frenzel potřeboval nějaký čas, aby odhadl, kolik Němců zahynulo během povstání. Předtím než se na nadřízené a příslušné instituce obrátil s prosbou o pomoc, chtěl zjistit, jaká je situace v táboře, a mít ji zcela pod kontrolou. Podle prvních zjištění se dopočetl dvanácti zabitých členů posádky, byli to: Beckmann, Bree, Graetschus, Gaultstich, Konrad, Niemann, Nowak, Ryba, Steffl, Stengelin, Vallaster a Josef Wolf. Zemřeli také dva Ukrajinci: Klatt a další, jehož jméno není známo. Pravděpodobně se jednalo o strážného SS-Unterscharführera Klause Schreiberera.¹⁾ SS-Oberscharführer Werner Dubois byl těžce zraněn. Naposledy bylo nalezeno tělo Josefa Wolfa, jehož zpočátku Frenzel považoval za pohřešovaného. Wolfova mrtvola byla ukryta pod oblečením v jednom ze skladů v táboře č. II.²⁾ Frenzel zvažoval, že se uprchlíci mohou do tábora vrátit, aby osvobodili zbytek vězňů. Nevylučoval ani variantu, že povstání bylo připraveno ve spolupráci s partyzány a obával se

možné aktivity z jejich strany. Pravděpodobně večer kolem dvacáté hodiny Frenzel využil telefonu a telegrafu na železniční stanici Sobibor a požádal o posily německou pořádkovou policii, bezpečnostní policii, bezpečnostní služby, wehrmacht, pohraniční policii, četnictvo v Chełmu a samozřejmě své přímé nadřízené na velitelství SS a policie v Lublinu. Potvrzuje to výpověď jednoho z drážních zaměstnanců, který ho měl na stanici tajně odposlouchávat.³⁾ Frenzel poté, co se spojil s orgány SS v Lublinu, obdržel rozkaz informovat o všem vojenský útvar v Chełmu. Sídliila tam 1. eskadrona Jízdní policie (*SS-Polizei-Reiterabteilung III*). Útvar pod velením kapitána Ericha Wullbrandta měl velké zkušenosti z různých pacifikačních akcí, poprav rukojmích a masových likvidací zajateckých táborů a ghett. Frenzelovi se podařilo dovolat rovněž Hansu Wagnerovi, veliteli praporu bezpečnostní policie v Chełmu (*Sicherheitsbataillon 689*) a na tamní oddělení pohraniční policie. V noci 14. října přijel do tábora SS-Hauptsturmführer Gottlieb Hering, velitel pracovního tábora Poniatowa. Ještě před nedávnem byl velitelem tábora Belžec a zástupcem Christiana Wirtha, inspektora vyhlazovacích táborů v rámci Akce Reinhard. Pravděpodobně byl zrovna na cestě do Belžece, kde kontroloval, jak bylo zajištěno území bývalého tábora.⁴⁾ Frenzelovi se nepodařilo spojit se se všemi, koho chtěl požádat o pomoc, a proto Bauerovi rozkázal, aby odjel do Chełmu. Po válce Bauer vypověděl, že zpočátku cestu odmítal, neboť se obával o svůj život.⁵⁾

V podvečer 14. října 1943 kapitán Erich Wullbrandt, velitel 1. eskadrony Jízdní policie v Chełmu, obdržel rozkaz vyrazit do Sobiboru. Jasně z něj vyplývalo, že v sobiborském táboře vypuklo povstání židovských vězňů. Byl informován, že se uprchlíkům pravděpodobně podařilo získat nějaké zbraně. Jelikož existovalo reálné nebezpečí, že uprchlíci mohou zaútočit na tábor, aby osvobodili zbývající vězně, a že někteří strážníci byli při povstání zabiti, rozhodl major Eggert (velitel Jízdní policie v Chełmu) o okamžitém zásahu a výjezdu do Sobiboru. K plnění úkolu byly určeny 1. a 2. eskadrona Jízdní policie v Chełmu. První velel Wullbrandt, druhé Eggert, který zároveň řídil celou akci. Ještě týž den odjely oddíly vlakem do Sobiboru, kam dorazily před půlnocí. Na železniční stanici, jež se nacházela v blízkosti vchodu do tábora, je uvítali dva vojáci Waffen-SS, kteří jim vylíčili průběh událostí. Tvrdili, že v okamžiku vypuknutí povstání nebyli v táboře a že se zrovna vraceli nákladním vozem, když v lese narazili na ozbrojené židovské vězně. Podle nich vězni odpoledne vylákali členy německé posádky do různých dílen a tam je ubili. Dále tvrdili, že ve stejné době se velká skupina jiných vězňů dostala násilím do skladu zbraní, které odnesla, a utekla z tábora. Oba velitelé měli dojem, že povstání bylo dobře připraveno.

Wullbrandt ve výpovědi vzpomínal, že mu hned při příjezdu ukázali v jedné z kanceláří mrtvolu členů německé posádky. Nepamatoval si přesně, ale měl dojem, že to bylo třináct znetvořených těl. Mrtvoly měly roztráštěné lebky, hluboké rány v obličejové části a jinde po těle. Nevěděl, kolik vězňů přesně uteklo, ale vzpomněl si, že podle prvních odhadů to byla polovina. Dále tvrdil, že když dorazil do Sobiboru, nacházela se část vězňů v barácích, ale že strážným se rychle

podarilo nastolit v táboře pořádek. Lze tedy předpokládat, že posádka již několik hodin po vypuknutí povstání a útěku vězňů ovládala situaci.

Eskadrony se ihned po příjezdu rozmístily v předpolí do baráků ukrajinských strážných. Protože se již téhož dne Wullbrandtovi vojáci účastnili boje s partyzány v okolí Čeřmu a byli unaveni, poslal je odpočívát. Jen několik z nich bylo odveleno na hlídku. Wullbrandt i velení tábora se shodli, že není nutné chránit tábor před útokem zvenčí. Vězni v barácích byli klidní. V noci, dokonce i dřive (podle Wullbrandtovy výpovědi), se dobrovolně vrátilo několik uprchlých Židů, asi čtyři nebo pět. Hlásili se ukrajinským strážným hlídajícím vstup do tábora. Ti je vpustili dovnitř a odvedli do baráků k dalším vězňům. Při výpovědi neumeř Wullbrandt odpovědět na otázku, co se s těmito vězni později stalo a zda byli zastřeleni.

Následující den oddíly Wullbrandta i Eggerta začaly pročeřávat okolní les, avšak, jak tvrdil Wullbrandt, byla to pustá formalita, neboť tam žádné vězně nenašli. Hned ráno byl svědkem, jak ukrajinští strážní přinesli do tábora mrtvolu asi 50 Židů zastřelených během povstání. Položili je na koleje úzkorozchodné železnice, zřejmě s úmyslem převézt je do tábora č. III a spálit.⁶⁾

Lze se domnívat, že před jízdou policií dorazili do Sobiboru také vojáci *Einsatzkommandos*,⁷⁾ vyslaní oddělením pohraniční policie v Čeřmu. Podle jejich velitele SS-Untersturmführera Adalberta Bendy oddíl v noci 14. října a ráno 15. října důkladně prohledával vnitřní část tábora.⁸⁾ Při tom byli po celou dobu členové oddílu ostřelováni vězni, kteří se nechtěli vzdát. To byl důvod, proč byl velký počet vězňů v souladu s pokyny zastřelen. Ihned po příchodu Bendova oddílu do Sobiboru bylo konstatováno, že: „[...] S ohledem na povahu *Sonderlageru* a jeho vězňů je *Wehrmacht* zodpovědný za okamžité zahájení pronásledování uprchlíků a *Schutzpolizei* za ochranu tábora zvenčí [...]“.⁹⁾

Pět měsíců poté popsál Benda události v Sobiboru v hlášení, v němž žádal o vyznamenání členů SS z *Einsatzkommanda*, kteří se této akce zúčastnili. Hodnověrnost žádosti však bývá často zpochybňována, neboť povstání v Sobiboru je v něm datováno až na 15. října. Zmiňuje ale činnost oddílu v noci po povstání a v brzkých ranních hodinách dalšího dne s uvedením dat 15. a 16. října. V textu se dvakrát objevuje název „*Sonderlager Sobibor*“, ačkoliv v té době se používaly názvy *Lager Sobibor*, *Durchgangslager Sobibor* nebo *Sonderkommando Sobibor*. S ohledem na účel hlášení lze přijmout, že stejně jako eskadrony jízdny policie z Čeřmu přijelo Bendovo *Einsatzkommando* do Sobiboru v době, kdy již byla situace stabilizována. Několik hodin po povstání byli všichni Židé zůstávající v táboře, a to jak ti, kteří uprchnout nemohli, tak ti, kteří utéci nechtěli, drženi v barácích. Není známo, jak se během povstání chovali vězni v táboře č. III. Je možné, že *Einsatzkommando* pod velením Bendy spolu s ukrajinskými strážnými a zbývající německou posádkou prohledávalo tábor a chytalo vězně. Nelze vyloučit, že se tam skutečně skrývala část vězňů, kteří kladli odpor. V okamžiku vypuknutí povstání se v uzavřeném pásnu tábora č. III mohlo nacházet několik desítek vězňů. Židé z komanda pracujícího v táboře č. IV byli podle Frenzelovy výpovědi

později zadrženi a zastřeleni Bauerem, Wendlandem, Mullerem a Rewaldem. Někteřím z ozbrojených uprchlíků se nepodařilo opustit tábor nebo během útěku zabloudili, a tak vrátili se do tábora.¹⁰⁾

Než Frenzelem přivolané oddíly pořádkové policie, bezpečnostní policie a wehrmachtu do Sobiboru dorazily, dokázalo velení tábora potlačit vzpuru vlastními silami. Většina skrývajících se vězňů nebo těch, kteří nechtěli uprchnout, byla již zavřena v barácích. Velení však muselo počítat s faktem, že se někteří ozbrojení vězni mohou v táboře skrývat. V pátrací akci v noci 14. a ráno 15. října mohli pokračovat Bendovi vojáci. Poznámka o velkém počtu vězňů zastřelených podle pokynu se pravděpodobně vztahuje k masové popravě všech vězňů nacházejících se v táboře, která proběhla 15. října. Po zvládnutí situace uvnitř tábora bylo nejdůležitějším úkolem přijmout opatření pro případ útoků zvenčí. Frenzel nemohl vyloučit, že místní partyzáni využijí situace a zaútočí proti nim. Týž den večer informoval velitele bezpečnostní policie v Chełmu Hanse Wagnera. Několikrát hovořil také s Wagnerovým pobočníkem Wiertzem a usilovně jej žádal, aby do Sobiboru vyslal skupiny ozbrojených vojáků. Sdělil mu, že vězni převzali celou táborovou zbrojnici, že 12 z 29 německých vojáků a důstojníků je na dovolené v říši a že ze 17 zbývajících jich bylo 12 zabito Židy během povstání. Tvrdil, že jednoho po druhém lákali do dílen na zkoušku oděvu, a pak je zabíjeli. Dále, že jedna z potenciálních obětí dokázala i přes těžká zranění vězňům utéci a vyvolat poplach a že někteří ukrajinští strážní byli s povstalcí domluveni. Přesto podle něj většina Ukrajinců pod velením přeživších Němců proti nim odhodlaně bojovala. Říkal také, že většina povstalců dokázala uprchnout do lesa, a uvedl také, že v prvním okamžiku volal na policejní oddělení v Chełmu, ale tamní policisté se právě účastnili bojů s partyzány. Proto byl nucen požádat o pomoc také wehrmacht.

Hans Wagner rychle zjistil, že 14. října byly skutečně všechny jednotky chełmské policie zapojeny do akce proti partyzánům v lokalitě 40 až 50 km jihozápadně od Chełma. Wagner si zavolal pobočníka Wiertze a nařídil mu, aby Frenzelovi neposkytoval ozbrojenou pomoc. Wagner se totiž za žádných okolností nechtěl angažovat v dění na území tábora. Odmítnutí pomoci Frenzelovi odůvodnil tím, že jeho prapor byl zapojen do akce do posledního vojáka, nemá proto k dispozici žádné lidi a nemůže si tak dovolit někoho odvolat z válečné operace. Navíc se domníval, že pomoc by měly poskytnout policie a SS.¹¹⁾ Wagner o rozhodnutí ihned informoval svého nadřízeného generála Hilmara Mosera. Moser také konstatoval, že zásah v Sobiboru není věcí wehrmachtu. Přesto zavolal velitele wehrmachtu v Generálním gouvernementu generálu Haenicke, který mu sdělil, že existuje generálský rozkaz pro jednotky wehrmachtu, policie a Waffen-SS, který říká, že v náhlých situacích je třeba si navzájem pomáhat a že v takových případech je místní velitel wehrmachtu oprávněn a dokonce povinen poskytnout své oddíly jako pomoc.

Po tomto rozhovoru Moser přikázal Wagnerovi vyslat do Sobiboru jednu eskadronu.¹²⁾ Wagner pro změnu nařídil Hauptmannu Wolfovi připravit 80 vojáků

ze čtvrté roty, ale zakázal jim vstup na území tábora. Wolf s vojáky dorazil do Sobiboru teprve 15. října časně ráno. Dřívější příchod nebyl možný pravděpodobně kvůli poškození kolejiště na trati Chełm – Sobibor partyzány.¹³⁾ Až na místě se Wagner dověděl, že velení tábora dokázalo potlačit povstání pomocí vlastní posádky, v tomto případě ukrajinských strážných. Zjistil, že následkem povstání většina židovských vězňů utekla a zbývající se v počtu několika set vzdali. V souladu s rozkazy Wolfův oddíl do tábora nevstoupil, hlídkoval však kolem oplocení ve vzdálenosti několika set metrů od hlavní brány. Neúčastnil se také pronásledování uprchlíků skrývajících se v lese. Wolfovi lidé ani jednou nevystřelili a vrátili se do Chełmu následující den před polednem.¹⁴⁾

Dne 15. října do tábora přijeli další hodnostáři SS, jak uvádí Jules Schelvis.¹⁵⁾ Byli to mimo jiné SS-Obergruppenführer Jakob Sporrenberg (vyšší velitel SS a policie v Lublinu), Hermann Höfle, Georg Michalsen a Dietrich Alletts, všichni spojení s Akcí Reinhard (přítomnost Georga Michalsena je ale málo pravděpodobná, protože pobýval již od konce srpna v Terstu).¹⁶⁾ Po seznámení se se situací Sporrenberg okamžitě nařídil popraviti všechny Židy, kteří zůstali v táboře. Frenzel žádal Sporrenberga, aby poprava nebyla provedena, protože Židy potřebuje na práci v táboře, ale vyšší velitel SS a policie v Lublinu nezměnil rozhodnutí a uložil tento úkol jednomu z táborových Untersturmführerů, který pak pro změnu nařídil provést popravu ukrajinským strážným. Vězni byli zastřeleni v táboře č. III. Nelze vyloučit, že popravu řídilo Bendovo *Einsatzkommando* a je také možné, že vraždu 159 Židů provedli přímo vojáci této jednotky.¹⁷⁾

Velitel pořádkové policie lublinského distriktu na základě hlášení ze Sobiboru odeslal 15. října veliteli pořádkové policie v Krakově následující zprávu: „[...] 14.10.43 v 17 hodin – povstání Židů v SS-Lageru Sobibor, 40 km severně od Chełmu. Odbrojili strážné, vzali zbraně ze skladu a po přestřelce se zbývající posádkou utekli neznámo kam. Zabili 9 důstojníků SS, 1 důstojník je neznámý, 2 fremdvolkische strážní zabiti. Uprchlo asi 300 Židů, zbývající byli buď zabiti, nebo zůstávají v táboře. Ihned byly vyrozuměny Truppenpolizei a Wehrmacht, v 1.00 hodinu převzaly ochranu tábora. Území na jih a jihozápad od Sobiboru nyní důkladně prohledává policie a Wehrmacht [...]“¹⁸⁾ Jedná se o první zprávu uvádějící přibližný počet vězňů, kterým se skutečně podařilo uprchnout, přičemž je velice pravděpodobné, že 15. října Frenzel, Sporrenberg a všichni přítomní velitelé jednotek zapojených do zajištění tábora a pronásledování uprchlíků již znali přesné počty uprchlých a zabitých Židů během povstání, a rovněž těch, jež byli zadrženi či se nacházeli v táboře. Frenzel pak musel znát počet vězňů v táboře i v den povstání, neboť většina těl zabitých vězňů byla již nalezena. Pochybnosti o počtu mohlo mít velení tábora pouze ohledně vězňů držených v táboře. Je také možné, že se zpočátku nepodařilo najít všechny Židy skrývajících se na území tábora.

Dne 16. října 1943 velitel pořádkové policie lublinského distriktu odeslal do Krakova opravu svého hlášení z předchozího dne, v níž uvedl, že z počtu 500 uprchlíků bylo zabito 200 a 25 bylo zadrženo. Vysvětlil rovněž, že byl nalezen příslušník SS uváděný v předchozí zprávě jako neznámý, a potvrdil, že zabití

strážní během povstání, byli etničtí Němci (*Volksdeutsche*).¹⁹⁾ Uvedené hlášení je posledním dokumentem, na jehož základě lze provést analýzu počtu uprchlých i zabitých a těch, kteří byli ponecháni naživu. Tyto údaje ve spojení s informací o popravě 15. října umožňují odhadnout početní stav vězňů v den povstání. Lze přijmout tezi, že jich bylo pětset a dvětřet z nich bylo zabito. Počet může zahrnovat rovněž zabitě během povstání (tj. 41 osob zastřelených posádkou a zahynulých při výbuchu min mimo území tábora) a všechny držené v táboře a popravené 15. října. Byli to vězni pracující v táboře č. IV, *Sonderkommando* z tábora č. III, nemocní a ti, kteří se rozhodli neutíkat a vzdali se.

Od 15. října 1943 bylo hlavním úkolem německé správy, armády a policie lublinského distriktu dopadnout uprchlé vězně. Kapitán Wullbrandt převzal velení spojených sil několika set vojáků wehrmachtu, eskadrony jízdní policie, *Truppenpolizei*, četnictva i pohraniční stráže, dohlížel na ochranu tábora a stíhání uprchlíků. Dodatečně přijel z Lublinu také dvacetičlenný zvláštní oddíl bezpečnostní policie se psy. Operace se účastnila dokonce dvě nebo tři výzvědná letadla. Velitel pořádkové policie lublinského distriktu v hlášení z 20. října vysvětloval: „[...] 18. října ve Włodawie, 26 km severně od Chełmu byla dvě letadla z letecké základny Dęblin pro nedostatek paliva donucena přistát. Jedno letadlo je zcela zničeno, druhé jen lehce poškozeno. Jeden pilot je těžce zraněn [...].“²⁰⁾ Oblast plánovaných akcí byla pečlivě vymezena a rozdělena na sektory, pátrání se soustředilo hlavně na východ od Sobiboru v pásmu kolem řeky Bug. Důkladně bylo také prohledáno okolí Sobiboru a území mezi Włodawou a Chełmem. Němci předpokládali, že se Židé pokusí překonat Bug, aby se mohli připojit k sovětským partyzánům. Mnohem méně pozornosti bylo věnováno územím směrem na Lublin a Parczew.

Dne 15. října odeslal Sporrenberg vyššímu veliteli SS a policie v Lucku SS-Brigadeführerovi Wilhelmu Guntheowi radiodepeši, že z tábora uteklo asi 700 Židů a prchá směrem k němu a že by měl proto přijmout určitá opatření. Zpráva odešla v 11.15 hodin. V této době byl již Sporrenberg pravděpodobně v Sobiboru, je proto zarážející, proč se v depeši uvádí, že ze Sobiboru uteklo 700 Židů. Pokud byl v táboře, musel už vědět, že z tábora uprchlo asi 300 vězňů, což potvrzovala další depeše odeslaná týž den do Krakova. Možná, že její obsah souvisí s pracovním táborem zřízeným ve vesnici Sobibor, jež se nachází 5 km od železniční stanice, u níž byl umístěn vyhlazovací tábor. V literatuře věnované pracovním táborům v období 2. světové války a dějinám regionu však nejsou o tomto táboře přesné informace. V roce 1971 poskytl ve věznici v Düsseldorfu bývalý velitel vyhlazovacího tábora Sobibor Franz Stangl, který si tam odpykával doživotní trest, interview Gittě Syreny. V rozhovoru také popsal pracovní tábor v Sobiboru.²¹⁾

Tadeusz Borowski je jedním z nemnoha žijících svědků událostí 14. října 1943 v sobiborském pracovním táboře. Popisuje, že v září 1943 musela rodina Borowských v důsledku represálií ze strany Ukrajinců opustit svou vesnici Maciejów poblíž Łukowa. Dorazili do Chełmu, kde je na železniční stanici zadrželi Němci a odeslali do pracovního tábora ve vesnici Sobibor. Dne 14. října 1943 se třináctiletý Tadeusz Borowski, pracující poblíž vyhlazovacího tábora, stal svěd-

kem povstání a útěku vězňů. Tehdy se ihned vrátil k rodičům do tábora a odtamtud se zbývajících vězňů (asi 300 osob) několik hodin po vzpouře utekl směrem k vesnici Wola Uhruska.²²⁾

Sabina Gaj, Zofia Karowiec, Wiktoria Kołazyk a Janina Zader, které žádaly o válečné odškodnění, rovněž popisují pracovní tábor v Sobiboru a události 14. října 1943.²³⁾ Nelze proto vyloučit, že se 14. října na útěk dali nejen vězňové vyhlazovacího tábora, ale také asi 300 vězňů pracovního tábora. Většina prchajících z pracovního tábora pocházela z okolí Lucku. Nemůžeme tedy odmítnout tezi, že Sporrenberg odeslal informaci o celkovém počtu uprchlých osob z obou zařízení pouze veliteli SS a policie v Lucku. Předpoklad, že se ve stejné době a na stejném území mohli nacházet vězňové ze dvou táborů, by zásadním způsobem komplikoval správný odhad počtu uprchlých z vyhlazovacího tábora.

Do Krakova odcházely pravidelně depeše s informacemi o výsledcích pronásledování.²⁴⁾ Na základě výše uvedených informací se dostáváme k číslu 127 vězňů vyhlazovacího tábora zabitých nebo zadržovaných na útěku. Němci konali vše, aby vystopovali maximum uprchlíků, kteří pro ně byli velikou hrozbou, protože to byli svědci dění v Sobiboru. Vzhledem k minimálním efektům zátahu organizovaného v tak velkém měřítku dospěl major Eggert k názoru, že je třeba aktivity spíše omezit, a proto v hlášení z 22. října navrhl odvolat ze Sobiboru wehrmacht, policii a SS a ponechat pronásledování už jen na 2. eskadroně Jízdní policie. Ostatní oddíly měly být odvolány už 22. října večer. Můžeme tedy konstatovat, že pátrání definitivně skončilo 21. října.

Konec pronásledování, rozkaz k likvidaci tábora a zahájení demolice táborové infrastruktury rovněž způsobily, že se jeho velení rozhodlo pravidelně odesílat ukrajinské strážné ze Sobiboru zpátky do tábora Trawniki. Doprovodem strážných na cestě ze Sobiboru do Trawniki byl pověřen SS-Oberscharführer Floss, který byl při plnění tohoto úkolu jedním z Ukrajinců zastřelen.²⁵⁾

Období od 16. do 20. října, kdy se již situace v Sobiboru plně konsolidovala, bylo zřejmě využito k opravám nejdůležitějších rozvodů, inventarizaci ztrát, zajištění základních správních funkcí tábora v nových podmínkách, a také ke spálení těl všech vězňů zabitých během povstání. Tábor však po povstání zničen nebyl. Franz Suchomel ve výpovědi uvedl, že ihned po příchodu do Sobiboru (koncem října) si žádných stop povstání nevšiml. Jediná poškozená místa se nacházela poblíž oplocení těsně při železniční trati.²⁶⁾

Dne 16. října tvořilo posádku tábora pravděpodobně šest Němců a několik desítek ukrajinských strážných. Z dosavadní posádky byli v táboře Frenzel, Bauer, Wendland, Muller a Rewald. Z dovolené se vrátili Gomerski, Bolender, Hodl, Klier, Lambert, Unverhau, Reichleitner a Wagner. Na přelomu října a listopadu byli vysláni do Sobiboru členové posádky tábora v Treblince (Suchomel, Potzinger, Kurt Franz, Munzberger, Sydow, Matthes a Adolf Gentz). Přesuny personálu z Treblinky do Sobiboru se uskutečnily ve třech skupinách. Z pracovního tábora Dorohucz přijeli Schluch, Zierke a Juhrs. Na práci v táboře bylo ponecháno naživu asi 25 vězňů. Jednalo se zřejmě o ty Židy, o nichž se v hlášení velitele pořá-

kové policie lublinského distriktu z 16. října objevuje zmínka jako o zadržených. Velení tábora čekalo na rozkazy nadřízených, kteří měli rozhodnout o dalším osudu tohoto místa.

Už 19. října 1943 zorganizoval Hans Frank v Krakově setkání, jehož se zúčastnili mimo jiné velitel bezpečnostní policie a bezpečnostní služby v Krakově Walter Bierkamp, krakovský velitel pořádkové policie Hans-Dietrich Grunwald a šéf zbrojní inspekce Maximilian Schindler. Hovořili o bezpečnostní situaci v Generálním gouvornementu. Vzpoura vězňů v Sobiboru je utvrdila v přesvědčení, že na území Generálního gouvornementu existují bezpečnostní hrozby. Při posuzování událostí v Sobiboru se vzájemně shodli, že pro Němce jsou rovněž velkým nebezpečím židovské tábory. Nejpalčivějším úkolem se stalo posílení bezpečnostní policie a definitivní rozhodnutí, jaký počet Židů je třeba z Generálního gouvornementu odstranit a využít jako pracovní sílu. Se závěry krakovské schůzky seznámil Frank Heinricha Himmlera. Bezprecedentního útěku vězňů ze Sobiboru a nutnosti likvidovat tábor využil Himmler jako záminku k zahájení poslední etapy vyhlazení Židů v Generálním gouvornementu. Přes diskuse a spory ohledně dalšího využití Židů jako pracovní síly udělal Himmler definitivní rozhodnutí o osudu židovských táborů již o několik dnů později a předal ho do Krakova k provedení státnímu tajemníkovi pro bezpečnostní otázky v Generálním gouvornementu Friedrichu Krugerovi. Sobibor měl přestat existovat a tzv. Akce Erntfest se měla stát poslední etapou Akce Reinhard.²⁷⁾ Akce Erntfest byla největší masovou vraždou v dějinách, provedenou v tak krátké době na zástupcích jedné etnické skupiny. Proběhla ve dnech 3. až 4. listopadu 1943. První den byli vyhlazeni Židé v Lublinu a v Majdanku, a také v pracovním táboře Trawniki. Další den byli vyvražděni Židé z pracovního tábora Poniatowa. Během „akce“ bylo zavražděno více než 42 tisíc osob. Byla to poslední kapitola a naplnění „ konečného řešení židovské otázky“ realizovaného německým státem v rámci Akce Reinhard. SS-Obergruppenführer Odilo Globocnik, bývalý velitel SS a policie lublinského distriktu Generálního gouvornementu a šéf štábu Akce Reinhard, byl 17. září 1943 převelen do Terstu a jmenován vyšším velitelem SS a policie v operační zóně jaderské pobřeží. Byl Himmlerovi odpovědný za „Akci Reinhard“ a dne 4. listopadu 1943 mu zaslal hlášení o jejím oficiálním uzavření.²⁸⁾

Je ironií osudu a naplněním obsese Christiana Wirtha, velícího vyhlazovacími tábory v rámci Akce Reinhard, který často opakoval, že se snaží do vraždění Židů zapojovat samotné Židy, že úkol odstranit všechny stopy existence vyhlazovacího tábora v Sobiboru plnila jiná skupina Židů, přivezená za tímto účelem speciálně z Treblinky. Dne 20. října pět nákladních vagonů s asi 200 vězni odjelo směrem do Sobiboru přes Siedlce, Łuków, Dęblin a Lublin. Rozdělení úkolů mezi jednotlivé členy posádky během likvidace tábora bylo obdobné jako v době jeho fungování. Osobní věci Němců zabitých během povstání byly zajištěny a uspořádány k odeslání rodinám.²⁹⁾ Každý z členů posádky měl k dispozici několik Židů, kteří zajišťovali normální chod kuchyně, prádelny, stájí, chlévů, jednotlivých dílen a vyčleněných sektorů tábora. To vše bylo jen dočasné logistické doplnění

nejdůležitějších činností, tedy evakuace a likvidace tábora. O prvním transportu Židů z Treblinky, kteří měli pracovat na likvidaci sobiborského tábora, víme málo. Němci, kteří na přelomu října a listopadu přišli do Sobiboru, se ve svých poválečných výpovědích během soudních procesů, o této skupině vězňů nezmiňují. Z jejich zpráv týkajících se druhé poloviny října lze vyčíst výrazný posun likvidačních prací na území tábora. Z tohoto období si ovšem vzpomínají jen na skupinu asi 30 židovských dělníků a na druhou skupinu vězňů z Treblinky, která přišla 4. listopadu. První dvousetčlenná skupina vězňů z Treblinky byla využívána k nejtěžším pracím v rámci evakuace a demontáže tábora. Hlavní úkoly spočívaly v přípravě a nakládání majetku obětí uloženého ve třídírnách do vagonů, evakuaci munice ze skladů v táboře č. IV, demontáži zařízení a vybavení dílen, demolici plynové komory, demontáži motoru, který sloužil k plynování obětí, bourání a rozebírání baráků, skladů, plotu a důkladném zahlazení stop v táboře č. III, kde byl zakopán popel obětí.

Rozsah těchto prací byl velmi široký a směřoval k úplné likvidaci táborové infrastruktury, rozkládající se na více než 30 ha, a velmi důkladnému odstranění veškerých stop po tomto represivním zařízení. Vojáci a experti wehrmachtu odminovávali území kolem tábora. Zametání stop a kamufláž toho, co se zde odehrálo, došly dokonce tak daleko, že byly opraveny budovy lesní správy a hájenky adaptované během výstavby tábora, které podle Juhrsovy výpovědi měly být před definitivním odchodem z území bývalého tábora předány některé „polské lesnické komisi“. Lze se tak domnívat, že velení tábora od začátku počítalo s rychlou exploatací vězňů, kteří by vykonali v co nejkratší době maximum práce, a posléze byli zlikvidováni. Předpokládalo se rovněž poslední využití krematoria v táboře č. III. Odstraňování stop zločinů, zasypaní jam s popelem, srovnání terénu a vysazení stromů již provedla druhá skupina vězňů z Treblinky.

Dne 4. listopadu přivezl vlak s číslem 6711940 pravděpodobně 75 Židů. Velel jim židovský kápo Karl Blau, který, když na shromaždišti bývalého tábora č. I nastoupili, nahlásil Gustavu Wagnerovi jejich přesný počet a zdůraznil připravenost k práci. Z rozhodnutí Wagnera nebo Frenzela byli rozděleni do skupin podle druhu práce a dohled nad nimi měli členové posádky.³⁰⁾ Franz Suchomel dostal na starost krejčí a ševce, kteří v barácích-třídírnách pravděpodobně připravovali uskladněné věci k odeslání do říše. Největší počet vězňů byl určen k demoličním pracím a zahlazování stop zejména v táboře č. III. Za tuto těžkou práci dostávali Židé omezené přídělky jídla.

Ze zprávy Roberta Juhrse, který spolu se Zierkem dorazil do Sobiboru kolem 5. listopadu z pracovního tábora Dorohucz, lze usoudit, že se po území celého tábora již mohlo pohybovat bez omezení. Tábory č. III a IV byly zcela zlikvidovány. Vše bylo srovnáno se zemí.³¹⁾ Podle Roberta Juhrse byli poslední vězni, kteří se podíleli na likvidaci tábora, zastřeleni počátkem prosince 1943. Poprava provedená ranou do týla proběhla na území bývalého tábora č. III nebo v jeho zalesněné části. Řídili ji Wagner a Frenzel. Podle Juhrsovy výpovědi stříleli ukrajinští strážníci, z nichž se nejaktivněji projevoval Aleks Kaiset, popravovali také Bauer,

Podessa, Hodl, Klier, Lambert i Unverhau. Přesto i v dalších dnech pokračovalo bourání posledních baráků.³²⁾

V polovině prosince 1943 byla dokončena likvidace německého vyhlazovacího tábora v Sobiboru. Zbyla jen opravená budova lesní správy používaná jako kanceláře velitele a několik budov v předpolí tábora, ve kterých bydleli ukrajinští strážníci. Obyvatelé v okolí Sobiboru, kteří dříve byli svědky vzniku a fungování tábora, mohli také pozorovat jeho likvidaci a evakuaci *SS-Sonderkommando Sobibor*.³³⁾ Zbylé táborové budovy a německý dohled nad územím ukazují, že veleň tábora už během likvidace vědělo o budoucím využití tohoto místa. Od ledna 1944 území převzal Úřad Stavební služby (*Baudienst*) z Chełmu.³⁴⁾ Do této služby byli vybíráni obyvatelé Generálního gouvěnementu, muži ve věku 18–60 let, a to zejména nezaměstnaní nebo bez stálého zaměstnání, kteří se mohli dobrovolně hlásit prostřednictvím pracovního úřadu. Postupně nacistické úřady umísťovaly tyto dělníky do zvláštních táborů. Vedla je k tomu skutečnost, že se mladí lidé zařazení do *Baudienstu* této špatně placené a vyčerpávající fyzické práci masově vyhýbali. Umísťování v hlídaných táborech se na přelomu let 1942–1943 stalo běžným pravidlem. Židé zahrnutí do systému nucených prací nebyli do *Baudienstu* povoláváni.

Co se odehrávalo na území bývalého vyhlazovacího tábora několik dní po jeho úplné likvidaci, sděluje Antoni Raczynski v dopise Vojvodské komisi pro vyšetřování nacistických zločinů v Lublinu ze dne 3. prosince 1966. Popisuje, že od ledna do dubna 1944 vykonával nucené práce v rámci „Stavební služby“ řízené a kontrolované Úřadem Stavební služby z Chełmu. Z hlavního tábora v Chełmu bylo několik desítek takzvaných „junáků“ přeřazeno do Sobiboru a ubytováno na území bývalého vyhlazovacího tábora. Každý den pod dohledem německých a ukrajinských strážných chodili na břeh řeky Bug, kde stavěli různá opevnění. Bydleli ve čtyřech barácích, které dříve obývali ukrajinští strážníci. Raczynski vzpomíná, že kromě baráků tam byla ještě větší stodola-sklad, kam měli zákaz vstupu, a ještě byt jejich velitele. Celý terén byl upraven a osazen jehličnany. Když roztál sníh poblíž baráků, v nichž bydleli, jeden z junáků našel zlatou minci. Od té doby se snažili utíkat z práce a kolem baráků rozkopávali terén, v němž nacházeli čitelné, dochované prvky infrastruktury bývalého tábora. Mnohým junákům se podařilo vyhrabat zlaté hodinky, zlaté a stříbrné mince, rubly, dolary, polské, československé, rakouské, maďarské, německé a francouzské mince, mnoho snubních prstenů, prstýnků a náušnic. Našli rovněž zbytky „táborových smetišť“, na nichž se pálilo oblečení, kufry, dětské hračky a stolní náčiní. Koncem března 1944 jim byly tyto praktiky zakázány a velitel *Baudienstu* nařídil ukrajinským strážným střilet na ty osoby, které se vzdály mimo ubytovací prostor. Kopání na území bývalého tábora pokračovalo jen s tím rozdílem, že tuto aktivitu ovládli strážníci.³⁵⁾

V červenci 1944 bylo území bývalého vyhlazovacího tábora obsazeno Rudou armádou a Polskou lidovou armádou. Baráky a železniční rampu, jež zde zanechali Němci, využívaly už v roce 1944 nové polské úřady jako železniční stanici

pro soustředění přesídlovaného ukrajinského obyvatelstva. V letech 1945–1947 byli Ukrajinci z východní části lublinského distriktu přesídlováni na Ukrajinu nebo do západního Polska. Na své vlaky čekali někdy i více než týden, a protože potřebovali dřevo na oheň, demontovali postupně zbývající táborové baráky a dokončili tak odstranění posledních stop po německém vyhlazovacím táboře v Sobiboru.

Dílo absolutního zničení všeho, co po táboře zbylo, včetně překopání půdy v naději na nález „drahých věcí po Židech“, dokončilo pravděpodobně místní obyvatelstvo: „[...] *po válce jáma [...] v Sobiboru hledají zlato. Bylo mi patnáct let a ve třech jsme se tam vydali. Tolik se o tom mluvilo, že tam kopou zlato. Šli jsme tam a nejvíce rozkopané to bylo tam, kde je teď kancelář. Na jih od toho baráku směrem k cestě byla hlína otočena. Chodili jsme tam asi stokrát. Bylo tam možná sto lidí. Měli taková síta [...] opřená jako na stavbě a házeli na ta síta hlínu. Písek propadal, zlato zůstávalo na síti. Poblíž muzejní budovy, trochu směrem na sever byla jáma velká jako ten altán, co v něm sedíme, dva metry hluboká. V jámě na nějaké nádobě seděl chlápek. Měl lopatu, lžíci a pytel. Lžíci škrábal stěnu, hlína padala na zem a on koukal, co tam je. Dloubal a dloubal tou lžící. Viděl jsem, jak vypadla mince, zlatá ale nebyla. Vyhrabal hrnec, vzal jej, poklepal po dně, hrnec byl měděný. Věděl, jakou má cenu, strčil ho do pytle a škrábal dál. Když vyhrabal větší hromadu, vyházel hlínu lopatou ven. V jámě našel dětské kočárky, termosky. Vedle byla obdobná jáma, plná malých nůžek, ale oni hledali jen zlato. Kamarádi začali kopat a vykopali takovou bibli, takovou modlitební židovskou knížku. Byla silná a listy měla shnilé. Jeden můj kamarád ji začal rozebírat a vypadl z ní prsten. Byl zlatý ve tvaru kajaku. Odnesli jej do Zbereža a ukázali sousedovi. On si ho prohlídl a řekl, že za něj dá litr pálenky. Dali jsme mu ho. Na tom místě byl každý kámen, větev nebo pařez, dokola okopané, možná to byla znamení, že je tam něco schované. Vše bylo rozhrabané. To bylo po osvobození. Pak to tam už hlídala lesní stráž. Vzpomínám si na vojáka z Włodawy, který v noci chodil s detektorem kovů. Po jisté době si na toho vojáka zasedl nějaký Gierung z lesní stráže a jak jsem slyšel, chytil ho a ten prý za to dostal rok a půl [...].“³⁶*

Dokonce ještě v roce 2010 se zcela náhodou podařilo najít pravděpodobně zbytky posledních baráků strážní služby. Pro bednění ve svém domě je použil ve vesnici Żłobek jeden sobiborský železničář. Dědicové si během opravy domu všimli „podivných“ prvků stavby a rozhodli se informovat o nálezů pracovníky sobiborského muzea. Díky tomu se podařilo najít konstrukční prvky zdí táborových baráků.

Uprchlíci ze sobiborského vyhlazovacího tábora museli čelit velmi složité realitě svobody, kterou během několika okamžiků po útěku nabyli. Byli to Židé stíhaní Němci a stále jim hrozilo smrtelné nebezpečí. Iluze svobody se pro mnohé stala pokračováním tragédie a neustálého boje o život. Několik hodin po útěku se jim stal prvním útočištěm les. Šanci schovat se v něm a využít noc k tomu, aby se dostali co nejdále od tábora, byla v prvních okamžicích pro všechny největší nadějí. Někteří byli ozbrojeni, mnozí měli u sebe peníze, zlato, diamanty nebo drahé

šperky, které si odnesli z tábora. Ti, kteří o povstání věděli, se připravili předem, byli patřičně oblečeni a vybaveni. Bohužel, pro většinu byla akce překvapením. Neměli u sebe nic, co by jim pomohlo přežít. V lese se spojovali do skupin, ale mnozí v těchto těžkých chvílích nadále zůstávali sami. Každý si musel rychle naplánovat, kam se vydá, a zvolit způsob, jak to provede. Velká část uprchlíků, která pocházela z Lublinska, znala terén a snažila se jít domů. Pro jiné bylo cílem dostat se k některé partyzánské skupině, připojit se k ní, bojovat a mstít se za křivdy spáchané Němci. Pro cizince a osoby z jiných částí Polska bylo jedinou šancí nalézt vesnici nebo město, kde jim přivítiví lidé pomohu se ukrýt a přečkat do osvobození. Celé týdny bloumali lesy, než je někdo vzal k sobě a nebál se poskytnout pomoc. Někteří byli okradeni a po několika dnech pomoci vyhnáni z míst, kde se původně směli ukrýt. Jiní měli štěstí a dostali se k lidem, kteří se o ně postarali a poskytli jim bezpečný úkryt po řadu měsíců až do osvobození. Při tomto putování potkávali dobré i špatné lidi. Nejčastěji to však byli lidé lhotejní a vystrašení, kteří se Židy nechtěli mít nic společného. Mezi uprchlíky byli takoví, jimž se podařilo vrátit do rodné vsi nebo města, vyhledat sousedy, dávné známé nebo přátele, kteří jim pomohli. Někteří si každý den skrývání kupovali peníze, diamanty nebo zlatem. Jiní potkali lidi nezištné, odvážné a schopné pomoci. Uprchlíci počítali s tím, že (a to byla prakticky jejich jediná šance) se na válečných frontách mnohé mění a Němci pozvolna ustupují z východních okupovaných území. Osvobození vojáků Rudé armády a Polské lidové armády bylo pro ně šancí a dávalo jim sílu vydržet. Neměli kam jít.

Koncem roku 1943 už neexistovaly žádné židovské komunity, kam by se Žid na útěku mohl vrátit. Vesnice a městečka kdysi plné židovského života teď byly prázdné. Skrývání Žida znamenalo jistou smrt pro jednotlivce i celé rodiny. Dokonce i ti, kteří měli štěstí a našli úkryt u Poláků, se často ocitli ve smrtelném nebezpečí. Prostředí, ve kterém se nacházeli, jim nezaručovalo bezpečnost. Zemí se potulovaly různé rádo by partyzánské skupiny, které loupily, aby získaly prostředky k životu. Politické podzemí, polští antikomunisté, komunisté, ukrajinští nacionalisté, polští a sovětské partyzáni často projevovali útočné a nepřátelské postoje vůči každému Židovi, kterého potkali.³⁷⁾ Některým uprchlíkům se však podařilo přežít a ještě před koncem války se vrátit k normálnímu životu.

Překlad z polštiny Marek Poloncarz

Poznámky

¹⁾ Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwisburg, spis případu 45 Js 27/61, sign. 208 AR-Z 251/59, Eda Lichtman, výpověď, Holon/Izrael, květen 1959. Ve výpovědi je uvedeno Klaus Schroeiber.

²⁾ Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego (dále MPEW), StA.Do-WZ-II-75, Erich Bauer, protokol o výslechu, Hagen, dne 30. listopadu 1965.

³⁾ MPEW, Franciszek Parkoła, protokol o výslechu svědka, spis bez čísla, Lublin, 5. května 1967.

- ⁴⁾ Jules Schelvis (s odvoláním na výpovědi Frenzela a Bauera) ve své publikaci „Vernichtungslager Sobibór“, uvádí, že Gottlieb Hering přijel do Sobiboru spolu s Christianem Wirthem. Zdá se to málo pravděpodobné, protože Wirth po vzpouře v Treblince (2. srpna 1943) spolu s Globocnikem, Stangelem a dalšími příslušníky SS z Akce Reinhard odjeli do Terstu.
- ⁵⁾ NIOD, StA.Do-Gom-PB-III-1141, Erich Bauer, protokol o výslechu, Berlin, 8. října 1974.
- ⁶⁾ Jules SCHELVIS, *Sobibor. A History of a Nazi Death Camp*, Washington 2007, s. 233 – (výpověď Ericha Wullbrandta z 26. března 1961 v Braunschweigu).
- ⁷⁾ Samostatná zvláštní jednotka určená k rychlému nasazení.
- ⁸⁾ Jules SCHELVIS, s. 234–235.
- ⁹⁾ Tamtéž.
- ¹⁰⁾ USHMM, RG – 50.120 0016, Jakub Biskupicz, přepis interview, nahrávka na DVD 1–8, dne 20. března 1992, překlad z hebrejštiny Małgorzata Lipska.
- ¹¹⁾ NIOD, ZStL251/59-4-562 a 574, Hans Wagner, protokol o výslechu, Mnichov, 21. října 1960.
- ¹²⁾ NIOD, ZStL-251/59-8-1621, Hilmar Moser, protokol o výslechu, Degerndorf, 9. listopadu 1962.
- ¹³⁾ NIOD, ZStL-251/59-3-564, Hans Wagner, protokol o výslechu, Mnichov, 21. října 1960.
- ¹⁴⁾ NIOD, LKA/NW (15. prosince), Feliks Górny, protokol o výslechu, Dortmund, 6. září 1962.
- ¹⁵⁾ Jules SCHELVIS, s. 231.
- ¹⁶⁾ NIOD, ZStL-251/59-5-833 a 1795/1799, Braunschweig, 16. března 1961, Erich Wullbrandt, protokol o výslechu, Braunschweig, 16. března 1961.
- ¹⁷⁾ MPŁW, ZStL-251/59-6-1113, Karl Frenzel, protokol o výslechu, Gottingen, 22. března 1962.
- ¹⁸⁾ Tomasz BLATT, *Sobibór. Zapomniane powstanie*, Włodawa 2003, s. 126.
- ¹⁹⁾ Jules SCHELVIS, s. 235.
- ²⁰⁾ Tomasz BLATT, s. 131.
- ²¹⁾ Gitta SERENY, *W stronę ciemności. Rozmowy z komendantem Treblinky*, Warszawa 2002, s. 91–92.
- ²²⁾ Rozhovor autora s Tadeuszem Borowským z dubna 2008, kopie v archivu autora.
- ²³⁾ Sabina GAJ, *Moja relacja z przeżytej represji*, archiv Fundacji Polsko Niemieckie Pojednanie; Zofia Karowiec i Wiktoria Kolażyk, protokol o výslechu svědků, Sąd Rejonowy w Chełmie, sygn. akt I Co 258/00, 17. dubna 2000; Janina Zander, výpověď pro Fundacji Polsko-Niemieckie Pojednanie, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Tczew, 3. května 2002.
- ²⁴⁾ Jules SCHELVIS, s. 236–239: „Dokonce osm měsíců po povstání se objevovaly případy, kdy Němci nacházeli Židy podezřelé z útěku ze Sobiboru. V jednom z hlášení Kommandeur Reiterabteilung III se objevuje sdělení, že během zátahu 1. června 1944 na území obce Wola Wereszczyńska (30 km jihozápadně od Sobiboru) Němci mezi ‚bandity‘ zjistili Židy. Hlášení předpokládalo, že většina z nich jsou uprchlíci po povstání v ‚Sonderlager Sobibor‘.“; Tomasz BLATT, s. 130–131: „21. října, na území Adampole, bylo zabito 5 uprchlíků ze Sobiboru. 21. až 23. října Sawin, 15 km severně od Chełmu, bylo na hlídkách wehrmachtu v Sawině zatčeno šest Židů ze Sobiboru. Jeden Žid byl smrtelně zraněn při pokusu o útěk.“; „Z celkové počtu 300 Židů, kteří utekli ze Sobiboru, jsme s pomocí oddílů wehrmachtu a pohraniční policie zabili asi 100 Židů.“; „Mezi 14. a 18. říjnem 1943 se eskadrona účastnila Judeneinsatz SS-Sonderkommanda v Sobiboru (40 km severně od Chełmu). Z počtu 300 Židů, kteří utekli, bylo asi 100 zabito díky naší spolupráci s wehrmachtem a pohraničními hlídkami. Dne 21. října spolu s wehrmachtem a Waffen-SS jsme důkladně prohledali les (4 km na sever od Chełmu). Akce nepřinesla očekávané výsledky.“; „28. října 1943. V okolí Sawina byl jeden Žid ze Sobiboru zastřelen při pokusu o útěk příslušníky 27. hlídky wehrmachtu.“; „29. října 1943, v okolí Wyrzyk zatkla vojenská policie dva uprchlíky ze Sobiboru. Byli popraveni.“; Adam Panasiuk ve své publikaci „Śladami zapomnianej historii... Wereszczyń“ (viz prameny a literatura/internetové zdroje) uvádí následující informaci: „Ve dnech 26. a 28. října 1943 Němci zavraždili v okolí Wereszczyňa celkem pět Židů. Byli to pravděpodobně uprchlíci ze Sobiboru, kteří 14. října povstali proti hlídajícím je strážím. Celkem tehdy uteklo z tábora 320 vězňů Židů. Pátrání po uprchlících se účastnilo několik set vojáků, kterým pomáhali příslušníci z místních oddělení a také, ačkoliv zpravidla z donucení, místní obyvatelstvo. Vyskytly se případy, že někteří místní se úkolu zhostili horlivě a chytali a předávali Němcům ukrývající se Židy.“; Jurewicz Tadeusz, který v říjnu 1945 vypovídal na místním oddělení Veřejné bezpečnosti ve Włodawě ve věci sobiborského tábora (protokol o výslechu svědka, Archiv ŻIH, sign. 5390) uvádí další informace týkající se útěku vězňů: „v říjnu 1943 jsem bydlel v domku u jezera Brudzieniec ve vzdálenosti asi 400 m od tábora smrti v Sobiboru. Kolem 16. až 17. hodiny jsem zaslechl od strany zahrady střelbu a jednotlivé výbuchy. Další den jsem se dověděl, že střelba byla spojena se vzpourou a útekem vězňů Sobibor. Báť jsem se doma zůstat sám a odstěhoval jsem se do nedaleké hájenky. Tehdy právě do hájenky přišli tři

hladoví a vyčerpaní Židé bez zbraní, kteří vyprávěli, že jich bylo v táboře asi 800, že jejich skupina čítá asi 200 a vzpomínám si, že ještě doplnili: „všechno jsme dokázali vydržet, jen ne to, že nás zaživa házel do ohně“. Tito Židé se ptali na cestu do Chelmu a poté, co snědli nějaké jídlo, které měl hajný, odešli. Dne 1. listopadu 1943 kolem 8.30 hodiny ráno přijeli do hájenky gestapáci se čtyřmi strážnými a četníkem se psem. Ptali se na Židy a na hajného, který byl varován a ukrýval se. Ten hajný pak umřel. Kolem poledne vypukla v hájence střelba, jeden Žid byl zabit, jeden byl raněn a čtyři Němci chytli a rychle s nimi odjeli.“; Jan Doliński, obyvatel vesnice Zbereže (10 km od Sobiboru) v interview, které mi poskytl 30. dubna 2011, popsal, že byl 16. října 1943 ve vesnici Zbereže svědkem popravy 6 uprchlíků z tábora v Sobiboru. Popravu provedli vojáci německé pohraniční policie. Jan Doliński si pamatuje, kde byla zakopána těla zabitých Židů.

²⁵⁾ Tomasz BLATT, s. 129.

²⁶⁾ NIOD, LKA/NW, Franz Suchomel, protokol o výslechu, Dez 15, Alt-Otting, dne 7. listopadu 1962.

²⁷⁾ 3. a 4. listopadu 1943. *Erntefest, zapomniany epizod Zagłady*, red: Wojciech Lenarczyk, Dariusz Libionka, Lublin 2009, s. 9–10.

²⁸⁾ *Sobibor. Ein NS-Vernichtungslager im Rahmen der „Aktion Reinhard“, Institute of Documentation in Israel. For Investigation Nazi War Crimes*, Haifa 1998, s. 107–109.

²⁹⁾ NIOD, ZStL-251/59-6-1129f.; 8-1613f, Franz Suchomel, protokol o výslechu, Altotting, 24. ledna 1962.

³⁰⁾ Jules SCHELVIS, s. 240.

³¹⁾ NIOD, LKA/NW, ZStL-251/59-6-1129f, 8-1613f, Dez 15, Franz Suchomel, protokol o výslechu, Altotting, 24. ledna 1962.

³²⁾ NIOD, LKA/NW, Robert Juhrs, protokol o výslechu, Dez 15, Frankfurt, 23. května 1962.

³³⁾ MPŁW, číslo případu DSD – 058/67, Jan Krzowski, protokol o výslechu svědka, Włodawa, 15. ledna 1968; MPŁW, spis bez čísla, Franciszek Parkoła, protokol o výslechu svědka, Lublin, 5. května 1967; Tamtéž, spis bez čísla, Irena Sujko, protokol o výslechu svědka, Lublin, 1. února 1968; Tamtéž, číslo spisu Ko.Kpp 91/67, Czesław Sójka, protokol o výslechu svědka, Biała Podlaska, 8. července 1967; Tamtéž, ZStL-643/71-4-445/446, Jan Piwoński, protokol o výslechu, Lublin, 29. dubna 1975.

³⁴⁾ Vznikl dle nařízení generálního guvernéra Hanse Franka z 1. prosince 1940.

³⁵⁾ MPŁW, dopis Vojvodské komisi pro vyšetřování nacistických zločinů v Lublinu, Antoni Raczynski, Trawniki, 3. prosince 1966.

³⁶⁾ Interview autora s Janem Dolińskim (nar. 8. února 1929) ve Zberežu poblíž Sobiboru, 30. dubna 2011.

³⁷⁾ Tomasz BLATT, s. 223. Tomasz Blatt v poznámce k tomuto dokumentu dále uvádí: „V jednom případě levicová partyzánská organizace Armia Ludowa zákeřně zavraždila celou skupinu svých členů židovského původu. Velitelem oddílu byl plukovník Grzegorz Korczyński. (Jerzy ROSS, *Żydzi a walka zbrojna z okupantem hitlerowskim na ziemiach polskich 1939–45* (Tel-Aviv). *Když jsem se v roce 1944 ukrýval v lese, slyšel jsem o tomto masakru přímo z první ruky, od jednoho, který se zachránil [...].*“

CONSEQUENCES OF THE REVOLT AND ESCAPE OF THE INMATES FROM THE GERMAN EXTERMINATION CAMP SOBIBOR (OCTOBER 14, 1943)

*Marek Bem, Włodawski Dom Kultury, Poland
Summary*

On October 14, 1943 the Jews jailed in the German extermination camp in Sobibor organized a successful revolt and escape. The insurgency of the Sobibor inmates figures among the heroic acts of the Jewish resistance movement in the years of World War II. This was the only case of an escape by prisoners that actually led to the abolition of a camp. The order to liquidate the Sobibor camp and cover up all its traces was issued directly by the SS Chief Heinrich Himmler. About 300 inmates succeeded in escaping. In this case, the word "succeeded" really meant that they had run away into a forest. Immediately afterwards the SS command and the police launched a search in the Lublin district. SS units recaptured about 130 escapees in the forests around Sobibor and Włodawa. All of them were summarily murdered. Some of the other inmates ran up against different armed groups during their escape. These could have been units of the Polish resistance movement whose attitude to the Jews was similar to that of the Germans. Or they could have been ordinary bandits. The inmates, who had come up against such "partisans", perished. Others could count with help from Polish peasants. Thanks to their determination, courage and will power many Sobibor inmates lived to see the country's liberation. Unfortunately, there were also cases of Jews who had escaped the Sobibor hell and died at the hands of the Poles, or the Poles handed them over to the Germans. At least 61 escapees from Sobibor survived. Only 11 of them are still alive today.

DIE FOLGEN DER REBELLION UND DER FLUCHT VON HÄFTLINGEN DES DEUTSCHEN VERNICHTUNGSLAGERS SOBIBOR (14. OKTOBER 1943)

*Marek Bem, Włodawski Dom Kultury, Polen
Resümee*

Am 14. Oktober 1943 organisierten die jüdischen Häftlinge des deutschen Vernichtungslagers Sobibor einen erfolgreichen Aufstand und die anschließende Flucht. Diese Revolte der Häftlinge von Sobibor gehört zu den heroischen Taten der jüdischen Widerstandsbewegung während des zweiten Weltkriegs. Sie war der einzige Fall, der die Auflösung eines Lagers verursachte. Den Befehl zur Liquidierung des Lagers Sobibor und zur Beseitigung aller seiner Spuren erteilte direkt der Reichsführer-SS Heinrich Himmler. Ungefähr 300 Häftlingen gelang die Flucht; „gelang“ heißt, sie erreichten den Wald. Unmittelbar darauf nahmen das SS-Kommando und die Polizei die Fahndung im Distrikt Lublin auf. Die SS-Abteilungen nahmen in den Wäldern um Sobibor und Włodawa ungefähr 130 Flüchtlinge fest. Alle wurden an Ort und Stelle ermordet. Einige stießen während ihrer Flucht auf verschiedene bewaffnete Gruppen. Das konnten Abteilungen der polnischen Widerstandsbewegung sein, die sich Juden gegenüber ähnlich verhielten wie die Deutschen. Es konnte sich aber auch um gewöhnliche Banditen handeln. Häftlinge, die mit solchen „Partisanen“ zusammentrafen, kamen um. Andere konnten mit der Hilfe polnischer Bauern rechnen. Dank deren Entschlossenheit, Tapferkeit und guten Willen erlebten zahlreiche Häftlinge von Sobibor die Befreiung. Leider gab es auch Fälle, in denen Juden, die der Hölle von Sobibor entkommen waren, durch polnische Hand den Tod fanden oder von Polen an die Deutschen ausgeliefert wurden. Mindestens 61 Flüchtlinge aus Sobibor überstanden den Krieg. Heute leben noch elf von ihnen.

PŘEDMOSTÍ PEVNOSTI TEREZÍN NA PRAVÉM BŘEHU LABE Z ROKU 1813 A JEHO OSUDY

Ivan Fuksa, Univerzita J. E. Purkyně

Když se dnes řekne Terezín, většině lidí se jako první vybaví utrpení desetitisíců lidí, kteří nuceně tímto místem prošli v době druhé světové války. Mnozí si poté představí terezínskou pevnost jako příklad fortifikačního stavitelství 18. a 19. století. Článek se pokouší přiblížit méně známou část terezínského pevnostního systému, a to předmostí na pravém břehu Labe z roku 1813, ležící 2 km severně od Malé pevnosti, často nesprávně nazývané „korunní hradba“.¹⁾ Pokusíme se popsat, proč není výraz korunní hradba správný, jakým složitým vývojem prošlo předmostí na pravém břehu Labe u Litoměřic a jaké se během let objevovaly návrhy na jeho modernizaci a přestavbu. Většina informací byla čerpána z archivních materiálů a především z plánové dokumentace, z níž je bohužel většina unikátních materiálů v současné době veřejnosti nepřístupna (uzavření Vojenského historického archivu).

Příčinu budování předmostí na pravém břehu Labe u Litoměřic můžeme spatřovat v napoleonských válkách, a to i přes to, že se v roce 1813 odehrávaly zejména v nedalekém Sasku. Je však nepochybné, že se tyto válečné události dotkly přímo i nepřímo také českých zemí. Terezín byl jedinou stálou pevností, která ležela v prostoru severozápadních Čech. Přestože samotná pevnost nezasáhla přímo do boje a ani nebyla obléhána, neznamená to, že výrazně neovlivnila události léta 1813 a že se s ní nepočítalo v operačním plánu protinapoleonské aliance. Pevnost sloužila jako důležité zásobovací středisko rakouské armády, jelikož disponovala ohromnými chráněnými skladovacími prostory, u kterých nehrozilo, že budou v případě nenadálého vpádu nepřítele ztraceny. Ač se to nezdá, jednalo se o velmi důležitou roli, která mohla mít vliv na válečné operace v oblasti. Dalším úkolem Terezína bylo blokování koryta řeky Labe, aby nepřítel nemohl úspěšně proniknout po řece do nitra Čech. V tomto ohledu musíme mít na paměti, že v této době byla vodní doprava na Labi daleko důležitější než dnes.²⁾ Význam mělo i držení křídel dvou obranných postavení z polního opevnění, kdy první linie vedla podél řeky Ohře a táhla se od Postoloprta až do blízkosti Terezína.³⁾ Obranná linie v délce okolo 40 kilometrů měla zastavit postup Napoleona do prostoru Čech. Druhá se táhla v úseku Litoměřice–Velvary–Veltrusy.⁴⁾ Význam pevnosti Terezín nebyl zanedbatelný, a to i v případě, že se o ni nebojovalo. Že se terezínská pevnost mohla dostat do obležení, si v té době uvědomovali i samotní vrchní představitelé rakouské armády i její velitel, a proto bylo v roce 1813 provedeno její posílení nejprve za pomoci severního předsunutého šípu, který měl krýt koryto řeky. Protože vývoj dělostřelectva šel stále dopředu, bylo nutno také opevnit pravý břeh Labe, aby odtud nepřítel nemohl ohrozit pevnost. Toto postavení na pravém břehu

řeky vstoupilo do dějin pevnostního stavitelství pod názvem předmostí nebo lab-
ské předmostí (korunní hradba).

Brückenkopffest často nazývaný „korunní hradba“

Korunní hradba byla za sto let jejího trvání první rozsáhlou modernizací pev-
nosti Terezín. Výraz korunní hradba se dnes nachází v každé publikaci a je od-
vozen od odborného názvu tvaru částí opevnění. Plánová dokumentace, která se
do dnešních dnů zachovala, ovšem toto předmostí nazývá Brückenkopffest (te-
dy v českém překladu *předmostí*).⁵⁾ Proto budeme používat názvu předmostí, ne-
bo labské předmostí, neboť toto opevnění není tvořeno jen korunní hradbou. Do
současné doby je známo šest plánů tohoto opevnění. Jsou uloženy v Kriegsarchivu
ve Vídni a ve Vojenském historickém archivu v Praze. Před samotným
popisem podoby předmostí nahlédneme do zachovaných plánů (nákresů). Na
prvním, bohužel nedatovaném, je zachycen stav předmostí po dokončení prv-
ní stavební fáze.⁶⁾ První datovaný výkres je z roku 1827 a jedná se o vytyčova-
cí plán, na němž jsou zaznamenány pozemky majitelů určené k výkupu státními
orgány.⁷⁾ Je zde již zachycena i příprava na druhou stavební fázi předmostí. Třetí
plán zobrazuje druhou stavební fázi a opět není datován, lze však předpokládat,
že se jedná o období v rozmezí let 1828–1840.⁸⁾ Čtvrtý plán je datován k roku 1833
a zobrazuje nerealizovanou přestavbu „Brückenkopffest“.⁹⁾ Další návrhy na pře-
stavbu předmostí jsou z let 1828¹⁰⁾ a 1836.¹¹⁾ Takto rozsáhlé předsunutě bastiono-
vé opevnění umístěné daleko od jádra pevnosti bylo vystavěno na území dnešní
České republiky pouze u pevnosti Terezín, což z ní činí velký unikát, přestože se
do dnešních dob z labského předmostí už nic nezachovalo.

Místo pro vybudování předmostí bylo vybráno velmi výhodně. Stálo v pro-
storu, kde mohl nepřítel ohrozit bastionovou pevnost a zároveň dokázalo bloko-
vat komunikace Litoměřice–Mělník, Litoměřice–Česká Lípa a především kory-
to řeky Labe.

První stavební fáze předmostí

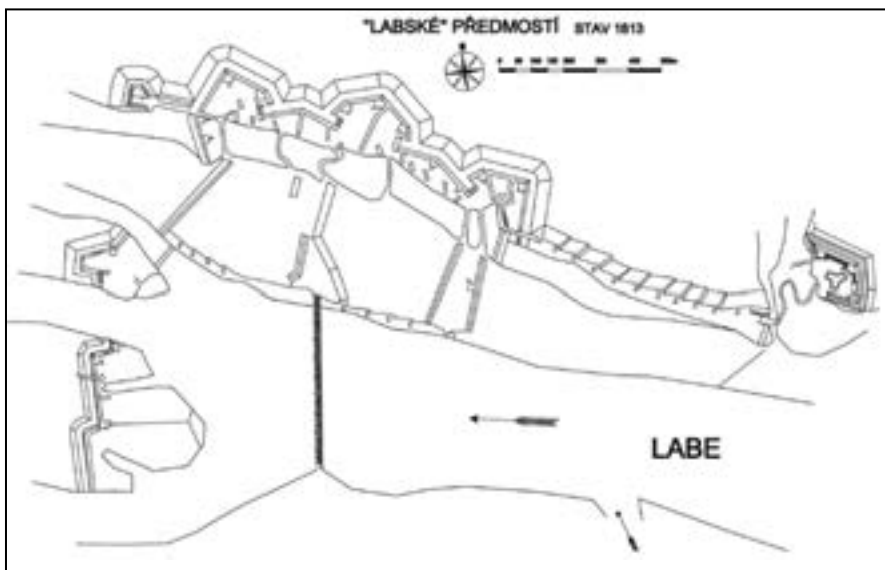
Prvním problémem, na který při zkoumání historie předmostí narazíme, je sa-
motné datování počátku jeho první stavební fáze. V soudobé literatuře sice mů-
žeme najít dobu okolo roku 1813, bohužel se ale nikde nenachází zdroj této data-
ce. Proto ji není možné ani potvrdit, ani vyvrátit. Přesto budeme považovat rok
1813 za její počátek.¹²⁾

Jak výstavba probíhala? Její první částí byl páteřní obranný prvek předmos-
tí, do jehož prostoru byla situována hlavní palebná síla. Střed obranné linie tvo-
řila soustava tří bastionů.¹³⁾ Bastiony ve východní a západní části byly z polovi-
ny ušaté (ucha jsou situována směrem ke kurtině) a z druhé poloviny pravoúhlé.
Tato dispozice byla vynucena opíráním se kraje bastionů o příkrý svah, kde by
ucha neměla smysl. Střední bastion byl vybudován s uchy. Ve všech případech se
jednalo o otevřené bastiony a prostor mezi nimi byl spojen lomenou kurtinou¹⁴⁾.
Před tímto opevněním se nacházel suchý příkop, na jehož vnější hraně byla kry-

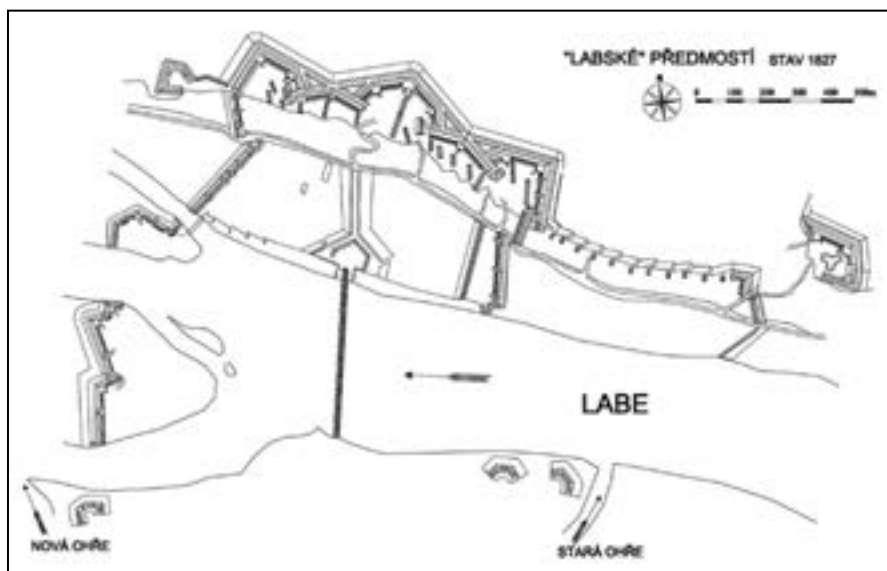
tá cesta.¹⁵⁾ Jiné pevnostní prvky se zde nenacházely. Prostor kurtiny a příkopu měl být kryt palbou flankovacích děl z prostoru uch bastionu. V příkopu se nacházela palisáda a prostor kryté cesty byl vyplněn plnými traverzami.¹⁶⁾ Na západním křídle byla umístěna dělostřelecká reduta,¹⁷⁾ která měla krýt přístup od Litoměřic.

Druhá část předmostí ležela na terénní vyvýšenině východně od první části předmostí a jednalo se vlastně o objekt dělostřelecké reduty. Tato reduta se nacházela na kopci Homolka. Ve svém středu měla vybudovaný blockhaus¹⁸⁾ ve tvaru třícípé hvězdy. Reduta měla val s příkopem a palisádou. Na valu bylo postavení jak pro děla, tak pro pěchotu. Přístup na tento objekt byl od bastionového opevnění zajištěn komunikací, která byla chráněna od severu postaveními pro děla a pěchotu oddělenými mezi sebou traverzami. Reduta Homolka byla polopermanentní, s permanentním blockhausem. Na hraně údolí s potokem těsně pod svahem kopce Homolky byla vystavěna dělostřelecká baterie, která chránila jak křídlo předmostí směrem na Třebošice, tak i most přes potok, který sloužil jako jediný přístup k redutě.

Třetí část předmostí měla za úkol uzavřít pravý břeh Labe od koryta řeky po úpatí kopce, kde začínala první část předmostí. Tato část se nacházela i na dvou ostrovech na řece Labi. S pomocí tohoto opevnění byl možný přístup na předmostí z jádra pevnosti Terezín po dřevěném mostě, který vedl v prostoru mezi korytem Nové Ohře a Staré Ohře. Přístup k mostu byl možný od Malé pevnosti. Důvodem ke zvolení tohoto prostoru pro vybudování mostu byla jeho ochrana korytem Nové Ohře a Staré Ohře před nepozorovaným proniknutím z levé strany Labe. Na pravé straně Labe byl most chráněn zemním objektem. Dále se zde na východě a západě nacházely valy, které byly vystavěny od paty svahu po koryto řeky. Vyplnily tak celý prostor podél Labe a bránily případnému postupu nepřátel. Tyto valy měly postavení především pro pěchotu a naopak minimum postavení pro dělostřelectvo. Valy byly polopermanentní, chráněné příkopem a vybavené palisádou, která se nacházela v příkopu, aby nebránila palbě z valu. Z prostoru mezi těmito dvěma valy vedl přístup na objekty první části předmostí. Podél koryta řeky Labe byly v prostoru mezi oběma valy vybudovány zemní valy. Na prvním ostrově, blíže k pravému břehu Labe, bylo postaveno opevnění směřované proti případnému útoku ze západu. Východním směrem těsně u konce ostrova stála palisáda. Do prostoru mezi tyto dva obranné prvky vedl dřevěný most z pravé strany Labe. Opevnění se v dobovém plánu nazývá retranchement,¹⁹⁾ ale jedná se o zemní val s příkopem a palisádou. Na retranchementu se nacházelo postavení hlavně pro pěchotu a pravděpodobně čtyři postavení pro děla. Na druhém ostrově, který ležel přibližně uprostřed Labe, byl vybudován také retranchement a jednalo se rovněž o zemní val s příkopem a palisádou. Na retranchementu se nacházelo postavení především pro pěchotu a pravděpodobně i minimálně pro osm děl. Přístup na tuto část opevnění byl pouze z prostoru ostrova, kde opevnění stálo, tedy mimo ostatní části předmostí, přitom východní část ostrova zůstala bez opevnění.

Situace (labského) předměstí pevnosti Terežín v roce 1813

Situace (labského) předměstí pevnosti Terežín v roce 1827

Z popisu předměstí je zřejmé, že se jednalo o promyšlené opevnění, neboť na délku mělo skoro 1 500 metrů a na šířku 300 metrů. Většina tohoto předměstí byla polopermanentní, pouze malá část opevnění byla vyzděna z cihel nebo z kamene. I přesto však byla jeho bojová hodnota velmi vysoká a lze předpokládat, že by se v případě obléhání pevnosti nejednalo pro nepřítele o lehký úkol.

Druhá stavební fáze opevnění „Brückenkopffest“⁽²⁰⁾

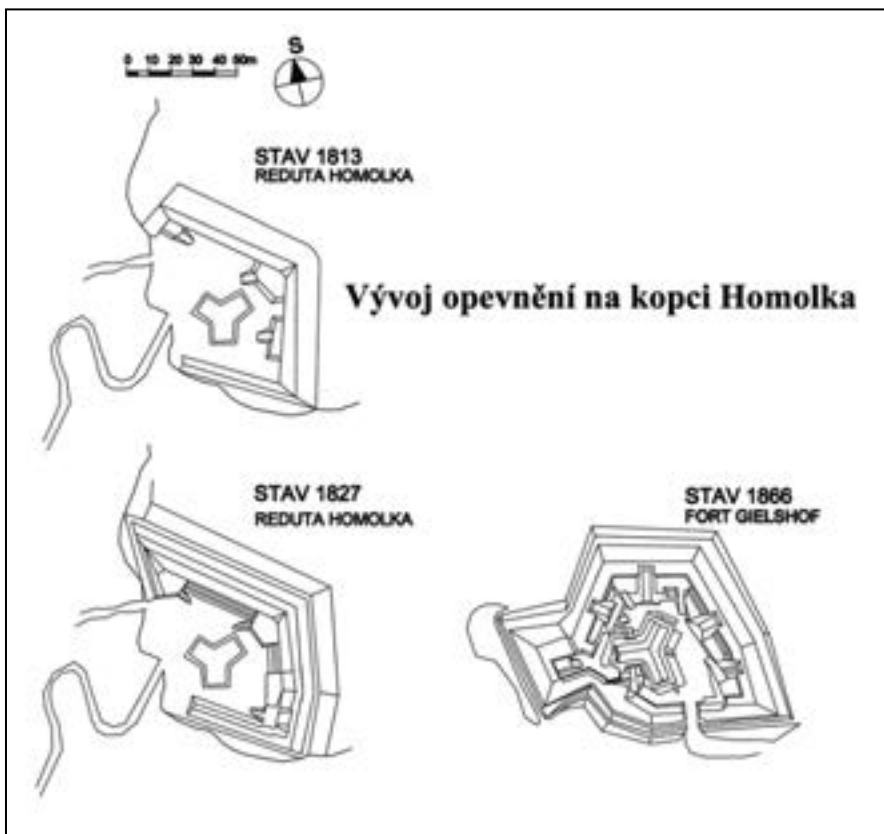
Nedlouho po dostavbě předmostí bylo přistoupeno k jeho modernizaci. Důvodů bylo nejspíše několik. Za ten hlavní lze považovat to, že předmostí bylo budováno na sklonku napoleonských válek a jeho stavba probíhala ve zjevném chvatu. Po čtrnácti letech tak nepochybně docházelo k sesedání valů a k zániku dřevěných konstrukcí, a proto bylo rozhodnuto zahájit jeho modernizaci a rozšíření. Dobu těchto prací můžeme datovat podle vytyčovacího plánu do roku 1827.

Než mohlo být samotné předmostí přestavěno, bylo nutno vykoupit pozemky od soukromých vlastníků. Ty patřily z větší míry městu Litoměřice, panství Žitnice a panství Ploskovic. Na plánu z roku 1827 se můžeme v textové části dočíst: „C. K. Pevnost Terezín, plán dosahu hranice ‚Brückenkopffest‘ a reduty na kopci Homolka s příslušným terénem, který nově prošla komise v roce 1827, a v tomto samém roce byl prosazen.“⁽²¹⁾ Pod tímto textem je zhruba deset podpisů a je tedy jasné, že se přestavbě předmostí věnovala velká pozornost, jelikož samotná pevnost byla nepostradatelná v případě válečných operací v prostoru severozápadních Čech. V neposlední řadě dokazuje jeho strategický význam právě nové budování podle navrženého plánu.⁽²²⁾

Velkou výhodou popisu druhé stavební fáze jsou jiné zdroje, z kterých můžeme určit, jak předmostí po modernizaci vypadalo. Jako pramen nám k tomu posloužilo druhé vojenské mapování z let 1847–1848. Lépe je však zaznamenáno na mapě stabilního katastru Leitmeritz (Litoměřice) z roku 1843.

Modernizace předmostí se dotkla hlavně bastionů a jejich předpolí, prvního ostrova blíže k pravému břehu Labe. Nově bylo vystavěno opevnění na levém břehu. Hlavní modernizace zasáhla prostor mezi bastiony, kde byla posílena obrana kurtiny. Byly vybudovány zemní objekty na půdorysu trojúhelníku, kdy jejich líc byl postaven v místě spojnice líce bastionu a líce zalomené částí kurtiny dále od protějšího bastionu. Tím došlo k tomu, že přímá střelba na kurtiny byla možná pouze v malém prostoru zalomení špice. Tyto trojúhelné objekty neměly postavení ani pro děla, ani pro pěchotu. Jednalo se o jednoduchý, levný a účinný objekt. Jiné výraznější stavební změny se v prostoru bastionů neprováděly. Modernizována byla i reduta na kopci Homolka, kde bylo zbudováno několik nových postavení pro pěchotu a částečně upraveny valy.

Další stavební úprava byla provedena na ostrově blíže k pravému břehu Labe, kde byla západní část retranchementu kompletně přestavěna do tvaru tříčtvrtečního pravoúhlého otevřeného bastionu, jenž neměl v jižní části postaven bok. Místo toho se bok bastionu opíral o koryto řeky Labe. Opět se jednalo o zemní val s příkopem a palisádou. Nově se předmostí rozšířilo i na levý břeh Labe, kde v prostoru mezi korytem Nové Ohře a Staré Ohře začínal most spojující jádro pevnosti s předmostím. Na jeho obranu byly vystavěny tři otevřené polopermanentní dělostřelecké baterie. Jedna stála u soutoku Nové Ohře s Labem a palebně uzavírala koryto řeky Labe a kryla prostor týlu opevnění na ostrovech. Další dvě byly postaveny v prostoru soutoku Staré Ohře a Labe, přičemž jedna měla uzavírat koryto řeky a druhá mohla ostřelovat i protější břeh Staré Ohře.

Vývoj opevnění na kopci Homolka

Po dokončení modernizace předmostí došlo k rozšíření hloubky předmostí až na 600 metrů. Objekty zůstaly z větší části polopermanentní. Jeho hodnota se zvýšila, když proběhlo odstranění některých chyb předchozího předmostí. V tomto stavu zůstalo opevnění až do jeho opuštění po roce 1855, kdy obranu pravého břehu Labe převzal věnec fortů.²³⁾ Ale i do tohoto nového fortifikačního prvku byl částečně zapojen úsek opevnění ze staršího předmostí. Na kopci Homolka vyrostl místo reduty dělostřelecký fort, který si ponechal blockhaus, a zapojil ho účinně do své obrany.²⁴⁾ Bohužel dnes se v tomto prostoru nachází areál kasáren a litoměřické nádraží, při jejichž výstavbě zanikly poslední relikvy tohoto fortifikačního prostoru.

Plány na přestavbu opevnění „Brückenkopffest“

Vojenští projektanti si uvědomovali některé slabiny předmostí a i to, že v případě jeho dobytí nepřitelem by byla obrana zbytku pevnosti velmi obtížná. Proto se během jeho krátké historie (okolo 50 let) objevovaly návrhy na přestavbu, z nichž se dodnes dochovaly tři plány.

První plán ukazuje návrh na rapidní přestavbu celého předmostí a je datován do roku 1833.²⁵⁾ Při této přestavbě by bylo celé opevnění na pravém břehu Labe zbouráno a postaveno od základů znova. Postaveno by pak bylo podle zásad polygonálního opevnění.²⁶⁾ Jádru opevnění měly tvořit tři bastiony spojené krátkými a jednoduchými kurtinami (jednoduché zdi). Mezi bastiony s kurtinami a korytou cestou se měl nacházet suchý příkop, ve kterém měly být postaveny další pevnostní prvky. Před kurtinou byly vyprojektovány kleště,²⁷⁾ před kterými měly stát mohutné lunety.²⁸⁾ Na západním křídle předmostí měla být před křídlem bastionu postavena rohová hradba²⁹⁾ a na východním křídle předmostí před východním křídlem bastionu kontragarda.³⁰⁾ Další kontragardy měly stát před bastiony v místech, kde nebyly raveliny³¹⁾ nebo rohová hradba. Na vnějším valu v prostoru kryté cesty se měly nacházet lunety, shromaždiště³²⁾ a traverzy. Území mezi kopcem s hlavním opevněním a korytem řeky mělo být bráněno valy a před nimi měl být umístěn příkop. Na východě se měl před valem nacházet ravelin, který by zabíral celý prostor předpolí. Z tohoto ravelinu měl být přístup na plánované opevnění na kopci Homolka, kde měla vzniknout mohutná maxmiliánská věž.³³⁾

Přestavba opevnění měla zasáhnout i ostrovy v korytu řeky Labe. Na ostrově blíže k pravému břehu Labe měl být postaven objekt ve tvaru tříčtvrtceňního pravouhlého otevřeného bastionu, přičemž v jižní části by nebyl postaven bok bastionu, ale místo toho by se bok opíral o koryto řeky Labe. Jednalo se o zemní val s příkopem a palisádou. Na druhém ostrově měla stát polopermanentní reduta, od které by vedly zemní valy směrem k severnímu a jižnímu kraji ostrova. Předmostí mělo mít objekty i na levém břehu řeky Labe. Zde v prostoru mezi korytem Nové Ohře a Staré Ohře měl začínat most spojující jádro pevnosti s předmostím. Na jeho obranu měly být vystavěny tři polopermanentní dělostřelecké baterie. Veškeré výše popsané opevnění mělo být vybudováno jako permanentní. Pokud by byl návrh přestavby předmostí realizován, jednalo by se o mohutné a těžko dobytelné opevnění. Finanční náklady na výstavbu byly astronomické, proto nepřekvapí, že k jejímu uskutečnění nedošlo.

Druhý plán na přestavbu je datován k roku 1836.³⁴⁾ Jedná se o velkou, ale na rozdíl od prvního projektu daleko méně náročnou přestavbu předmostí. Těžiště modernizace bylo opět v prostoru bastionů, kde před kurtinami měly vzniknout na kryté cestě dvě velké lunety bez ochranného příkopu. Dělostřelecké reduty na západním křídle předmostí měly být zcela zbourány a na jejich místě měla vyrůst maxmiliánská věž. Jednalo by se pak o nejmodernější pevnostní prvek předmostí. Další novinkou mělo být vedení valu ve stejném profilu podél celého předmostí, tedy jak v místech prudkého kopce od bastionů k rovině břehu Labe, tak v prostoru proti korytu řeky. V místě mostu měla stát polopermanentní uzavřená reduta, která měla tento přechod chránit. V plánech se nenachází nic, co by naznačovalo budování opevnění na obou ostrovech v korytu řeky Labe. Plán nezachycuje prostor kopce Homolka, který byl již dříve opevněn. Je pravděpodobné, že se plán opevnění na tomto kopci nezachoval, protože v případě obsazení tohoto prostoru nepřítel by se obrana předmostí stala nemožnou. Pokud by došlo

Současný pohled od východu na prostor, kde stávalo předmostí

Pohled na kopec Homolka s prostorem, kde stála střední část předmostí

k realizaci této přestavby, tak by se bojová hodnota předmostí výrazně zvýšila. Poslední plán na přestavbu předmostí zahrnoval modernizaci, která přesahovala rámec předmostí, a proto se mu budeme věnovat samostatně.

Z uvedených návrhů na přestavbu předmostí plyne, že se mu přikládal velký význam. Je jen škoda, že k realizaci jednotlivých staveb nakonec nedošlo, jelikož se jednalo o velmi zajímavé a unikátní objekty.

Plán na spojení jádra pevnosti a předmostí opevněnou linií³⁵⁾

Velmi zajímavý plán na modernizaci pevnosti vznikl počátkem třicátých let 19. století, kdy mělo dojít ke spojení předmostí na litoměřické straně Labe se zbytkem terezínské pevnosti. Toho mělo být dosaženo za pomoci přetnutí volného prostoru mezi předmostím a hlavní pevností dvěma opevněnými frontami na západě a na východě, přičemž tímto řešením měl vzniknout další velký chráněný prostor, na němž mohla být v případě potřeby ubytována polní armáda. Tento plán je datován do roku 1828. Navrhované opevnění můžeme rozdělit do čtyř úseků, a to na západ, střed, východ a pravý břeh Labe, jelikož se každá část nachází na jiném břehu Staré Ohře nebo Nové Ohře, popřípadě na břehu řeky Labe. Celý nově bráněný prostor měl mít na šířku přes 2 000 metrů a na délku 2 100 metrů. Vystává otázka, zda objekty na levém břehu Labe měly být permanentní nebo polopermanentní, protože to z plánu nevyčteme.

Západní strana plánovaného opevnění měla být tvořena souvislou opevněnou linií, která by se na jihu opírala o litoměřickou inundační kotlinu a na severu o koryto Nové Ohře. Linií měl představovat souvislý val, jehož hlavní obranu měla tvořit dvojice fortů. Dále zde měly být vybudovány tři redany.³⁶⁾ Před objekty a valy se neměly zřejmě nacházet příkopy. V prostoru litoměřické inundační kotliny měla být vybudována reduta a ze střední části opevnění měla být západní část spojena pomocí dvou mostů.

Střední opevnění se mělo rozkládat mezi korytem Nové Ohře a Staré Ohře a mělo být tvořeno valem s redutami chránícími přístupovou komunikaci k mostu přes Labe a k východní a západní části tohoto opevnění.

Východní strana opevnění měla být tvořena souvislou opevněnou linií, která se na jihu opírala o kopistskou inundační kotlinu a na severu o koryto Labe. Předpokládalo se, že linie bude tvořena souvislým valem, jehož hlavní obrana bude tvořena čtveřicí fortů³⁷⁾ a dvěma redany. Před objekty a valy se neměly pravděpodobně nacházet příkopy. Na obranu koryta řeky Labe měla být postavena jedna reduta. Střední část opevnění měla být se západní částí spojena pomocí dvou mostů. V případě vybudování této části opevnění by se obec České Kopisty ocitla uvnitř opevnění, což by samozřejmě místním obyvatelům přineslo nemalé problémy.

Poslední část přestavby měla být zaměřena na prostor v té době již stojícího předmostí. Hlavní úprava se měla dotknout střední části, kde měly být bastiony přestavěny a posunuty dopředu dále od hrany srázu. Fronta se měla skládat ze tří bastionů, které měly být spojeny lomenou kurtinou. V čele měl stát mohutný bas-

tion s uchy, ucha měl mít též východní bastion, oproti tomu západní bastion měl mít ucha pouze směrem ke kurtině. Další objekt, nápadně připomínající maxmiliánskou věž, měl být postaven místo reduty na kopci Homolka. Pokud by se tak opravdu stalo, zrodil by se tento návrh o pět let dříve, než došlo k jeho první realizaci v Linci. Bohužel na výkresu nenalezneme jméno autora, a proto nelze doložit, zda se jedná o návrh Maxmiliána Josefa d'Este. Doufejme, že budoucí pátrání vše blíže objasní.

Plánovaná přestavba ukazuje, jak mohutná měla být předpokládaná modernizace pevnostního systému Terezín, kterou by se navíc velikost opevněného prostoru zdvojnásobila.

Seznámili jsme se se stavebním vývojem předmostí pevnosti Terezín a s plány na jeho vylepšení. Je patrné, že během krátkého období, kdy toto opevnění stálo, mu byla věnována velká pozornost, což dokazují dochované plány na jeho rekonstrukci. Pozornost věnovaná předmostí je zjevná z návrhů, kterých bylo za necelých padesát let jeho existence vytvořeno velké množství. Předpokládáme, že zde popsané návrhy na přestavbu nejsou všechny, které byly navrženy či vyprojektovány. Další se nemusely dochovat nebo ještě čekají na své objevení. Samotné předmostí bylo životně důležité pro celou pevnost Terezín, proto se o něj tak často a rozsáhle vojenští stratégové i projektanti zajímali. Nadto pro každou pevnost vznikalo velké množství různých návrhů na modernizace a přestavby, které však většinou nebyly z důvodu nedostatku financí realizovány. Pevnost Terezín není v tomto ohledu samozřejmě žádnou výjimkou. Období druhé poloviny 19. století se už neslo v novém duchu fortů, které z bastionové pevnosti vytvořily de facto pevnost fortovou, ale toto téma již přesahuje možnosti tohoto článku.

Poznámky

¹⁾ Andrej ROMAŇÁK, Pevnost Terezín, Dvůr Králové nad Labem, 1996.

²⁾ Řeka Labe byla používána pro dopravu válečného materiálu jak během třicetileté války, tak během války o rakouské dědictví, proto kladli vojenští plánovači na zahrazení Labe takový důraz.

³⁾ Zdeněk SMRŽ, Antonín HLUŠÍK, Polní opevnění z roku 1813 mezi Postoloprty a Budyní nad Ohří (online 10. 3. 2014) <http://www.primaplana.net/txt/studie/opevneni-ohre-1813.html>.

⁴⁾ Tamtéž.

⁵⁾ Na všech dnes dostupných plánech předmostí na pravém břehu Labe se používá název Brückenkopffest. Název korunní hradba vznikl v době, kdy tyto plány nebyly dostupné. Pojmenování předmostí bylo vytvořeno uměle.

⁶⁾ Kriegsarchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt.

⁷⁾ Tamtéž.

⁸⁾ Tamtéž.

⁹⁾ Tamtéž.

¹⁰⁾ Tamtéž.

¹¹⁾ Vojenský historický archiv, Theresienstadt.

¹²⁾ Kriegsarchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt.

¹³⁾ Bastion je pevnostní objekt na pětiúhelníkovém půdorysu, který vybíhá z obrané linie špičkou směrem k nepříteli. Bastiony se dále dělí na různé typy: otevřený b., plný b., b. s ušima, tupouhelný b. atd.

- ¹⁴⁾ Kurtina je obecné označení pro hradbu, která spojuje bastiony.
- ¹⁵⁾ Krytá cesta je komunikace, která se nachází na kontraeskarpě a slouží pro bezpečný pohyb obránců po vnějším obvodu pevnosti.
- ¹⁶⁾ Traverza je prvek, který je budován kolmo na hlavní val a rozděluje postavení na úseky, čímž se zvyšuje pasivní ochrana jednotlivých postavení. Může se jednat o plnou nebo dutou traverzu. V duté traverze se nachází krytý prostor.
- ¹⁷⁾ Dělostřelecká reduta je objekt čtvercového nebo obdélného půdorysu, který je uzavřen a osazen dělostřelctvem.
- ¹⁸⁾ Blockhaus – v překladu srub. Jedná se o cihelnou, kamennou nebo dřevěnou pevnůstku, která tvořila bod samostatného odporu a mohla být vyzbrojena jak dělostřeleckou, tak pěchotní výzbrojí. Blockhaus mohl dále sloužit jako úkryt obránce.
- ¹⁹⁾ Retranchement bývá zpravidla druhé obranné postavení na různých pevnostních prvcích pro případ, že by nepřítel dobyl hlavní obranné postavení. V případě předmostí ovšem toto pravidlo neplatí a jedná se pouze o název části opevnění.
- ²⁰⁾ Andrej ROMAŇÁK, Pevnost Terezín, Dvůr Králové nad Labem, 1996, s. 63.
- ²¹⁾ Kriegsarchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt.
- ²²⁾ Tamtéž.
- ²³⁾ Andrej ROMAŇÁK, Pevnost Terezín, Dvůr Králové nad Labem, 1996, s. 63.
- ²⁴⁾ Vojenský historický archiv, Theresienstadt.
- ²⁵⁾ Kriegsarchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt.
- ²⁶⁾ Polygonální systém opevnování byl používán především v první polovině 19. století. Tento systém byl založen na dlouhých čelních frontách určených pro čelní palbu, které na sebe navazovaly pod tupým úhlem. Jednotlivé fronty byly bráněny kaponiérou. Později se začaly ve větším množství používat forty.
- ²⁷⁾ Kleště jsou obecně dvě ramena, která vypadají jako doširoka otevřené kleště. Stavějí se především jako předsunuté objekty před kurtinou. Bývaly vyzbrojeny jak pěchotní, tak dělostřeleckou výzbrojí.
- ²⁸⁾ Luneta je otevřený objekt s trojúhelným půdorysem. Byla určena jak pro dělostřeleckou, tak pěchotní výzbroj.
- ²⁹⁾ Rohová hradba je samostatný objekt tvořený dvěma půlbastiony navzájem spojenými kurtinou a opatřenými krycími boky. Sloužila ke zvětšení obranného postavení.
- ³⁰⁾ Kontragarde je hradba předsunutá před bastiony nebo raveliny a sloužila k jejich ochraně před nepřátelskou palbou.
- ³¹⁾ Ravelin je samostatná trojúhelná pevnůstka budovaná jako předsunutý pevnostní prvek především před kurtinu.
- ³²⁾ Shromaždiště je prostor na kryté cestě určený pro shromáždění obránců před výpadem do předpolí pevnosti.
- ³³⁾ V roce 1833 byla dokončena modernizace pevnosti Linec v dnešním Rakousku, při níž byl poprvé použit nový pevnostní prvek, tzv. maxmiliánská věž. Jedná se o specifický pevnostní prvek, který najdeme pouze na rakouských pevnostech. Tento objekt dal vyprojektovat arcivévoda rakouský Maxmilián Josef d'Este, přičemž při tom koncepčně vycházel z montalembertovy věže. Maxmiliánská věž byla dvou až třípodlažní dělostřelecká věž, která měla polygonální nebo válcový půdorys. V každém patře se nacházela kasemata pro dělostřelecké zbraně, největší koncentrace zbraní byla na střeše objektu. Věže byly ze strany od nepřítele chráněny zemním valem. Po dostavbě opevnění Lince se maxmiliánské věže staly opravdovým hitem a rozběhla se mohutná vlna jejich staveb. Věže byly v rozmezí několika let vystavěny také v pevnostech Krakov, Lvov, Verona, Pula a v dalších místech.
- ³⁴⁾ Vojenský historický archiv, Theresienstadt.
- ³⁵⁾ Tamtéž.
- ³⁶⁾ Redan je objekt na půdorysu rovnoramenného trojúhelníku, kdy odvěsny směřující k nepříteli jsou opatřeny valy a někdy příkopy, naopak směrem do týlu nebyly nijak chráněny.
- ³⁷⁾ Fort je samostatný objekt určený ke kruhové obraně, který byl budován jako předsunuté opevnění jak před jádro pevnosti, tak před bastionovou linií. Forty byly budovány především v liniích, kdy se navzájem dokázaly kryt. Výzbroj se skládala z pěchotního i dělostřeleckého vybavení.

BRIDGEHEAD OF THE TEREZÍN FORTRESS ON THE RIGHT BANK OF THE ELBE FROM 1813 AND ITS HISTORY

*Ivan Fuksa, J. E. Purkyně University
Summary*

At the end of the Napoleonic Wars, the combat operations in 1813 spread as far as northwestern Bohemia. When preparing the defenses against the Napoleonic armies it was decided to enlarge the existing Terezín fortress. The first enlargement involved the construction of a northern advanced arrow-shaped outwork, situated in front of the lower retrenchment covering the Elbe River. To enhance the protection of the fortress a new bridgehead was built on the right bank of the river not far from Litoměřice. This has entered history under the name the Elbe Bridgehead. In the plans and documents, which have survived to this day, this particular bridgehead is designated as Brückenkopffest. Thus far, six plans of the fortification are known. Three of them depict the appearance of the Elbe Bridgehead and the other three show different designs for its reconstruction. The history of the bridgehead itself comprises two finished building phases, the first one can be dated to 1813, the other to 1827. In the first building stage, the core of the bridgehead was formed by a bastion-type fortification, supplemented with redoubts, artillery batteries, earthen mounds and other objects. An interesting redoubt built on Homolka Hill and towering above the rest of the bridgehead was situated in the eastern wing of the fortification. Save for some minor exceptions, the first building phase was semi-permanent and covered solely the right bank of the Elbe and the adjoining islands. The Elbe Bridgehead could be accessed across a wooden bridge, built approximately in its center. The second building stage modernized and supplemented the first phase, expanding the fortification also on the left bank of the Elbe, where artillery batteries were finished. The bridgehead disappeared around the year 1855, when the defense function of the right bank of the Elbe was taken over by the fortification of the fort type. Throughout the history of the bridgehead, which lasted less than fifty years, its modernization or reconstruction had been suggested on several occasions. These efforts are now demonstrated by the three plans. The modernization proposals themselves were known for their varying quality standards, including both minor reconstruction projects as well as modernizations whose realization would have left the fortified bridgehead stronger than the core of the fortress itself. The most interesting plan for modernizing the fortress is dated to the year 1828; this proposed to connect the area of the Elbe Bridgehead with the core of the fortress. The whole newly protected area was expected to be more than 2,000 meters wide and 2,100 meters long. Even though nothing of the Elbe Bridgehead has survived to this day, in the past it figured as an important stage in the construction of a bastion-type fortress Terezín, a prelude to the birth of the fort-type fortress in Terezín.

DER BRÜCKENKOPF DER FESTUNG THERESIENSTADT VON 1813 AM RECHTEN UFER DER ELBE UND SEIN SCHICKSAL

*Ivan Fuksa, J.-E.-Purkyně-Universität
Resúmee*

Gegen Ende der Napoleonkriege griffen die militärischen Operationen des Jahres 1813 bis auf Nordwestböhmen über. Im Zusammenhang mit den Vorbereitungen zur Abwehr der Armeen Napoleons wurde beschlossen, die bestehende Festung Theresienstadt zu erweitern. Die erste Erweiterung der Festung bestand im Bau einer nördlich vorgelagerten Pfeil-Schanze, die vor dem unteren, die Elbe deckenden Retranchement angelegt wurde. Um die Wehrkraft der Festung zu steigern wurde am rechten Elbufer in der Nähe von Litoměřice ein neuer Brückenkopf errichtet, der in die Geschichte unter der Bezeichnung Brückenkopf oder Elbe-Brückenkopf einging. In der Plandokumentation, die bis heute erhalten geblieben ist, finden wir für diesen Brückenkopf die Bezeichnung „Brückenkopffest“. Bisher sind sechs Pläne dieser Befestigung bekannt. Drei von ihnen halten das Aussehen des Elbe-Brückenkopfs fest, die anderen drei zeigen verschiedene Vorschläge für dessen Umbau. Der Brückenkopf selbst weist zwei ausgeführte Bauphasen auf, von denen wir die erste mit 1813, die zweite mit 1827 datieren können. Bei der ersten Bauphase wurde der Kern des Brückenkopfs von einer Bastionsbefestigung gebildet, die mit Redouten, Geschützbatterien, Erdwällen und anderen Objekten ergänzt war. Am Ostflügel der Wehranlage wurde auf der Anhöhe Homolka eine interessante Redoute errichtet, die auf einer Geländeerhebung über den restlichen Brückenkopf herausragte. Die erste Bauphase war bis auf geringe Ausnahmen halbpermanent und verlief nur am rechten Elbufer und den angrenzenden Inseln. Der Zugang zum Elbe-Brückenkopf war über eine Holzbrücke möglich, die annähernd in seiner Mitte errichtet worden war. Die zweite Bauphase modernisierte und ergänzte die erste Phase und erweiterte die Befestigung auch auf das linke Elbufer, wo Geschützbatterien angelegt wurden. Dieser Brückenkopf verfiel um 1855, als die Wehrfunktion des rechten Elbufers auf die Fortanlage überging. Im Verlauf der Geschichte des Brückenkopfs, die nicht ganz 50 Jahre dauerte, wurden mehrmals seine Modernisierung oder sein Umbau vorgeschlagen. Diese Absicht repräsentieren heute drei Pläne. Die Modernisierungsvorschläge selbst hatten unterschiedliche Qualität. Es handelte sich sowohl um kleinere Umbaumaßnahmen als auch um Modernisierungen, nach deren Ausführung der Brückenkopf den Kern der Festung übertroffen hätte. Der interessanteste Plan zur Modernisierung der Festung ist mit 1828 datiert, als vorgeschlagen wurde, den Raum des Elbe-Brückenkopfs mit dem Kern der Festung zu verbinden. Der gesamte geschützte Raum sollte über 2 000 m breit und 2 100 m lang sein. Obwohl vom Elbe-Brückenkopf bis heute nichts erhalten geblieben ist, handelt es sich doch um eine wichtige Etappe des Baus der Bastionsfestung Theresienstadt, die der Vorläufer des Forts Theresienstadt war.

MINULOST A PŘÍTOMNOST ŽIDOVSKÉHO HŘBITOVA VE SLANÉM

Zdeněk Víšek, *Obchodní akademie Dr. E. Beneše ve Slaném*

Vznik slánského židovského hřbitova

Židovský hřbitov ve Slaném, jenž se nachází v těsné blízkosti městského hřbitova, od kterého je však stavebně oddělen, byl založen roku 1881. Jeho historie ve srovnání s některými dalšími židovskými hřbitovy v Čechách a na Moravě není příliš dlouhá, nicméně i tak přesvědčivě odráží tragické dějiny židovské komunity ve zdejším regionu. Historický a kulturní význam existence židovského hřbitova ve Slaném nebyl ovšem až do nedávné doby příliš doceňován, o čemž svědčí, mimo jiné, například i absence jakýchkoliv studií či alespoň zpráv o jeho existenci na stránkách dobové regionální historicko-kulturní ročenky *Slánský obzor*, která ve Slaném vycházela, před obnovením v roce 1993, v letech 1893–1948.¹⁾

Před založením hřbitova byli slánští Židé většinou pohřbíváni na židovském hřbitově v Blevicích u Kralup nad Vltavou, jehož nejstarší datovatelné náhrobky pocházejí z počátku 18. století. Další židovský hřbitov na Slánsku se nachází ve Zlonicích, kde byl založen o století dříve.

O založení židovského hřbitova ve Slaném historička Blanka Rozkošná ve své studii *Židovské obce na Kladensku a Slánsku* uvádí: „*Parcely č. 1119, 1120 a 1121 koupila náboženská obec zastoupená starostou MUDr. Eduardem Taussigem za 1 600 zl. od Viléma a Karoliny Mrzílkových. Hřbitov byl zřízen mezi 27. 7. 1881, kdy byla podepsána kupní smlouva, a 31. 8. 1881. Podmínkou k jeho zřízení bylo, že zeď musí být omítnuta, zakončena plotnami z pískovce, střechy na obou hřbitovních domcích musí být pokryty pálenými taškami a stavba musí být dokončena do konce srpna 1881.*“²⁾

První osobou pohřbenou na slánském židovském hřbitově byla Berta Bondyová, která zemřela ve věku nedožitých sedmnácti let 23. srpna 1881. Z počátku 80. let 19. století rovněž pocházejí nejstarší dochované židovské náhrobní kameny.

Na tomto hřbitově, jenž se tehdy nacházel ve správě židovského pohřebního bratrstva *Chevra kadiša*,³⁾ byli pohřbíváni nejen Židé ze Slaného, ale také z vesnic v jeho blízkém i vzdálenějším okolí.

Židé na Slánsku na přelomu 19. a 20. století

Třebaže první zmínky o Židech ve Slaném se objevují již ve 14. století, jejich trvalé usazování zde v následujících dobách nebylo možné, a tak se ve Slaném mohli usadit až po roce 1848.

Roku 1865 byla ve Slaném postavena budova synagogy, která se skládala ze dvou částí – modlitebny a dvoupatrové obytné části, jež sloužila jako byt rabína.

Slánští Židé se začali ve společenském a hospodářském životě města výrazně-

ji prosazovat až koncem 19. století, kdy se stávali především obchodníky, ale též továrníky, právníky a lékaři.

Roku 1877 v obvodu slánské židovské obce, která vznikla v šedesátých letech 19. století, žilo 54 rodin, jež tvořilo 300 dospělých osob a 70 dětí. Slánská židovská obec roku 1894 zahrnovala tato sídelní místa: Slaný, Beřovice, Bilichov, Břešťany, Hobšovice, Hořešovice, Hořešovičky, Jedoměllice, Libušín, Malíkovice, Motyčín, Poštovice, Skury, Tmaň a Zvoleněves.

Podle sčítání lidu v roce 1880 přímo ve Slaném žilo 207 Židů. Jejich počet vykazoval ale v následujících desetiletích trvale klesající tendenci – 187 osob v roce 1890, 150 v roce 1900 a 149 o deset let později.

V době první Československé republiky se při sčítání lidu v roce 1921 přihlásilo k židovské konfesi (příp. národnosti) 111 slánských občanů a o devět let později již jen 85. Ke zvýšení počtu Židů ve Slaném dochází až na podzim 1938, kdy do města přišli uprchlíci z pohraničí, mezi kterými byli pochopitelně také Židé.

Úpravy židovského hřbitova z let 1931–1932

K výrazným stavebním úpravám slánského židovského hřbitova došlo půl století po jeho založení, v období let 1931–1932, kdy byl především rozšířen o budovu obřadní síně.

Ta se nachází v polovině jižní strany hřbitova a zdobí ji velké kruhové okno s Davidovou hvězdou. Stavební práce v duchu funkcionalistického stylu tehdy vedl slánský stavitel Vilibald Hieke.⁴⁾ Využití funkcionalistického stylu pro tento typ stavby ovšem nebylo v té době běžné, což například zdůraznil 10. července 2008 ve svém stanovisku – v rámci obnoveného řízení o prohlášení hřbitova kulturní památkou – odbor kultury Krajského úřadu Středočeského kraje: „*Použití funkcionalistického slohu u staveb sloužících k náboženským účelům v židovském prostředí není časté, v současnosti jsou známy pouze synagogy ve Velvarech, v Praze na Smíchově a v Brně. Funkcionalistická obřadní síň hřbitova ve Slaném je bezpochyby vzácným jevem.*“⁴⁵⁾

Podobné stanovisko zaujal také Národní památkový ústav, jehož dobrozdání ze dne 6. listopadu 2008 je zároveň popisem nejen stavu obřadní síně, ale i celého areálu židovského hřbitova:

„Židovské osídlení ve Slaném je středověkého původu, avšak od poloviny 15. století do poloviny 19. století platilo vypovězení Židů z města. Od šedesátých let 19. století existovala ve Slaném židovská náboženská obec, která zbudovala synagogu a přilehlou budovu školy. Hřbitov byl založen v roce 1881 a v roce 1931 byl doplněn při vstupu funkcionalistickou obřadní síní se dvěma symetricky umístěnými přízemními bočními budovami. Prostory sloužily pro správu hřbitova a pro přípravu těl mrtvých před pohřbem. V obřadní síní se nachází pamětní tabule zdejší významné rodiny Taussigovy, která patřila k nejvýznamnějším donátorům. Architektura komplexu je jedinečným dokladem stavebních aktivit, neboť během 30. let vznikaly novostavby židovských obřadních síní jen ojediněle.

V důsledku skutečnosti, že není dlouhodobě udržován, se nachází ve velmi špat-

Budova bývalé obřadní síně

ném technickém stavu, včetně poškozených krovů a krytiny. Hřbitov je ohrazen zdí.

Na hřbitově jsou pohřbeny zdejší významné osobnosti, pro rabíny bylo vyhrazeno čestné místo v závěru hřbitova při severozápadní zdi (náhrobky rabína Leopolda Thorsche a Leopolda Bluma). Mezi novodobými náhrobky nalezneme několik opatřených fotografií, v jednom případě i kolorovanou. Pozoruhodný je náhrobek haličského válečného uprchlíka. Pro hřbitov byla pořízena hrobová kniha, uložená v místním archivu. Hroby byly označeny čísly, která se v několika případech dochovala.

Hřbitov s funkcionalistickou stavbou tvoří velmi hodnotný celek, reprezentující zdejší novodobou židovskou historii.⁴⁶⁾

Židovský hřbitov po válce

Po porážce nacismu se do Slaného vrátilo z koncentračních táborů a ghatt pouze jedenáct lidí, kteří byli podle nacistických rasových zákonů považováni za osoby židovského původu – holokaust tak nepřežilo více než 80 Židů ze Slaného, jež většinou zahynuli v nacistických vyhlazovacích táborech na území okupovaného Polska.⁷⁾ Slánská židovská obec proto již nebyla po válce obnovena a místní synagoga přestala být využívána k náboženským účelům.

Za nacistické okupace, ještě před zahájením deportací slánských Židů v únoru 1942, byli na slánském židovském hřbitově pohřbeni občané Julius Beck (zemřel 20. 4. 1939), Marie Blumová (1857–1940) a Julius Reimann (1870–1940).

Jediný pohřeb v době po skončení druhé světové války se na slánském židovském hřbitově konal roku 1949, kdy zde byl pochován mlynář z Klobuk u Slaného Hugo Kellner, který zemřel 12. dubna 1949 ve věku 78 let. Místo posledního odpočinku H. Kellnera je zároveň symbolickým hrobem, jak připomínají údaje na náhrobku, také jeho nejbližších rodinných příslušníků – manželky Marie, která zahynula roku 1943 v Terezíně, a synů Josefa a Ervína, kteří zemřeli na pochodu smrti na konci války.

Slánský židovský hřbitov – nikým neudržován – začal brzy po skončení války chátrat a zároveň se i vytrácet z regionálního společenského vědomí. Pohřby se zde již po roce 1949 nekonaly, a to až roku 2004, kdy zde byla pohřbena Vlasta Salusová z Třebichovic u Kladna, jež přežila hrůzy holokaustu.⁸⁾

Úděl postupné devastace a zapomenutí v době po druhé světové válce byl ovšem typickým znakem téměř všech židovských památek v celém Československu – jak ve vnitrozemí, tak v pohraničí.

Určitou, i když nepřímou, připomínkou tragického osudu zdejších Židů bylo odhalení pomníku obětem druhé světové války na slánském Hlaváčkově náměstí roku 1965 u příležitosti 20. výročí porážky nacismu. Na pamětní desce tohoto pomníku jsou uvedena jména slánských občanů, kteří zahynuli v letech 1939 až 1945, ovšem bez zdůraznění skutečnosti, že většina z nich byli Židé.

Částečná změna vlastnických vztahů pozemků hřbitova roku 1982

Celý areál slánského židovského hřbitova byl od roku 1952 majetkem Židovské náboženské obce v Praze, avšak ta se z důvodu nedostatku finančních prostředků nemohla věnovat udržování tohoto objektu, a proto se na počátku 80. let 20. století rozhodla k odprodeji části pozemků hřbitova do soukromého vlastnictví. Dle notářského zápisu ze 3. prosince 1982 Židovská náboženská obec v Praze (zastoupena svým místopředsedou Rudolfem Salusem) odprodala část parcely hřbitova dvěma slánským občanům. V jejich vlastnictví se tak ocitla bývalá obřadní síň a pozemek, který byl využíván jako sad.

Parcela se hřbitovem zůstala i nadále vlastnictvím pražské Židovské náboženské obce, která z ekonomických důvodů i nadále nebyla schopna realizovat jakékoliv stavební práce či alespoň úpravy. Postupné chátrání celého areálu hřbitova pokračovalo i v dalších letech.

Celkový pohled na židovský hřbitov ve Slaném

Hrob Vlasty Salusové (2004)

Hrob Berty Bondyové (1881)

Úsilí o prohlášení slánského židovského hřbitova kulturní památkou

Teprve zásadní politické změny v naší zemi po roce 1989 vyvolaly výraznější zájem státních a samosprávných orgánů, jakož i nejrůznějších kulturních institucí a občanských sdružení, o záchranu historických památek spjatých s osudy českých, německých i polských Židů na území Čech, Moravy a Slezska.

Příkladem těchto společenských změn byla snaha o prohlášení areálu slánského židovského hřbitova kulturní památkou, která započala již na jaře 1998 iniciativou tehdejšího Okresního úřadu v Kladně,⁹⁾ avšak do úspěšného konce, mimo jiné i z důvodu nesouhlasu obou tehdejších soukromých vlastníků části pozemků hřbitova, byla dovedena až po dvanácti letech roku 2010.

Dne 24. ledna 2008 Ministerstvo kultury ČR obdrželo od Židovské obce v Praze a Federace židovských obcí v České republice další návrh na prohlášení areálu hřbitova kulturní památkou. K návrhu se připojila Správa nemovitostí Židovské obce v Praze Matana, a. s., k jejíž žádosti byl přiložen plánec se zákresem situace jednotlivých náhrobků a jejich soupis. Ministerstvo kultury tyto návrhy vyhodnotilo a na jejich základě zahájilo správní řízení.

Snahu o zařazení slánského židovského hřbitova mezi kulturní památky dále svými stanovisky v roce 2008 podpořily odbor kultury Městského úřadu ve Slaném, Národní památkový úřad, pracoviště střední Čechy, a odbor kultury a památkové péče Krajského úřadu Středočeského kraje. K návrhu se pozitivně rovněž vyjádřilo 6. listopadu 2008 ústřední pracoviště Národního památkového ústavu.

Hrob Berty Bondyové (1881) – detail

Odbor kultury Městského úřadu ve Slaném doplnil 25. února 2010 své odborné vyjádření ze 31. března 2008 o poznatky z prohlídky židovského hřbitova, jež se konala za účasti zástupců odboru kultury Městského úřadu Slaný a Správy židovských hřbitovů. V závěrečném shrnutí je uvedeno: *„Nejen historický význam, ale i výtvarná a pietní hodnota spočívá v slánském hřbitově jakožto celku. Výrazným monumentálním dojmem, který je umocněn vědomím osudů židovských rodin za druhé světové války – tedy chápáním hřbitova jakožto svého druhu památníku – působí celých pět řad náhrobků, které jsou umístěny v přibližně stejných vzdálenostech od sebe.“*¹⁰⁾

Ministerstvo kultury České republiky 10. května 2010 rozhodlo o prohlášení celého areálu židovského hřbitova (bývalé obřadní síně, ohradní zdi s bránou a brankou a příslušných pozemků s devadesáti sedmi náhrobky) za kulturní památku, což zdůvodnilo následovně:

„Po vyhodnocení výše uvedeného jednotlivě i ve vzájemných souvislostech dospělo Ministerstvo kultury k závěru, že celý areál ve Slaném je spolu se všemi jeho částmi cenným dokladem židovského hřbitova jako funkčního celku. Památková hodnota bývalé obřadní síně spočívá zejména v jejím architektonickém výrazu, kdy funkcionalistická stavba tohoto typu je v rámci židovské funerální architektury ojedinělá, neboť během 30. let 20. století vznikaly novostavby židovských obřadních síní jen výjimečně. I přesto, že stavební stav budovy vykazuje dlouhodobé zanedbání, stavba významně dotváří celek areálu židovského hřbitova.“

V rámci areálu hřbitova je pak hodnotný zejména soubor náhrobků, které za-

Hrob Hugo Kellnera (1949)

chycují typologický vývoj židovského náhrobku od 80. let 19. století až po období 40. let 20. století.

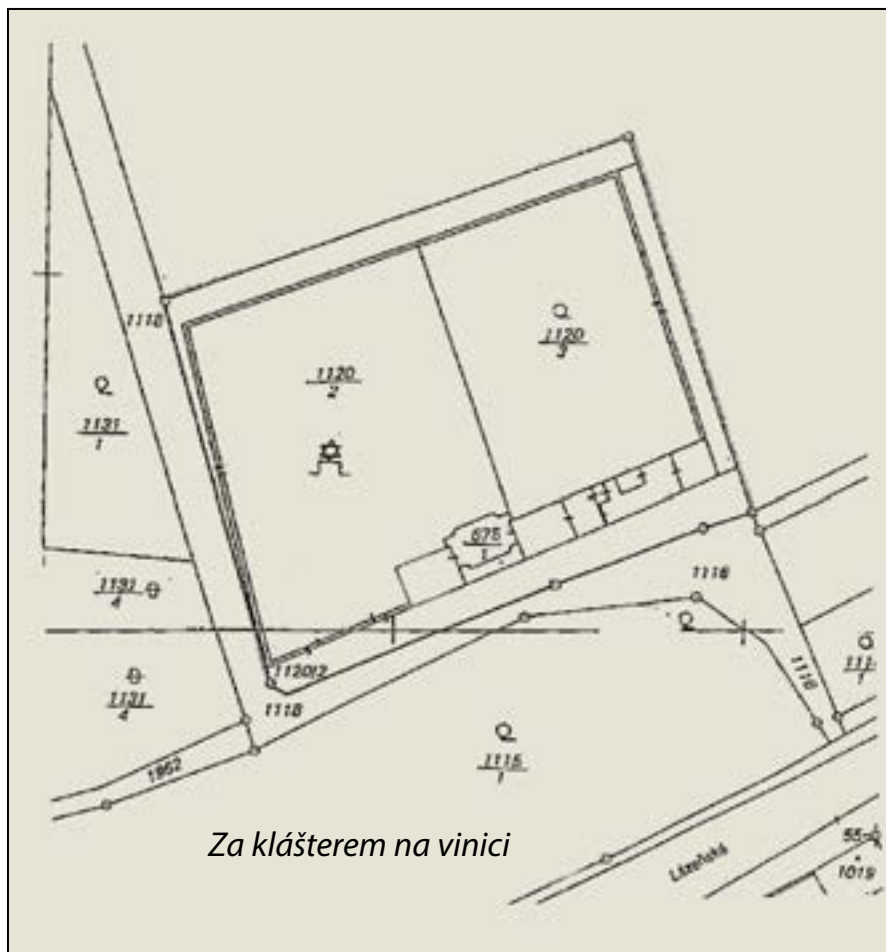
Význam židovského hřbitova spočívá rovněž v historickém aspektu jako připomínky židovské komunity ve zdejších regionu. Z výše uvedených důvodů splňuje areál židovského hřbitova ve Slaném podmínky pro prohlášení věci za kulturní památku ve smyslu ustanovení paragrafu 2 zákona č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, ve znění pozdějších předpisů.⁽¹¹⁾

Současný stav

I když úsilí o prohlášení slánského židovského hřbitova kulturní památkou bylo nakonec úspěšné, povědomí o jeho existenci mezi slánskou veřejností není dosud zatím příliš rozšířené. Důvodem může být skutečnost, že hřbitov se nachází na dosti odlehlem místě, mimo běžné komunikační trasy, a navíc je veřejnosti trvale nepřístupný, především z důvodu jeho ochrany před nejrůznějšími nenechavci a vandaly.

Zároveň je ale nutno zdůraznit, že v současné době se celková upravenost hřbitova ve srovnání se situací, jaká na hřbitově panovala ještě před několika lety, výrazně zlepšila. Třebaže v současné době můžeme pozorovat v záležitosti židovského hřbitova pozitivní tendence, je nutno konstatovat, že z výše uvedených důvodů se slánský židovský hřbitov, ve srovnání s jinými židovskými památkami u nás, v nejbližší době patrně nestane turisty i místními občany vyhledáva-

ným místem, což ovšem zvyšuje především pietní hodnotu toho objektu jako místa tiché připomínky osudu této tragicky zaniklé komunity občanů Slaného a Slánska.

Půdorys židovského hřbitova

Tato studie vznikla jako součást badatelského projektu Obchodní akademie Dr. E. Beneše ve Slaném nazvaném „Komunita slánských Židů a osobnost Felixe Arnošta Hellera (1924–1943)“, konaného v rámci vzdělávacích seminářů pro učitele Jak vyučovat o holocaustu (2011–2013).

Na základě realizace tohoto projektu se jeho garant Mgr. Zdeněk Víšek, učitel dějepisu a regionální historik, ve dnech 27. října až 3. listopadu 2013 zúčastnil závěrečného semináře v Památníku obětí a hrdinů holocaustu Yad Vashem v Jeruzalémě, organizovaném Památníkem Terezín a Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky.

- ¹⁾ O židovském hřbitově ve Slaném, přestože v té době uplynulo více než třicet let od jeho založení, se nezmiňuje ani rozsáhlá historicko-kulturní studie Zdeňka Wirtha nazvaná *Starý hřbitov u sv. Trojice, jež pojednává o vývoji slánského městského hřbitova*. Byla vydána ve Slánském obzoru roku 1914, s. 3–14.
- ²⁾ Blanka ROZKOŠNÁ, *Židovské obce na Kladensku a Slánsku*, Kladno 2000, s. 43.
- ³⁾ Chevra kadiša (Svaté bratrstvo), celým názvem Chevra kadiša de-gomlej chasadim (Svaté bratrstvo vykonavatelů skutků milosrdenství) je židovské pohřební bratrstvo. Jeho členové zabezpečují bez nároku na odměnu všechny rituální a organizační záležitosti související s umíráním a pohřbem. Pohřební bratrstva organizovaná na základě stanov začala v Evropě vznikat již v 16. století, přičemž pražská Chevra kadiša byla založena roku 1564.
- ⁴⁾ Vilibald Hieke (1886–1969), nejvýznamnější slánský stavitel 20. století, který ve Slaném zajišťoval například opravu Velvarské brány (1925) a realizaci staveb Husova domu (1929), hudební školy (1930–1931) a obchodní akademie (1932).
- ⁵⁾ Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR ze dne 10. 5. 2010 o prohlášení areálu slánského židovského hřbitova kulturní památkou (dále jen Rozhodnutí MK ČR), č. j.: MK 6906/2010 OPP), s. 2.
- ⁶⁾ Rozhodnutí MK ČR, s. 2–3.
- ⁷⁾ Tragické okolnosti vynuceného odchodu slánských Židů v únoru 1942 popisuje stať Olgy BERÁNKOVÉ, *Utrpení židů ve Slaném*, publikovaná na s. 72–76 ve Slánském obzoru z roku 1945: „Neblahého dne 23. února, byla to právě neděle, opustili i první slánští židé naše město, zbylí rychle po nich následovali. Směli zůstat jen židé ve smíšených manželstvích, na ty došlo později. Židé byli odvezeni nejdříve do Kladna a odtud v společném transportu do Terezína, nově zřízeného ghetta pro židy. Bytová zařízení židovských rodin, pokud nebyla gestapáky rozkradena, byla svezena do sokolovny a později za babku rozprodána zdejšími Němcům a jejich spřezencům. Ze Slaného byli odvezeni 63 mužů, ženy, děti z domácích usedlých rodin, a nejméně 32 osoby z 12 židovských rodin uprchlíků ze Sudet. Z domácích slánských židů se vrátilo pouze 8 osob a tři židovky ze smíšených manželství, sudetští uprchlíci pohynuli nejvíce v Osvětimi. O jejich osudech došly jen kusé zprávy.“
- ⁸⁾ Vlasta Salusová (12. 8. 1922 – 19. 3. 2004), prodavačka a vedoucí řeznictví v Třebichovicích u Kladna. Roku 1942 byla deportována s rodiči a sourozenci do Terezína a později do Osvětimi, avšak holokaust přežila. O rodině Salusů pojednává kapitola Salusové z Třebichovic historičky Ireny Veverkové ve studii 65. výročí od vypravení kladenských židovských transportů do Terezína, *Slánský obzor* 2007.
- ⁹⁾ Dne 27. dubna 1998 vedoucí referátu kultury Okresního úřadu v Kladně PhDr. Vladimír Příbyl informoval o záměru prohlásit slánský židovský hřbitov kulturní památkou Správu nemovitostí Židovské obce v Praze Matana, a. s.: „V poslední době jsme byli z několika míst upozorněni na neutěšený stav židovského hřbitova ve Slaném, jehož část (parc. č. 1120/3 a st. 675/1) v roce 1982 (1983 smlouva registrována) Židovská náboženská obec v Praze prodala (uvedena jména dvou soukromých vlastníků – pozn. autora) údajně se závazkem, že budou udržovat parcelu č. 1120/2, kde jsou náhrobky. Na špatný stav hřbitova, který není udržován a po němž pobíhají a znečišťují ho psi, upozornila jednak slečna Mrázková v práci pro SOČ a krátce poté Slánské listy v článku Z. Tvrdka, jehož kopii k tomuto dopisu přikládáme. Na základě zjištěných skutečností, a proto, aby hřbitov jako jedna z mála památek na židovskou obec ve Slaném a v okolních obcích nezanikl, uvažujeme o podání návrhu na zápis hřbitova, včetně stavby bývalé obřadní síně, mezi nemovité kulturní památky (č. j. RK/387/98).“

Žádost o vyjádření k návrhu zařazení židovského hřbitova ve Slaném mezi nemovité kulturní památky byla referátem kultury Okresního úřadu v Kladně zaslána 4. 5. 1998 rovněž Židovské náboženské obci v Praze. Tomuto záměru vyjádřila podporu Správa nemovitostí Židovské obce v Praze Matana, a. s., když 15. 5. 1998 v odpovědi uvedla: „V návaznosti na Vaši žádost č. j. RK/392/98 si Vám s pověřením Židovské obce v Praze dovolujeme sdělit, že s uvedeným návrhem souhlasíme, vítáme ho a plně podporujeme. O jeho historii však nemáme jiných informací, než udává publikace tzv. Gold (viz kopie), tj., že Židům bylo dovoleno se ve Slaném usídlovat až po roce 1848, hřbitov byl založen r. 1880 a hřbitovní obřadní síň až roku 1931. Hřbitovní domek s márníci patrně byl vystavěn však již při založení hřbitova.“

Přes nedlouhou historii těchto objektů jsme přesvědčeni, že mezi státem evidované a chráněné kulturní památky nesporně patří, zejména z důvodu, že již neslouží svému původnímu účelu, ži-

dovské osídlení je ze známých důvodů neobnovitelné a jeho poslední připomínky by mohly zaniknout. Podotýkáme, že Židovské obci v Praze patří pouze část areálu hřbitova, a to poz. p. č. 1120/3 o výměře 2 362 metrů čtverečních. Zbytek, tj. poz. p. č. 1120/2 a st. p. č. 675, patří (uvedena plná jména a adresy majitelů – pozn. autora). Vzhledem k žalostnému stavu zejména objektu obřadní síně doporučujeme v rámci zamýšlené státní památkové péče iniciovat současně nařízení minimálně udržovacích prací na pozemku a na objektu.“

Snaha prohlásit slánský židovský hřbitov za kulturní památku se tehdy ovšem setkala s nesouhlasem obou soukromých majitelů, kteří se obávali možných stavebních omezení, což deklarovali svými zápornými stanovisky adresovanými OÚ v Kladně 20. 5. 1998 a 1. 6. 1998.

¹⁰⁾ Rozhodnutí MK ČR, s. 3.

¹¹⁾ Rozhodnutí MK ČR, s. 5.

PAST AND PRESENT OF THE JEWISH CEMETERY IN SLANÝ

*Zdeněk Višek, Dr. E. Beneš Business Academy in Slaný
Summary*

The Jewish Cemetery in Slaný was established in 1881, i.e. relatively later than other Jewish cemeteries in our country, since in this particular historical town, situated in the northwestern part of today's Central Bohemian Region, Jews had been prohibited to take permanent residence until the mid-19th century.

Major architectural changes were made in the Jewish Cemetery in Slaný some fifty years after its establishment, in the years 1931–1932, when a Functionalist ceremonial hall was built. At that time this was a more or less exceptionally used architectural style for this type of building.

After the extermination of the Jews from Slaný by the German Nazis in World War II (only 11 people survived the Holocaust) the local Jewish Cemetery was unkempt and soon dilapidated. Only two burials were made in the cemetery after 1945; in the postwar era one took place in 1949, and the very last funeral was held fifty-five years later (2004).

After long-standing efforts lasting twelve years the entire area of the Jewish Cemetery in Slaný (with 97 graves and the ceremonial hall) was declared a cultural monument by the Ministry of Culture of the Czech Republic on May 10, 2010.

At present, the Jewish Cemetery in Slaný is perceived not only as a regional architectural monument, but also as a sacred site commemorating the tragic fate of the local Jewish community, which fell victim to the Nazi genocide.

DIE VERGANGENHEIT UND GEGENWART DES JÜDISCHEN FRIEDHOFS IN SLANÝ

*Zdeněk Višek, Handelsakademie Dr. E. Beneš's in Slaný
Resümee*

Der jüdische Friedhof in Slaný wurde 1881 angelegt – er entstand also relativ später als andere jüdische Friedhöfe in unserem Land, denn in dieser historischen Stadt, die sich im nordwestlichen Teil des heutigen Mittelböhmischen Bezirks befindet, war es bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts Juden verwehrt, sich dauerhaft anzusiedeln.

Fünfzig Jahre nach seiner Entstehung, in den Jahren 1931–1932 erfuhr der jüdische Friedhof in Slaný bedeutende architektonische Veränderungen. Damals erhielt er einen Zeremoniensaal, der im Geiste des Funktionalismus erbaut wurde, welcher zu damaliger Zeit für Gebäude dieses Typs eher ausnahmsweise zu Geltung kam.

Nach der Vernichtung der jüdischen Kommunität von Slaný durch die deutschen Nazisten während des zweiten Weltkrieges (den Holocaust überlebten nur 11 Personen) verfiel der von niemandem gepflegte jüdische Friedhof rasch. Nach 1945 fanden hier nur zwei Beisetzungen statt, in der Nachkriegszeit im Jahr 1949 und die vollkommen letzte erst fünfundfünfzig Jahre später (2004).

Nach vorausgehenden, zwölf Jahre dauernden Anstrengungen, wurde das gesamte Areal des jüdischen Friedhofs in Slaný (mit 97 Grabmalen und dem Gebäude des Zeremoniensaa) am 10. 5. 2010 vom Ministerium für Kultur der Tschechischen Republik zum Kulturdenkmal erklärt.

Gegenwärtig wird der jüdische Friedhof in Slaný nicht nur als regionales Architekturdenkmal wahrgenommen, sondern auch als pietätvoller Ort des Gedenkens an das tragische Schicksal der hiesigen jüdischen Kommunität, die der nazistischen Massenvernichtung zum Opfer fiel.

Ilse WEBEROVÁ: Kdy skončí naše utrpení. Dopisy (1933–1944) a básně z Terezína. Edice a bibliografická studie Ulrike Migdal

Praha, Academia 2012, 380 stran, ISBN 978-80-200-2055-0

Několik let poté, co v Německu v roce 2008 zaznamenalo velký úspěch vydání knihy Ulrike Migdal o moravské rodačce Ilse Weberové v podobě jejích dochovaných dopisů z let 1933 až 1944 a básní napsaných v terezínském ghettu, se také čeští čtenáři prostřednictvím zdařilého překladu dočkali jejího vydání. Kniha se na knižních pultech objevila teprve nedávno, v roce 2012. Předkládaná publikace však není prvotním literárním počinem německé autorky, která vystudovala filozofii, historii a hudbu na tamních univerzitách. Již v roce 1986 vydala knihu, do češtiny doposud nepřeloženou, *A k tomu hraje hudba. Šansony a satiry z koncentračního tábora Terezín*.¹⁾

Přestože neexistuje žádná ucelená biografie o Ilse Weberové, jedinečné osobnosti terezínského ghetta, jejíž básně se již tehdy dostávaly do povědomí ostatních spoluvězňů, dovoluje nám editorka a autorka Ulrike Migdal alespoň prostřednictvím dochované korespondence nahlédnout do jejího soukromého života.

Cesta k získání těchto vzácných rukopisů vedla zpočátku přes objevenou anonymní báseň *Dopis mému synovi*, který Ulrike Migdal nalezla v Památníku obětí šoa v Yad Vashem v Jeruzalémě na počátku 80. let 20. století. V básni, která byla později uveřejněna ve zmíněné sbírce *A k tomu hraje hudba*, rozpoznal Hanuš Weber, žijící v té době ve Švédsku, matčinu báseň, kterou v době věznění napsala v Terezíně, ale z důvodu tamní cenzury ji svému synovi nemohla nikdy odeslat.

Předkládaná monografie je tematicky členěna do tří hlavních částí, nazvaných *Dopisy 1933–1944*, *Básně z Terezína 1942–1944* a *Doslov*.

Dopisy, které tvoří nejobsáhlejší část knihy, psala Ilse průběžně v letech 1933 až 1944. Zcela se dochovala pouze ta korespondence, již Ilse pravidelně odesílala své přítelkyni a zároveň dceři švédského diplomata Lilian von Löwenadler, dále

korespondence adresovaná Lilianině matce Gertrudě, která se starala o Ilsina syna Hanuše, a také několik listů zaslaných jemu samotnému.

Z nepříliš rozsáhlé korespondence přítelkyni Lilian z počátku 30. let je patrné, co Ilse trápilo, a naopak, co jí přinášelo štěstí a povzbuzení. Ze zcela otevřené korespondence se dozvídáme především o jejích synech Hanušovi a Tomíkovi, kteří postupně vyplňovali její veškerý volný čas. Její snažení zahrnovalo nejen zodpovědnou výchovu, ale také zajištění chodu čtyřčlenné domácnosti, zvláště když oba chlapci byli náchylní k častým onemocněním. Přestože se Ilse Weberová pro rodinu takřka obětovala, neopomíjela plnit své rozhlasové povinnosti v podobě vysílání dětských her a pořadů. Tímto způsobem nabyté peníze však rodinný rozpočet nikterak vylepšit nemohly, a proto se dosti často ve svých dopisech přítelkyni Lilian vyznávala ze své tíživé finanční situace. Kdyby si mohla k dětem obstarat hlídání, měla by tak více času na sebe i na svého manžela. Své pocity shrnula v jednom ze svých listů: *„Něco jako ‚individualitu‘ nebo ‚vlastní život‘ si nemůžu dovolit. Smím už jen vařit, nakupovat, zašívát, látat a zabývat se dětmi. To konstatuju bez jakékoliv sentimentality, protože si uvědomuju, že ve srovnání s jinými ženami se mi vede ještě nádherně.“*²⁾

Kromě rodinných záležitostí reflektovala ve svých dopisech i politické dění. Bytostně odmítala jakoukoli formu militarismu a své chlapce vychovávala k lásce k demokracii, pacifismu a vlasti, kterou pro ni bylo Československo. Přestože sama navštěvovala německé školy a psala německy, Čechy měla velice ráda a Hanušovi zajišťovala české vzdělání.

S narůstajícím pocitem nebezpečí antisemitismu, patrným v Ilsině korespondenci již koncem 30. let, najednou pociťovala bezmoc a depresi, která ji na delší dobu uvrhla v nečinnost cokoliv tvořit. Velice hořce snášela a nemohla přivyknout nové situaci, kdy se Němci ve svém smýšlení a projevech vůči Židům proměňovali. Dokonce v roce 1938 reálně uvažovala, že by svého syna Hanuše před těmito antisemitskými útoky a pronásledováním uchránila a raději jej poslala k Lilian do bezpečné Anglie. Obavy z ponižování a pronásledování, pocity strachu, smutku a zoufalství se nyní čím dál častěji stávaly hlavním tématem její korespondence. S úzkostí přihlížela výsledkům mnichovské konference a stupňující se agresí nacistického Německa. Jedinou útěchou jí v té době byla opět rodina.

V této nejisté době se nebránila ani možnosti opustit Československo a vycestovat do Palestiny, kde by si s manželem a dětmi založili malou výrobní nebo obchodní firmu, jak v jednom dopise Lilian napsala. Jakékoliv naděje se však rozplynuly ve chvíli, kdy německé vojsko obsadilo zbytek Československa. Stupňující se protizidovská nařízení a represe, jež se dennodenně dotýkaly členů její rodiny, nakonec Ilse přesvědčily, že nejlepší bude, když využije možnosti odeslat svého staršího syna do Anglie prostřednictvím tzv. Wintonovy akce.³⁾ Zde se ho v květnu 1939 ujala Lilian a společně s ním a svou rodinou odjeli všichni do Švédska. Po roce se Hanuš dostal do péče Gertrudy von Löwenadler, která v té době pobývala také ve Švédsku. Jakákoliv další dochovaná korespondence tak byla adresována již jen Hanušovi a jeho nové opatrovnici.

Přestože Ilse a jejího chlapce od sebe dělilo několik set kilometrů, snažila se na něj, byť prostřednictvím dopisů, všemožně výchovně apelovat a dohlížet. Dávala mu nejen cenné rady, ale zároveň ho povzbuzovala v odvaze, s jakou opouštěl domov. Odloučení od syna snášela Ilse velice těžce, přesto se snažila, aby její dopisy vždy působily optimisticky a aby zprávy, které mu o životě v Praze posílala, nevykreslovaly realitu. Naopak v dopisech Gertrudě nic nezamlčovala a situaci Židů líčila bez jakéhokoliv přikrášení.

Dochovaná korespondence od poloviny roku 1940 vypovídá o tom, že frekvence odesílaných dopisů ze strany Ilse se výrazně zvýšila, a to za jediným účelem, neztratit kontakt se svým synem. Nebylo téměř příležitosti, aby mu nekladla na srdce slušné chování k lidem či lásku k vlasti a mateřtině. Velice ji těšilo, že ho „babička“ Gertruda, jak, této pro Hanuše doposud neznámé paní, začal říkat, přihlásila do skautingu a zároveň, že mu na její přání povolila docházet na výuku židovského náboženství.

V četných dopisech synovi vyprávěla často o tom, jak se daří malému Tomíkovi, jak je pracovitý a houževnatý nebo jak ji zpěvem doprovází při hře na mandolínu. Stejně vylíčení podrobností z Hanušova života však očekávala i Ilse. Z toho důvodu na něj apelovala, aby si události poctivě zapisoval, a ty jí pak poštou zasílal.

Pokud Ilse adresovala dopis Gertrudě, byla velice otevřená. Stýskala si na zavádění dalších a dalších protizidovských nařízení, na nemožnost navštěvovat koncerty, poslouchat rádio, posedět v parku či na časté zdravotní neduhy nejen své, ale i Williho a Tomíka. V této nevlídné atmosféře jí již nebylo umožněno vysílat své dětské hry v rozhlase, a tak, aby uživila svou rodinu, naučila se šít jednoduché věci. Pracovala od rána do večera tak, aby vyšetřila čas a pátek a sobotu mohla trávit v dětském útulku, kde se starala o nezaopatřené židovské děti. V dopisech se vždy velice rozněžnila, když popisovala, jak jim vytváří hudební program, učí je nové písně a doprovází je při tom na kytaru. Avšak kromě rodiny, občasného vypomáhání v útulku a procházek k Vltavě jí nic víc netěšilo.

V posledním otevřeném dopise Gertrudě před odjezdem do Terezína datovaném 19. února 1942 popisovala, jak se cítí být opět zoufalá a bezmocná natolik, že raději spálila veškerou obdrženou korespondenci.

Další dopis, který Gertruda z protektorátu obdržela, jí byl již předán prostřednictvím švédského Královského ministerstva zahraničí. Stálo v něm, že na Ilsinu žádost informují Hanuše, že právě v těchto dnech byla jeho matka „evakuována“.⁴⁾ Případné dopisy ať adresuje do Prahy buď babičce Therese Herlingerové⁵⁾ nebo dr. Erichu Stigerovi. I následující dopis, jenž jí byl zaslán v červnu 1942, pocházel ze švédského konzulátu a obsahoval zprávu, že paní Ilse Weberová stále ještě pobývá v Terezíně a pracuje zde jako dětská ošetřovatelka. Její manžel, až se prý uzdraví, bude rovněž v Terezíně zaměstnán. Tomáš je umístěn ve zdejším dětském domově. Paní Weberová, jak dále stálo v dopise, je zdravá a práce se jí líbí.

Po deseti měsících strávených v terezínském ghettu směla Ilse konečně

Gertrudě a Hanušovi napsat. V zaslaném lístku přála synovi vše nejlepší jak do nového roku, tak k jeho narozeninám. Nejspíše v důsledku terezínské cenzury mohla Ilse napsat pouze to, že jsou zdraví a že se těší na brzké zprávy. O skutečných podmínkách života v ghettu napsat nemohla.

Další korespondence, která se dochovala, pochází z Terezína až z poloviny roku 1943. V ní Ilse opět velmi stroze napsala, že jsou zdraví, že se tu stará o děti, že Tomík ze všeho nejraději hraje fotbal a že doufá, že i jim se daří dobře. Také Tomík, který musel vzhledem k okolnostem rychle dospět, zaslal svému bratrovi do Švédska pozdrav z Terezína. Vylíčil mu nejen bydlení v chlapeckém domově, ze kterého byl nadšen, ale také svou „slabost“ pro kopanou. O tom, jaké životní podmínky v Terezíně skutečně panovaly, se Tomík zmínit nesměl.

Důvod, pro který se museli v odesílání dopisů Ilse, Willi a Tomík střídat, byla zřejmě snaha dosáhnout co nejvyšší pravděpodobnosti toho, aby napsaná korespondence prošla přes cenzuru, opustila Terezín a byla doručena adresátovi. V jednom případě se Ilse pokusila pod jiným jménem odeslat lístek s delším obsahem, aby se případně vyvarovala jinak jistým postihům. Vzhledem k této odvaze, která se vyplatila, se mohla rozepsat. Jako vždy, ani tentokrát neopomněla zmínit, že jsou všichni zdraví, že zde pečuje o nemocné děti a tráví s nimi volný čas. Zároveň zdůrazňovala Hanušovi, aby psal o tom, co ho zajímá.

Korespondence z roku 1944 již čítá pouze pět stroze napsaných zpráv. V dopise, který sice není datován, ale můžeme se domnívat, že patřil k posledním napsaným v Terezíně, si Ilse již jen přeje zdraví a ochranu pro svého Hanuše.

Vůbec poslední dochovaný list byl napsán několik málo dnů před deportací do Osvětimi, kam byli Ilse a Tomík 4. října 1944 deportováni a kde následně zahynuli. V dopise Ilse napsala, jak moc ji potěšila zpráva o Hanušovi a zároveň se vyptávala, zda se jim neozvala Ilšina matka Theresa.

Stejně, ne-li vyšší literární hodnoty jako dochovaná korespondence, dosahují i básně Ilse Weberové, kterým dala vzniknout v terezínském ghettu a které jednoznačně vypovídají o jejich výjimečnosti a přínosu. V předkládané publikaci tak právem tvoří její nedílnou a svým rozsahem podstatnou součást.

Většina z těchto šedesáti zařazených básní, jak se dozvídáme z poznámek autorky, se dochovala zásluhou Williho Webera, který je před odjezdem transportu zakopal do země přímo v terezínském ghettu. Po osvobození, když se do Terezína opět vrátil, básně vyzvedl. V několika případech dokonce obsahovaly i notové záznamy melodií. Zásluhou Williho, který v roce 1945 pořídil opisy básní, se tyto texty dochovaly dodnes. Část rukopisných originálů byla totiž během domovních prohlídek v letech 1949 až 1951 zabavena, a tudíž jsou dnes považovány za ztracené. Další básně pak později Willi a Hanuš získali od lidí, kteří holokaust přežili. Ti také ve svých dopisech často vzpomínali: „*jak velice jim básně Ilse Weberové pomáhaly, aby v podmínkách každodenního života v táboře neztratili vůli k životu.*“⁶⁾

Zaměříme-li se na samotný obsah těchto v originále německy psaných básní, je již na první pohled patrné, že odrážely nejen vlastní pocity a prožitky autor-

ky, ale do určité míry dokumentovaly život vězňů v Terezíně, jenž byl zahalen do smutku a beznaděje. Zároveň mezi nimi nalezneme i takové, které vyjadřují určitý apel a víru vydržet tyto nelidské podmínky zacházení, dokud vše zlé nepomine.⁷⁾ Ilin vroucný vztah k dětem se odráží hned v několika dochovaných ukolébávkách. Tragédii dětských vězňů dokresluje např. básní *Děti s černým kašlem*, kdy si samy děti přály stonat a zůstat na dětské marodce děle, neboť jen tak se mohly dostat ven za hradby terezínského ghetta.⁸⁾

Pokud šlo jejich časovou souslednost určit, záměrně zvolila editorka chronologické řazení básní. O překlad lyrického pásma, tak jako celé publikace, se postarala Zlata Kufnerová. Výjimku představují tři básně s původními překlady Michaely Jacobsenové a Věry Koubové. Ulrike Migdal v poznámkách k jednotlivým básním zároveň podala určité vysvětlení faktografických pojmů a názvů tak, aby čtenář těchto veršů lépe porozuměl obsahu.

V závěrečném Doslovu objasňuje autorka, jaká náhoda ji přivedla k uvedeným veršům a posléze zájmu o tuto jedinečnou osobnost terezínského ghetta. Nebýt objevené anonymní básně a jejího následného otištění, nesetkala by se jistě s Hanušem Weberem, který jí koncem 80. let objasnil důvody vzniku básní a zsvětil ji do dalších souvislostí.

Prostřednictvím rozsáhlého, avšak nezbytného Doslovu, líčí autorka další poválečné osudy Williho a Hanuše Weberových. Díky dochované Williho korespondenci Gertrudě krátce po válce se čtenář dozvídá, jakými peripetemi se ubíral jeho osud po deportaci z Terezína, kdy byl po selekci v Osvětimi poslán do pobočného tábora Gleiwitz, v němž v těžkých podmínkách přečkal až do osvobození Rudovu armádou v lednu 1945. V dopise Hanušovi naopak optimisticky plánoval jejich další společnou budoucnost v Praze a nepřestával doufat, že se Ilse a Tomík domů vrátí, přestože výpovědi přeživších potvrzovaly jejich deportaci z Terezína.

První setkání se synem vylíčil Willi Weber v dopise Gertrudě von Löwenadler jako velmi rozpačité, způsobené nejen dlouholetým odloučením, ale i jazykovým handicapem, kdy Hanuš po návratu do Prahy téměř zapomněl češtinu a německy mluvil jen velmi špatně. Zatímco chtěl Willi s Hanušem hovořit o tom, co se přihodilo v době jeho nepřítomnosti, Hanuš byl stále uzavřenější a rozhovorům se nadále vyhýbal. Přesto se od otce dozvěděl, že Ilse o skutečném cíli deportace nejspíše věděla.

Zatímco Willi až do roku 1967 pracoval na izraelském zastupitelském úřadu, Hanuš úspěšně ukončil studia na gymnáziu a po vojenské službě díky jazykovým schopnostem nastoupil do švédského vysílání pražského rozhlasu. Po sovětské invazi v roce 1968 opustil zemi a odjel do Švédska, kde vystupoval proti sovětské okupační politice. Na výzvu Alexandra Dubčeka se vrátil zpět do Československa, aby se na podzim 1969 definitivně rozhodl zemi opustit a pracovat ve Švédsku jako televizní novinář.

V roce 1973 začal Hanuš pracovat na filmu o kultuře v koncentračních táborech, a zcela logicky se tak chtěl vyptat svého otce na podrobnosti a jeho zážitky.

To však už nestihl, neboť jeho otec na cestě do Stockholmu nečekaně zemřel. Nicméně v tomto období ho zkontaktoval James Treen, manžel Lilian, aby mu odevzdal krabici s dopisy od jeho matky.

Zájem o minulost u něj vzbudily nejen tyto osobní dopisy, ale také jeho strýc Oscar Mareni, žijící v Izraeli, který ho požádal o zpracování vlastního životopisu. Ten měl posloužit k sepsání rodinné kroniky Herlingerových *Fojtství a jeho děti 1870–1939*.⁹⁾ Ze vzpomínek Hanuše, ale i samotného Oscara se tak alespoň rámcově dozvídáme o dětství a o prostředí, v němž Ilse Weberová na počátku 20. století vyrůstala. Tyto cenné informace zasazují její dopisy do určitého kontextu a poodhalují zákulisí, které ji formovalo. Dotvořena je tak představa o životě bez otce, který spáchal sebevraždu, když bylo Ilse deset let. Aby unikla z každodenního stereotypu vypomáhání v hostinci, uchylovala se ke knihám, které jí přinášely radost a odpočinek. Časem si začala předplácet měsíčník Kränzchen, kde ve třinácti letech uveřejnila inzerát za účelem navázat korespondenční přátelství. Určitou spřízněnost od prvních řádků pociťovala s mladou Švédkou Lilian von Löwenadler, jejíž otec tehdy pracoval jako konzul na zastupitelství v Hamburku. V té době mimo jiné v časopisu uveřejnila své první básně a poetické příběhy. Její překlady básní pak vysílali dokonce v rozhlasu. V dospívajícím věku se naučila i hře na kytaru a mandolínu, podnikla výpravné cesty do Itálie nebo Hamburku za Lilian a shromažďovala kolem sebe společnost mladých nadšenců za účelem diskusí o palčivých otázkách doby. V synagogách, kam ji brávala maminka, získávala inspiraci k napsání povídek a pohádek pro děti, které v roce 1928 vyšly pod názvem *Jüdische Kindermärchen*. Po tomto nezpochybnitelném úspěchu následovaly další literární pokusy. Psát nepřestávala ani poté, co se v roce 1930 provdala za Williho Webera.

Hanuš, který rodinu opustil jako malý chlapec, přiznává, že jeho vzpomínky na matku pomalu vymizely a že je pro něj velice obtížné rozpoznat vlastní zážitky od toho, co napsala, nebo se doslechl z vyprávění od známých. O životě své matky se tak dozvěděl především z dochovaných dopisů, básní a poznámek. Pro dokreslení její povahy umožnil autorce této publikace přetisknout dochovaný dotazník, který zřejmě vyplňovaly předplatitelky časopisu Kränzchen. Stal se součástí i tohoto obsáhlého Doslovu, stejně jako jedenáct povětšinou romanticky laděných básní přírodní lyriky, které pocházejí z její rané tvorby a které byly rovněž úspěšně publikovány v uvedeném časopise.

Ulrike Migdal se rovněž podařilo ozřejmit osud Ilsiny blízké přítelkyně Lilian, která byla kvůli válce nucena strávit řadu měsíců na cestách, než dorazila do Anglie. Zde sice krátce působila jako letecká pozorovatelka, ale v důsledku podlomeného zdraví onemocněla a zemřela. Právě pro tyto důvody bylo zpočátku pro Ilse obtížné s Lilian navázat spojení a obnovit korespondenci, kterou již čile rozvíjela s Gertrudou a Hanušem.

Oba dva, jak vysvětluje autorka, dostávali z Terezína korespondenční lístky většinou s předtištěným textem. Cenzura velitelství SS by totiž žádnou zprávu, která by nespĺňovala požadovanou normu, nepropustila. Hanuš získal o pobý-

tu v Terezíně konkrétní představu až z dopisu, který Willi odeslal Oscaru Marenimu na podzim 1945 a kde vylíčil své zážitky od deportace do Terezína až do konce války. Popsal zde těžké životní podmínky jak ubytovací, tak stravovací, ale i všudypřítomný strach z transportů na Východ. Ilsinu situaci popsal tak, že od chvíle, kdy byli povoláni do transportu, se její život změnil a všechny dosavadní obtíže najednou zvládala s lehkostí, neboť už měla jistotu, že v ghettu může bez jakýchkoliv omezení pomáhat druhým. To se také týkalo i její literární tvorby, kdy právě v Terezíně dosahovala vrcholu a úspěchu, zvláště když s kytarou obcházela marodky a vlastními písněmi nemocné povzbuzovala. Sám Willi, jak se dále z dopisu dočítáme, první rok v terezínském ghettu pracoval pouze v kanceláři sociální péče, poté byl nasazován na všechny druhy práce a až poslední rok strávil jako zahradník při krášlení města. Nakonec v roce 1944 působil jako hlídač v parku s dětským hřištěm.

Zvláště cenným přínosem se stávají, do této publikace autorkou zařazené, živé vzpomínky Ruth Eliasové, která v Terezíně žila v těsném sousedství s Ilse a byla přítomna tomu, když skládala básně. V jednom z rozhovorů zavzpomínala, jak společně pobývaly v Hamburských kasárnách a jak zde měla Ilse útulně zařízenou komůrku. Kromě toho velice obdivovala její smysl pro povinnost vůči rodině a dětským pacientům a také, jak ve volných chvílích během noční služby psávala básně a jak se stávala oporou a příkladem pro nemocné spoluvězně.

Poslední stránky doslovu věnuje autorka vzpomínce rodinného přítele Weberových, od něhož se Hanuš téměř dvacet pět let od smrti Williho dozvěděl, co se s Ilse a Tomíkem v Osvětimi stalo. Tento nejmenovaný přítel s nimi zpočátku pobýval v Terezíně. Do Osvětimi odjel dřívějším transportem než Willi a byl zde přidělen ke komandu odnašečů mrtvol. Ve výpovědi vzpomínal, jak na podzim 1944 zahlédl skupinu deseti nebo patnácti dětí z příjíždějícího transportu, Ilse Weberová stála uprostřed a děti konejšila. Vedle ní pak zřejmě stál Tomík. Tento přítel prý přistoupil k Ilse a prozradil jí, že v místnosti, kam je vedou, žádné sprchy nejsou. Poradil jí však, aby šla do komory co nejrychleji, posadila se s dětmi na podlahu a aby zpívali, neboť tímto způsobem se plynu nadýchají rychleji, než je ostatní v panice stihnou ušlapat. Ilse se prý jen nepřítomně usmála, jedno z dětí objala a řekla: „*Takže se nebudeme sprchovat...*“¹⁰

Na závěr nás v poznámkách k použitým kresbám autorka seznamuje i s příběhem některých z terezínských výtvarníků, jako byli např. Bedřich Fritta nebo Leo Haas, jejichž obrazy byly v publikaci použity, a kteří v době terezínského ghetta nejen že pracovali v kreslírně technické kanceláře, ale zároveň tajně zobrazovali skutečné životní podmínky.

Kniha Ulrike Migdal se neopírá pouze o dochovanou korespondenci Ilse Weberové a její básně, jak by se možná z názvu dalo předpokládat, ale také o korespondenci a zvláště výpovědi jak manžela Williho, syna Hanuše, tak blízkých, kteří Ilse velmi dobře znali. Práce německé autorky je rovněž doplněna o podrobné poznámky k jednotlivým částem, ať už k samotným dopisům, básním, doslovu nebo kresbám, z nichž čtenář získá určité povědomí a souvislosti.

Za zvlášť nepopíratelný přínos můžeme označit bohatý obrazový materiál, který provází celou publikaci. Autorka využila četných rodinných fotografií a dokumentů z archivu Hanuše Webera či kreseb terezínských malířů Bedřicha Fritty a Malvy Schalkové. Za zdařilý lze považovat i samotný překlad Zlaty Kufnerové, která v určitých momentech doplnila poznámky autorky i o vlastní postřehy užitečné pro českého čtenáře.

Za určitý nedostatek této práce lze považovat absenci jakéhokoliv rozboru formální stránky dopisů a dopisnic, které by nám tak např. poodhalily zákulisí putování dopisů do rukou adresátů. Zanedbatelné by rovněž nebylo obohatit knihu o seznam doporučené literatury, která by svým charakterem mohla nastíněnou problematiku zasadit do určitého historického kontextu. Za ne příliš profesionální lze považovat skutečnost, že autorka dopustila, aby byly vypuštěny nebo v příslušných pasážích zkráceny dopisy „s nadbytečným líčením stejných záležitostí“,¹¹⁾ neboť právě tyto informace mohou vypovídat o četnosti a závažnosti některých událostí a témat, na které Ilse Weberová při psaní dopisů kladla osobní důraz.

Co už editorka Ulrike Migdal ovlivnit nemohla, ale co by zajisté bylo přínosné, je, kdyby se korespondence dochovala úplná, tedy včetně dopisů, které byly Ilse adresovány a které si minimálně do roku 1942 uchovávala. Zajisté by to umožnilo dotvořit celkový obraz příběhu.

Kompozičně vyváženou práci Ulrike Migdal můžeme navzdory zmíněným nedostatkům považovat za velice zdařilý pokus o edici dopisů a básní Ilse Weberové, doplněný o podrobný autorský doslov, kterým ozřejmuje nejen zákulisí vzniku samotných dopisů a básní, ale i poválečné osudy Williho a Hanuše Weberových.

Jana Havlínová, Památník Terezín

Poznámky

¹⁾ Ulrike MIGDAL, *Und die Musik spielt dazu. Chansons und Satiren aus dem KZ Theresienstadt*, München 1986.

²⁾ Ilse WEBEROVÁ, *Kdy skončí naše utrpení. Dopisy (1933–1944) a básně z Terezína. Edice a bibliografická studie Ulrike Migdal*, Praha 2012, s. 47.

³⁾ Sir Nicholas George Winton (*1909, Londýn) pracoval před druhou světovou válkou jako burzovní makléř ve Velké Británii. V roce 1939 zorganizoval záchranu 669 převážně českých židovských dětí, které byly vlakem převezeny do Anglie.

⁴⁾ Rozumějme deportována do ghetta Terezín.

⁵⁾ Jednalo se Ilsinu matku, Theresu Herlingerovou, která byla do Terezína deportována 12. 5. 1942 transportem Au z Prahy. V Terezíně pobyla krátce, než byla transportem Bw 19. 10. 1942 převezena do koncentračního tábora v Treblince. Tam také její stopa končí. Viz <http://www.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/ghetto/detail.php?table=ghetto&col=id&value=1449397>, 26. 2. 2014; 11:28.

⁶⁾ Ilse WEBEROVÁ, *Kdy skončí naše utrpení*, s. 309.

⁷⁾ Např. báseň *Ukolébavka pro Haničku*, in: Ilse WEBEROVÁ, *Kdy skončí naše utrpení*, s. 220.

⁸⁾ Báseň *Děti s černým kašlem*, in: Ilse WEBEROVÁ, *Kdy skončí naše utrpení*, s. 221.

- ⁹⁾ Oscar MARENI, *Erbrichterei und ihre Kinder 1870–1939*, bez data. Kopii originálu vlastní Hanuš Weber.
- ¹⁰⁾ Ilse WEBEROVÁ, *Kdy skončí naše utrpení*, s. 358.
- ¹¹⁾ Ilse WEBEROVÁ, *Kdy skončí naše utrpení*, s. 360. Viz např. Ilsina korespondence adresovaná Hanušovi dne 13. 8. 1940, Ilse WEBEROVÁ, *Kdy skončí naše utrpení*, s. 135–137.

Ian KERSHAW: *Konec. Německo 1944–45*

Brno, JOTA 2013, 615 stran, ISBN 978-80-7462-334-9

Britský historik Ian Kershaw (*1943) patří mezi současné uznávané znalce dějin nacistického Německa. Je tedy velmi potěšitelné, že jeho dosud poslední monografie *The End: Hitler's Germany 1944–45*¹⁾ vyšla též relativně záhy v češtině, a to v překladu Martina Nového v brněnském nakladatelství JOTA pod zjednodušeným názvem *Konec. Německo 1944–45*.²⁾

Autor se do širšího povědomí nejen odborné, ale i laické veřejnosti zapsal zejména svou monumentální dvousvazkovou biografií Adolfa Hitlera,³⁾ která vyšla před deseti lety rovněž v českém překladu v nakladatelství Argo.⁴⁾ Té předcházela vedle mnoha dalších studií zejména jeho analýza Hitlerova kultu osobnosti s názvem *The Hitler Myth: Image and Reality in the Third Reich*⁵⁾ (vyšla poprvé česky v na-

kladatelství Iris pod názvem *Hitlerův mýtus. Image a skutečnost ve třetí říši*⁶⁾). Bohužel v českém jazyce světlo světa zatím nespatriřila jeho monografie *Hitler, the Germans, and the Final Solution*⁷⁾ a stálo by určitě za úvahu, z jakého důvodu byla českými nakladateli opomenuta.

Ian Kershaw se od sledování německého diktátora nemohl zcela odklonit ani ve své poslední monografii, zabývající se koncem druhé světové války z pohledu Německa, jejíž představení je hlavním úkolem této recenze. Hitler je jím přirozeně vnímán jako zásadní *spiritus movens et agens* nesmyslného německého prodlužování války v posledním roce jejího průběhu. Dle autora bylo nemyslitelné, aby bylo válečné běsnění ukončeno za „vůdcova“ života; jediným nadějným východiskem v tomto směru byl pouze jeho skon či zajetí, byť to druhé Kershaw nevnímá jako pravděpodobné. Jak ovšem na závěr své publikace uvádí: „[...] *přes diktátorovu dominanci, jeho zatvrzelost, ztrátu smyslu pro realitu a připravenost stáhnout s sebou do propasti celý národ* [pozn. JŠ – německý] *nelze přičítat válkychtivost režimu pouze jemu, jakkoli jeho postoj byl určující. Otázkou je, proč mocenská elita dovolila Hitlerovi vést Německo cestou sebezničení.*“⁸⁾ Právě o pokusu sebezničení německého národa na jedné straně a o snaze jej zachránit v podmínkách posledních měsíců války na straně druhé pojednává nová Kershawova kniha. Autor není svou specializací vojenský historik; nesoustřeďuje se tedy na popis

válečných operací, byť je kvůli pochopení celkového kontextu neopomíjí, ale spíše na aspekty sociální a politické.

Z hlediska časového rámce autor sleduje období mezi 20. červencem 1944 a 8. až 9. květnem 1945, tedy od provedení posledního pokusu o atentát na Hitlera do podepsání bezpodmínečné německé kapitulace. Základní otázka, na níž se v knize snaží nalézt odpověď, stojí, proč Německo dokázalo ještě tak dlouho vzdorovat, byť již v létě 1944 bylo nadmíru jasné, že ve válce ne zvítězí. A jak bylo možné, že „rozkládající se režim v rozbité zemi dokázal dýchat až do momentu, než Rudá armáda stanula u budovy Říšského kancléřství [...]“⁴⁹⁾ Prostředkem v hledání odpovědi mu má být analýza uvedeného období, ve kterém se mnohé, ve srovnání s předcházejícími léty, změnilo, zejména, co se týká zkušeností obyvatelstva území tzv. staré říše s válkou, či motivací vyššího důstojnického sboru německé armády i obyčejných vojáků pro její vedení. Pokus o Hitlerovo odstranění je jako počáteční mezník zvolen s přihlédnutím k tomu, že po něm došlo k novému utužení nacistického režimu a posílení jeho represivně bezpečnostní tendence ve vztahu k německému obyvatelstvu, což autor vnímá jako zásadní předpoklad vytvoření podmínek pro výše uvedené. „Protihitlerovský puč nabídl nacistickým vůdcům ideální příležitost zahájit vytoužený přechod k nejryzejší podobě nacionálně socialistického státu a společnosti, prodchnuté bojovným duchem, nezbytným pro úspěšné odražení hord barbarských nepřátel.“¹⁰⁾ A na jiném místě uvádí, že atentát „sice mocně otrásl základními pilíři třetí říše, avšak místo jejich zničení je paradoxně ještě více vyztužil.“¹¹⁾

Kershaw nevnímá poslední válečný rok jako důležitý nejen kvůli výše nastíněnému, ale též z důvodu dopadu na poválečný vývoj Německa a reflexi druhé světové války jeho obyvatelstvem. Uvádí, že v posledních deseti měsících válečného běsnění zahynulo mnohem více německých civilistů než v období od září 1939 do července 1944, a to zejména v důsledku anglo-americké bombardovací ofenzivy. Na základě výpočtů německého badatele Rüdigerera Overmanse píše, že také vojenské ztráty Německa nebyly zanedbatelné. „Kdyby se [...] atentát na Hitlera zdařil a válka by rychle vedla ke svému konci, bylo by o zhruba padesát procent padlých německých vojáků méně. [...] Čím blíže byl konec, tím jatka narůstala [...]“¹²⁾ Důležitý je i autorův postřeh ve vztahu k poválečné německé paměti války a éry nacionálního socialismu vůbec: „[...] ve vzpomínkách Němců na hitlerovskou éru zanechal nejhlubší a nejbolestnější otisk právě finální armagedon let 1944 a 1945.“¹³⁾ To podpořilo pocit mnoha Němců z hlediska vnímání sebe sama jako obětí války, která „jim byla vnucena tyranskými vládci v jejich čele, oněmi výhradními původci pekla na zemi a dirigenty katastrofy, do níž upadla celá vlast.“¹⁴⁾ Což je paradoxní, pokud si uvědomíme, že ji rozpoutal německý nacionální socialismus, který podle „spojeneckých průzkumů veřejného mínění, provedených v prvních poválečných letech, okolo padesáti procent Němců stále považovalo [...] za v zásadě dobrou ideu, která byla jen špatně uchopena.“¹⁵⁾ Kershaw vyjadřuje názor, že mnoho z Němců, kteří se prohlásili za oběti, se nepozastavilo nad tím, proč „se jimi stali, proč se nechali oklamat a zneužít. [...] Kolik z obyvatel Porúří,

*kteří po náletu ztratili domov, v tom spatřovalo akt odplaty za to, že jeho válečný průmysl dodal režimu zbraně, aby s nimi mohl napadnout jiné země [...]? Dokud pumy ničily a zabíjely jiné, nestěžovali si. [...] Ztráta paměti postihla většinu Němců. [...] Rasové předsudky, které nacismus uměl maximálně využít, rovněž nepatřily mezi věci, k nimž by se Němci chtěli později otevřeně přiznat.*¹⁶⁾

Ve vztahu k pramenně základně Kershaw využil výsledky studia fondů mnoha německých archivů, od Spolkového archivu v Berlíně (Bundesarchiv Berlin) po Bavorský hlavní státní archiv v Mnichově (Bayerisches Hauptstaatsarchiv München). Neopomněl ani dokumentační potenciál řady britských archivů či muzejních institucí, zejména záznamy o mínění a názorech německých zajatců, které zaznamenávaly spojenecké orgány. Jedná se o velice zajímavý pramen, jak ostatně ukázala i v nedávné době vydaná publikace z pera německého historika Sönke Neitzela a sociálního psychologa Haralda Welzera s názvem *Vojáci*.¹⁷⁾ Vedle toho též Kershaw vytěžil množství literatury, dobových tištěných pramenů i edic, z nichž jmenujme například již klasickou publikaci *Meldungen aus dem Reich*,¹⁸⁾ což je edice dokumentů z provenience bezpečnostní služby (SD) říšského vedoucího SS. Je potěšitelné, že se v přehledu použité literatury objevuje i práce českého badatele, bohužel před několika lety zesnulého Stanislava Zámečnicka.¹⁹⁾

Sám autor uvádí, že kniha je stavěna „na kombinaci historických faktů a studia lidských mentalit, obohacené o zevrubné zkoumání celé německé společnosti“ a že se snaží „věrohodně popsat každou z dramatických fází zhroucení režimu, charakterizovaných ohromující nezlomností Němců, snažících se ze všech sil udržet neudržitelné.“²⁰⁾ Jinak řečeno, prostřednictvím interpretace velkého množství informačních zdrojů Kershaw analyzuje nálady, mínění a motivace jednání německé populace v posledním válečném roce ve vztahu k průběhu války. Můžeme vysledovat, že pro účely zkoumání rozděluje německé obyvatelstvo na obyčejné civilisty, příslušníky německých ozbrojených sil, členy aparátu organizace NSDAP a příslušníky německé mocenské špičky. Tyto skupiny mezi sebou přirozeně byly ve vzájemné interakci, která bezesporu ovlivňovala prodlužování agónie třetí říše. Shrňme v několika málo následujících odstavcích základní fakta, která Kershaw v tomto smyslu přináší.

Začneme příslušníky nacistické mocenské špičky. Ti si uvědomovali, že jejich postavení je úzce spjato s Hitlerovou existencí a také závislé na jeho vůli. Dle Kershawa „v rámci systému zkrátka neměl vůdce žádného mocenského oponenta.“²¹⁾ (s. 39) To, co stvrzovalo jeho absolutní moc „nebyla ani tak absolutní víra v jejího nositele, jako přesvědčení vrcholných nacistů, že bez Hitlera by už nebylo nic, žádná budoucnost. Stali se partnery v neoddělitelném svazku, jednou provždy s ním spojili své osudy, s ním stáli a padali.“²²⁾ Tato Kershawova teze vychází z koncepce, kterou rozvinul již ve svých předchozích pracích věnovaných Hitlerovi, a jež hovoří o tom, že Hitlerova osoba a s ní spojený mýtus, kult osobnosti a popularita byla ústředním bodem všeobecného konsensu a „tvořila rozhodující integrační sílu nacistického systému vlády.“²³⁾ Hitlera obdivovali i lidé, kteří by se bez jeho existence k nacistickému režimu přikláněli jen minimálně. Vychází z Maxem We-

berem definovaného modelu charismatické autority, jež byl dle něj pro nacistické Německo typický. Jestliže tedy bylo pro osoby z Hitlerova okolí nemyslitelné proti němu vystoupit, ventilem v pro ně nelehké situaci pak byly iluze o vývoji, který přinese rozkol mezi spojenci a Sověty, jež nakonec vyústí ve společnou válku USA, Velké Británie a Německa proti Sovětskému svazu.

Ačkoliv se ve většině případů nesnažili proti Hitlerovi jeho nejbližší spolupachatelé skutečně nijak vystupovat, i přesto některé z nich přivedly obavy o vlastní osud po prohrané válce k alibistickým akcím za jeho zády: například Heinrich Himmler navázal tajné styky se švédským vyjednavatelem hrabětem Folkem Bernadottem, Himmlerův bývalý pobočník Karl Wolff vyjednával příhodné kapitulací podmínky se spojenci na Apeninském poloostrově, a také Ernst Kaltenbrunner, nástupce Reinharda Heydricha ve vedení RSHA, se po vlastní linii snažil sondovat možnosti uzavření separátního míru se spojenci. Neloajální k postojům a záměrům svého „Vůdce“ pak byl do jisté míry i Albert Speer. Navzdory Hitlerově představě o spálené zemi, která má být zanechána nepřátelům na místě, z kterého ustoupí německý voják, nabyt „přesvědčení, že odborné ochromení průmyslových závodů během ústupu je lepší volba než jejich úplné zničení.“⁽²⁴⁾ Zejména z vojenských důvodů, neboť počítal „s tím, že ztracené území se podaří znovu dobýt, a bude pak tedy mnohem snazší tyto pouze ochromené závody opět vrátit do provozu.“⁽²⁵⁾ Na druhou stranu již ale mohl pomýšlet i na poválečný osud Německa, neboť by zamýšlená likvidace nejen výrobních zařízení, ale i veškeré infrastruktury bezesporu po válce uvrhla obyvatelstvo do velice svízelné situace. Tento druhý důvod v poválečných časech zejména zdůrazňoval sám Speer, byť Kershaw naznačuje, že prvá motivace u něj nejspíše převažovala. Navíc se Speerovy tendence protínaly se zájmy německých průmyslníků, kteří si „o výsledku války nedělali iluze. Jejich hlavním zájmem [...] bylo uprostřed pokračujícího marného boje zabránit naprostému zničení podniků, které řídili, aby je mohli v míru brzy zase plně zprovoznit.“⁽²⁶⁾

I v závěru války však mezi sebou Hitlerovi nejbližší neustále soutěžili o větší vliv prostřednictvím nových funkcí a jejich vzájemné rivalství v kombinaci s obavami před Hitlerovým hněvem jim zabraňovalo nalézt koordinovaný opoziční postup vůči jeho vůli. Navíc se i nadále podíleli na prohlubování teroru umírajícího režimu. Sám Himmler, ačkoliv se snažil o mnohé alibistické kroky (o kterých se nakonec Hitler ve druhé polovině dubna 1945 dozvěděl a označil je za zradu, nedokázal však již v Berlíně nepřítomného říšského vedoucího SS fyzicky ohrozit), vystupoval razantně proti těm, kterým upadala kázeň či projevovali defetistické snahy. Speer si Himmlerovi na konci října 1944 postěžoval, že plnému využití pracovní síly vězňů koncentračních táborů brání nedostatek strážů SS. Proto žádal, aby někteří vojáci wehrmachtu byli převeleni k jejich ostraze.

Smysluplné, otevřené kroky vedoucí k ukončení války mohly být provedeny tedy skutečně jedině až po Hitlerově smrti. Jejich usměrňovatelem se stal jím jmenovaný nástupce admirál Dönitz, který k němu byl v době jeho života sice maximálně loajální, ovšem jakmile „měl jistotu, že je Hitler mrtev, vzdal se fanatismu

a začal přemýšlet o ukončení prohrané války.⁴²⁷⁾ Ovšem ne za každou cenu. „Ze všech sil se snažil oddálit nevyhnutelný konec a prostřednictvím dílčích kapitulací [pozn. JŠ – mimo východní frontu] získat čas k záchraně jak vojáků, tak civilistů z pasti Rudé armády [...]. Současně stále doufal, i když s každým dalším dnem stále méně, že spojení západních mocností a Sovětského svazu se nakonec zhroutí.“⁴²⁸⁾ Tento přístup však přestalo velení vojsk západních spojenců po krátké době tolerovat a postavilo jej před požadavek úplné kapitulace i před Rudou armádou.

Armádě důsledky červencového pokusu o atentát zasadily tragickou ránu ve vztahu k možnosti změnit směr, kterým se Německo ubíralo. „Ve zbývajících válečných měsících již nedostala příležitost znovu nabrat dech a pokusit se proti režimu vystoupit. Zvlášť ne, pokud na špici vrchního velení Wehrmachtu stáli dva Hitlerovi absolutně věrní služebníci, Keitel a Jodl.“⁴²⁹⁾ A na jiném místě autor konstatuje, že nebyli „již žádní vysoce postavení generálové, žádní frontovní velitelé a jejich podřízení důstojníci, kteří by se vážně zabývali myšlenkou vzpoury.“⁴³⁰⁾ Většina důstojnického sboru bojovala za Německo a jejich „zdeděný čirý patriotismus se nevědomě mísil s nacistickými ideály.“⁴³¹⁾ Ve wehrmachtu „nesloužili jen sklíčení pesimisté a kritici strany. Stále se našlo nemálo těch, u nichž režim a jeho cíle [...] nacházely dostatek pochopení a podpory.“⁴³²⁾ V žádném případě ale autor nevidí ve vyšších důstojnících pouhé loutky řízené mocenskou špičkou. „Generálové, třebaže po válce tvrdili něco jiného, nebyli pouhými poslušnými nástroji svého Vůdce, plnicími jeho rozkazy. Jednali na základě vlastního přesvědčení, když ze všech sil podněcovali a nutili vojáky k ještě většímu nasazení a obětavosti. Ačkoli sami sebe rádi viděli jako vojenské profesionály, kteří konali jen svou vlasteneckou povinnost, byli ve skutečnosti nedílnou a nejméně nepostradatelnou součástí umírajícího režimu.[...] Kombinace krajního nacionalismu [...] a antikomunismu spolu se zaníceným odhodláním nedopustit okupaci [...] plně dostačovaly k tomu, aby s neztenčeným úsilím bojovali za ztracenou věc. Pokřivený smysl pro povinnost pak představoval v této směsi výraznou přísadu.“⁴³³⁾

Z hlediska obyčejných vojáků o „vyšší ideály a velké cíle se zajímal málokdo. Vojáci zkrátka bojovali, protože poslouchali rozkazy a protože si chtěli zachránit holý život.“⁴³⁴⁾ Dalšími motivacemi kromě smyslu pro povinnost a záchranu života byl tlak okolností, strach a potřeba bránit vlast. Ačkoliv s řešeními zvolenými režimem někteří z nich nesouhlasili, strach z postihu jim nedovoloval názory ventilovat. Ty však nebyly jednotné. Někteří se například domnívali, že Německo musí utrpět absolutní porážku zvenčí; z toho důvodu, aby nevznikla nová *dolchstoßlegende*, což by mohla být vážná hrozba pro stabilní uspořádání poválečného Německa. I přesto však kapitulaci maximálně možným vzdorem oddalovali. To podporovala i opatření k posílení kázně ve vojsku. „[...] osvětoví důstojníci ve spolupráci s polní policií a místními stranickými kanceláři vytvořili kombinovaný orgán disciplinárního dohledu nad vojáky [...].“⁴³⁵⁾ Odhodlání německých vojáků však přirozeně nebylo jednotné. „Spojenecká zpráva ze čtvrtého září 1944 o stavu morálky nepřítele, založená na výsleších zajatých vojáků, podchytila rozmanitou paletu nálad. Konkrétně obyčejní pěšáci vykazovali neklamně znaky vá-

lečné únavy, kdežto mladší důstojníci, příslušníci výsadkových jednotek a Zbraní SS si stále udržovali vysokou morálku a motivaci.⁴³⁶ I když dle Kershawa „stav morálky vojáků bojujících na východě se ve srovnání se západní frontou nijak výrazně nelišil“, byl zde určitý rozdíl v pocitech a vnímání situace. Jestliže většina „vojáků na západní frontě dozajista více dumala nad tím, jak přežít, než jak bojovat do posledního dechu“⁴³⁷ a zajetí spojenci nevnímala jako něco hrůzostrašného, v boji proti Rudé armádě „představoval strach hlavní motivační faktor. Každodenně přítomná vidina sovětského zajetí, do něhož mohli kdykoli upadnout, jim naháněla hrůzu. [...] Ať už vojáci cítili k Britům a Američanům cokoli, dozajista se to nepodobalo enormnímu strachu z Rudé armády. [...] Každému, kdo se dozvěděl, že poputuje na východ, musel automaticky přeběhnout mráz po zádech. [...] Bez výjimky každý [...] si úpěnlivě přál, aby sloužil na západě, a nikoli na východě.“⁴³⁸ Příčinou byl strach z odplaty za teror vůči civilistům rozpoutaný německou okupační správou na územích Sovětského svazu dobytých v letech 1941 až 1942. Tyto obavy posilující odhodlání vzdorovat co nejvytrvaleji ještě posílila Rudá armáda svým tvrdým přístupem k civilistům poté, co vstoupila na území Německa. „Němečtí vojáci, zvláště ti pocházející z východních částí Říše, bojovali jako lvi – s nesmírnou zarputilostí a houževnatostí, třebaže jim namnoze scházely náležitý výcvik a výzbroj,“⁴³⁹ konstatuje Kershaw v popisu obrany Východního Pruska na podzim 1944.

Počátkem roku 1945, po prohrané bitvě v Ardenách a zahájení sovětské zimní ofenzívy, se ovšem začaly v armádě masivně projevovat známky demoralizace. „Dostatečným důkazem toho, jak nízká morálka ve vojsku panovala, byly nepřehlédnutelné houfy marodérů, hromadně mířících z fronty zpět do Německa. Ačkoli jedni skutečně [...] ztratili spojení se svou jednotkou, druzí odloučení mnohdy jen fingovali, aby se vyhnuli boji.“⁴⁴⁰ To se týkalo zejména západní fronty, kde po „zhroucení obrany a průniku nepřítelů do německého vnitrozemí všechno naznačovalo tomu, že morálka [...] klesla ke dnu [...]“⁴⁴¹ Na tyto tendence pak režim reagoval zpřísněním kontroly zázemí a drastickými tresty. I tak si Kershaw uvědomuje paradoxní jev, že „sílicí poráženecké nálady u obyčejných příslušníků Wehrmachtu nevedly ke složení zbraní či vzpouře proti důstojnictvu, nýbrž splynuly s přetrvávající připraveností dál bojovat.“⁴⁴²

Velmi zajímavé jsou pasáže, které popisují nejen rozdíly v morálce a motivacích vojáků bojujících na východě a západě, ale obyčejných vojáků a důstojnictva či pozemního vojska a námořnictva, potažmo letectva. Samozřejmě Kershaw nemohl opomenout vylíčení situace německých vojáků těsně před podepsáním kapitulace, která byla nezávaditelná pro jednotky na území, které mělo být předpokladatelně obsazeno Rudou armádou. To se hlavně týkalo skupiny armád Střed operující v českých zemích. Ačkoliv autor jinde neváhá použít jako ilustrace k obecným tendencím okrajové události, je s podivem, že nereflakuje boj německých oddílů u Milína a Slivice nedaleko Příbrami ve dnech 11. až 12. května 1945, který je historiky uznáván jako poslední bitva druhé světové války na evropském bojišti. Jejich střetnutí s československými povstaleckými jednotkami a útva-

ry Rudé armády a nerespektování litery v Remeši (7. května) a později v Berlíně (8. května) podepsané bezpodmínečné kapitulace naprosto přesně vystihuje situaci, ve které se německé oddíly cítily nacházet.

Jestliže ve vnímání vojáků byla situace na východní a západní frontě odlišná, tak stejné to bylo i v případě pocitů civilistů. Na východě byl určující strach před krutostmi rudoarmějců, který byl ještě umocňován nacistickou propagandou. „*Rudá armáda [...], když vstoupila na říšskou půdu, zhostila se role mstitele, který měl co oplácet. Její vojáci i důstojníci se chovali stejně nemilosrdně jako předtím Němci, pustošící sovětská města a vesnice, vypalující domy a zabíjející nevinné civilisty. Postupovali a bez okolků znásilňovali, plenili a vraždili. Odplatu přizívovala Stalinova propaganda, ponoukající triumfující dobyvatele k maximální brutalitě.*“⁴⁴³ Německá populace území, ke kterým se blížili Sověti, „*do vlastních vojsk vkládala veškeré naděje.*“⁴⁴⁴ Naopak na západě, kde operovaly armády západních spojenců, se vyskytovaly i tendence antipatií vůči německým ozbrojeným silám. „*V Porýní civilisté vlastní vojáky zahrnovali nadávkami, obviňovali je z toho, že prodloužili válku a násobili jejich utrpení ničením mostů a hloubením protitankových příkopů.*“⁴⁴⁵ Po zničujícím spojeneckém náletu na Kolín nad Rýnem na konci října 1944 došlo dokonce v jeho troskách ke vzniku významného odbojového hnutí. „*Skupinky nepoddajné mládeže, totálně nasazených, dezertérů a bývalých komunistů [...] začaly vést svou válku proti režimu, která vyvrcholila v prosinci. [...] Gestapo potlačilo odpor jen s velkými obtížemi.*“⁴⁴⁶ Na druhou stranu ale Kershaw připouští, že „*lokální akty odporu proti režimu nebyly typické. [...] Otevřeně se postavit režimu znamenalo nést velké riziko.*“⁴⁴⁷

Stejně jako vojáci, tak i civilisté byli různých názorů či trpěli protichůdnými náladami. Obyvatelstvo nenosící vojenskou uniformu se muselo podílet na válečném úsilí pracovním nasazením, stavbou polních opevnění či se v neposlední řadě účastnit dobrovolné či nařízené evakuace z území ohrožených nepřítelem. Nezletilí i starci byli začleňováni do nově vzniklého domobraneckého *Volksturmu*. Jak se válka chýlila ke konci a stoupala z ní únava, autor konstatuje, že německý národ „*si ve své většině přál již jen brzký konec války – a přitom doufal v anglo-americkou okupaci, která by krvežíznivé bolševiky udržela stranou. Nebylo to univerzální přání, přesto mezi lidmi hojně rozšířené [...].*“⁴⁴⁸ Také se čím dál tím více objevovali tendence vidět v režimu a hlavně v nacistických funkcionářích hlavní původce bídy a utrpení civilního obyvatelstva. „*[...] ubývalo Němců, neoblomně věrných režimu a připravených fanaticky bojovat až do konce. Většina si mezitím začala přisvojovat roli obětí Hitlera a jeho vražedného systému, přičemž často zapomínala na onu šťastnou minulost, kdy svého Vůdce bezmezně milovala a oslavovala s ním jeho úspěchy, kdy vůči svým nepřátelům nechovala žádný soucit, což se jim nyní v podobě těžkých útrap vracelo.*“⁴⁴⁹ Režim pak na úpadek morálky reagoval sáhnutím „*ke krajní represí, namířené [...]* již vůči celé německé populaci. *Nezměrný teror, který Říše v předchozích letech vyvážela na východ, se vrátil domů.*“⁴⁵⁰ Ten se dle autora lišil od státního útlaku předválečných let, který „*se soustředil pouze na okrajové skupiny obyvatelstva. Společenská kontrola a politická*

*kontrola národa se v podstatě zakládala na obecném povědomí Němců, že režim zasáhne jen proti těm, kteří vystoupili z řady, případně těm, jež byli z toho či jiného důvodu označeni za nepřátele státu.*⁴⁵¹⁾

Dalším důležitým faktorem, který se podílel na udržování životaschopnosti režimu nacistického Německa, byla dle Kershawa také organizace NSDAP. Ta představovala zejména „mocný nástroj společenské kontroly, která v úzké spolupráci s policií a dalšími represivními složkami dohlížela na každodenní život obyvatel Říše.“⁴⁵²⁾ Navíc její struktury v tzv. operačních prostorách přebíraly od podzimu 1944 civilně správní funkce a řídily mnohá opatření, jako například nasazení civilního obyvatelstva na opevňovací práce, organizaci civilní obrany, mobilizování nevojáků do *Volksturmu*, evakuaci obyvatel z nepřitelem ohrožených oblastí či péči o uprchlíky. Na druhou stranu ovšem tyto své úlohy neplnila zcela efektivně a dostávala se do konfliktu nejen s civilisty, jež ji kritizovali za liknavý přístup a pozdní opatření, zejména ve vztahu k evakuaci, ale i k armádě. Selhávali zejména župní vedoucí, kteří mnohdy neplnili určené povinnosti, ale starali se v první řadě sami o sebe: „mizeli jako první, jelikož měli jasno v tom, co by je v sovětském zajetí čekalo.“⁴⁵³⁾ Kershaw uvádí, že například ve Vídni „byla organizace NSDAP v žalostném stavu již týdný před dobytím města Rudou armádou [...]. Ze všech stran se na funkcionáře snášely urážky, občas dokonce i plivance. Po náletech se již obvykle neodvažovali vyjít mezi lidi neozbrojeni. [...] Podle hlášení v protestech vynikaly zejména ženy, jež současně podněcovaly vojáky ke vzpouře.“⁴⁵⁴⁾

Z hlediska struktury monografie, která je rozdělena, pokud nepočítáme prolog a epilog, na devět kapitol, zvolil Kershaw chronologický přístup. To je bohužel největší slabinou celé knihy. Účelnější i přehlednější by bylo členění, v rámci kterého by se jednotlivé kapitoly věnovaly vždy jednomu analyzovanému tématu (ozbrojeným silám, mocenské špičce, civilnímu obyvatelstvu, hospodářství apod.). Zvolením chronologického vyprávění jsou leckdy jednotlivá témata řešena několikrát a navíc bez nějakého zaznamenaného obsahového posunu. Autor má tendenci některé záležitosti neustále opakovat, aby čtenáři připomněl souvislosti. Ten však chvílemi může mít pocit, jako by sledoval některý ze současných dokumentárních filmů z americké proveniencí o druhé světové válce, ve kterých leckdy jejich tvůrci během krátkého času několikrát zopakují totéž. Někomu se to může jevit jako didaktické, jinému však naopak jako ubíjející. Někde jsou tvrzení v textu i poněkud nepřesná, jako například na straně 257, kde píše, že *Luftwaffe* byla součástí *Wehrmachtu*. Nicméně, pokud srovnáme český překlad s anglickým originálem,⁴⁵⁵⁾ zjistíme, že se bezesporu nejedná o Kershawovo pochybení. Chyba je způsobena invencí překladatele, který informaci tohoto typu do českého textu uvedl. Anebo se jednalo o neodborný zásah odpovědného redaktora?

Kromě v této recenzi detailněji reflektovaných témat, jež můžeme vnímat jako zásadní, autor neopomíjí ani další aspekty konce druhé světové války v Evropě, jako základní představení válečných operací, evakuaci koncentračních táborů a s ní spojené pochody smrti či zátěž civilního obyvatelstva spojeneckou bombardovací ofenzívou. Přináší tak velmi plastickou fresku posledních měsíců na-

cistického Německa, jež je určitě pro čtenáře i přes výše uvedené výhrady velice poutavá.

Jan Špringl, Památník Terezín

Poznámky

- ¹⁾ Ian KERSHAW, *The End: Hitler's Germany 1944–45*, London 2011.
- ²⁾ Kniha po svém prvním vydání vyšla v angličtině také ještě jednou se stejně zjednodušeným podtitulem: Ian KERSHAW, *The End: Germany 1944–45*, London 2012.
- ³⁾ Týž, *Hitler 1889–1936: Hubris*, London 1998. Týž, *Hitler 1936–1945: Nemesis*, London 2000.
- ⁴⁾ Týž, *Hitler 1889–1936*. Hybris, Praha 2004. Týž, *Hitler 1936–1945*. Nemesis, Praha 2005.
- ⁵⁾ Týž, *The Hitler Myth: Image and Reality in the Third Reich*, Oxford 1987.
- ⁶⁾ Týž, *Hitlerův mýtus. Image a skutečnost ve třetí říši*, Praha 1992. Práce též vyšla o 17 let později v novém českém překladu v nakladatelství Levné knihy: Týž, *Hitlerův mýtus. Obraz a skutečnost ve třetí říši*, Praha 2009.
- ⁷⁾ Týž, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Jerusalem – New Haven – London 2008.
- ⁸⁾ Týž, *Konec. Německo 1944–45*. Brno 2013, s. 476.
- ⁹⁾ Tamtéž, s. 41.
- ¹⁰⁾ Tamtéž, s. 64.
- ¹¹⁾ Tamtéž, s. 85.
- ¹²⁾ Tamtéž, s. 455.
- ¹³⁾ Tamtéž, s. 458.
- ¹⁴⁾ Tamtéž, s. 458–459.
- ¹⁵⁾ Tamtéž, s. 458.
- ¹⁶⁾ Tamtéž, s. 459–460.
- ¹⁷⁾ V německém originále Harald WELZER – Sönke NEITZEL, *Soldaten: Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. Frankfurt am Main 2011. V letošním roce tato kniha vyšla také v českém překladu v nakladatelství Academia: Harald WELZER – Sönke NEITZEL, *Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání*. Praha 2014. Autoři se snaží prostřednictvím odposlechových protokolů pořízených spojeneckými orgány (odposlouchávanými byli němečtí zajatci) odpovědět zejména na otázku, co ovlivňovalo jednání, rozhodování a chování německých vojáků v různých situacích, do kterých se v průběhu svého nasazení v době druhé světové války dostávali.
- ¹⁸⁾ Heinz BOBERACH (ed.), *Meldungen aus dem Reich*, Hersching 1984.
- ¹⁹⁾ Stanislav ZÁMEČNÍK, „Kein Häftling darf lebend in die Hände des Feindes fallen“: Zur Existenz des Himmler-Befehls vom 14.–18. April 1945, *Dachauer Hefte*, 1 (1985).
- ²⁰⁾ Ian KERSHAW, *Konec. Německo 1944–45*. Brno 2013, s. 40.
- ²¹⁾ Tamtéž, s. 39.
- ²²⁾ Tamtéž.
- ²³⁾ Ian KERSHAW, *Hitlerův mýtus. Image a skutečnost ve třetí říši*, Praha 1992, s. 7.
- ²⁴⁾ Ian KERSHAW, *Konec. Německo 1944–45*. Brno 2013, s. 184.
- ²⁵⁾ Tamtéž.
- ²⁶⁾ Tamtéž.
- ²⁷⁾ Tamtéž, s. 424.
- ²⁸⁾ Tamtéž, s. 451.
- ²⁹⁾ Tamtéž, s. 79.
- ³⁰⁾ Tamtéž, s. 80.
- ³¹⁾ Tamtéž, s. 82.
- ³²⁾ Tamtéž, s. 198.
- ³³⁾ Tamtéž, s. 326.
- ³⁴⁾ Tamtéž, s. 140.
- ³⁵⁾ Tamtéž, s. 103.
- ³⁶⁾ Tamtéž, s. 105.
- ³⁷⁾ Tamtéž, s. 104.

- ³⁸⁾ Tamtéž, s. 139.
³⁹⁾ Tamtéž, s. 151.
⁴⁰⁾ Tamtéž, s. 272.
⁴¹⁾ Tamtéž, s. 316.
⁴²⁾ Tamtéž, s. 335.
⁴³⁾ Tamtéž, s. 225.
⁴⁴⁾ Tamtéž, s. 323.
⁴⁵⁾ Tamtéž.
⁴⁶⁾ Tamtéž, s. 194.
⁴⁷⁾ Tamtéž, s. 323.
⁴⁸⁾ Tamtéž, s. 169.
⁴⁹⁾ Tamtéž.
⁵⁰⁾ Tamtéž, s. 259.
⁵¹⁾ Tamtéž, s. 260.
⁵²⁾ Tamtéž, s. 309.
⁵³⁾ Tamtéž, s. 395.
⁵⁴⁾ Tamtéž, s. 387.
⁵⁵⁾ Ian KERSHAW, *The End: Germany 1944–45*, London 2012, s. 205.

CHRONOLOGICKÝ PŘEHLED O ČINNOSTI PAMÁTNÍKU TEREZÍN V ROCE 2013

Leden

27. 1.

Památník Terezín navštívil předseda italského senátu Renato Schifani.

Renato Schifani při prohlídce Malé pevnosti

Renato Schifani klade věnec na Národním hřbitově

Březen

11. 3.

Byly spuštěny oficiální stránky Památníku Terezín na síti Facebook.

Duben

Vyšla výroční zpráva Památníku Terezín za rok 2012 v českém a anglickém jazyce.

8. 4.

Před modlitebnou z doby ghetta v Dlouhé ulici se za účasti vrchního pražského a zemského rabína Karola Efraima Sidona a dalších hostů konala vzpomínková akce u příležitosti světového dne památky obětí holokaustu Jom ha'šoa.

18. 4.

Ve výstavních prostorách IV. dvora Malé pevnosti, v cele č. 42, byla slavnostní vernisáž zahájena výstava fotografií Jiříny a Jiřího Hankeových „Black & White“. V červnu byla výstava zrušena z důvodu zasažení těchto prostor povodní.

18. 4.

Výtvarná výstava „Kresby, objekty“ Jiřího Kubového byla otevřena v předšálí kina Malé pevnosti a ve výstavních prostorách IV. dvora Malé pevnosti v cele č. 41. V červnu byla umístěná část výstavy ve IV. dvoře zrušena z důvodů zasažení prostor povodní.

30. 4.

Výstava Kamily Ženaté „Instalace“ byla zpřístupněna v prostorách bývalého ženského dvora Malé pevnosti. Trvala do 26. srpna 2013.

Autorka výstavy „Instalace“ Kamila Ženatá

Výstava Kamily Ženaté v prostorách bývalého ženského dvora

Květen

11. 5.

U Památníku sovětských vojáků se uskutečnilo kladení květin, přítomni byli velvyslanci Ruské federace, Běloruska a Arménie.

19. 5.

Na Národním hřbitově se konala tradiční Terezínská tryzna za účasti zástupců Senátu Parlamentu ČR a Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, členů vlády ČR, představitelů zastupitelských úřadů mnoha zemí a dalších hostů. Hlavní projev přednesl prezident republiky Miloš Zeman.

Prezident republiky Miloš Zeman při projevu na Terezínské tryzně

Náčelník Generálního štábu AČR Petr Pavel položil věnec k uctění památky obětí poslední poprav v Terezíně dne 2. 5. 1945

Před zahájením Terezínské tryzny proběhlo kladení věnců na popravišti Malé pevnosti při vzpomínce na oběti poslední poprav v Terezíně dne 2. května 1945.

Červen

3. – 13. 6.

Na základě rozhodnutí Povodňové komise Města Terezín byla nařízena evakuace osob a zároveň došlo k uzavření všech objektů Památníku Terezín.

Vnitřek krematoria postižený povodní

Zatopený IV. dvůr Malé pevnosti

Pohled na parkoviště a areál krematoria

Slavnostní vyhlášení výsledků literární a výtvarné soutěže na téma „Proč v ghettu múzy nemlčely?“, kterou každoročně vyhlašuje Památník Terezín ve spolupráci s Hanou Greenfieldovou a Terezínskou iniciativou spolu s výstavou prací vyhodnocených v této soutěži, bylo z důvodů povodní zrušeno.

27. 6.

Pietní akt k výročí popravky Milady Horákové proběhl v pamětní síni Malé pevnosti v bývalém objektu Krankenrevíru.

Projektu Památníku Terezín s názvem „Školákem v protektorátu“, který je realizován vzdělávacím oddělením, byla udělena mezinárodní ocenění Comenius EduMedia Auszeichnungen asociací Gesellschaft für Pädagogik und Information. Jednalo se o dvě ocenění, pečeť EduMedia a medaili EduMedia, která jsou udělována pedagogickým projektům, jež jsou založeny na IT technologiích, multimediálních produktech či inovativních výukových a studijních systémech.

Červenec

7. 7.

V terezínském kostele Vzkříšení Páně proběhl v rámci projektu Festival Mitte Europa ve spolupráci s Památníkem Terezín orchestrální koncert Genius Loci v podání mladého souboru „Orchester Jakobsplatz München“.

Srpen

8. 8.

V celách bývalého ženského dvora Malé pevnosti byla vernisáží zahájena výstava grafik a obrazů „Příčné“ Tomáše Lauba, která trvala do 31. října 2013.

Září

1. 9.

Každoroční tryzna Kever Avot za oběti genocidy Židů z českých zemí se konala v prostoru Židovského hřbitova.

Vrchní pražský a zemský rabín Karol Efraim Sidon při tryzně Kever Avot

30. 9.

Na Národním hřbitově proběhla přísaha nových hasičů Ústeckého kraje.

Slavnostní přísaha nových hasičů na Národním hřbitově

Říjen

10. 10.

Výtvarná výstava manželů Turkových „Keramické objekty“ byla otevřena v před-sálí kina Malé pevnosti. Byla přístupná do 31. prosince 2013.

Manželé Turkovi při vernisáži své výstavy „Keramické objekty“

16. 10.

V předsálí kina Muzea ghetta byla slavnostní vernisáží zahájena dokumentární výstava Památníku Terezín „Vykonavatelé zločinů, represivní aparát SS v Terezíně a Litoměřicích, 1940–1945“. Byla přístupná do 28. února 2014.

Záběr z vernisáže dokumentární výstavy „Vykonavatelé zločinů, represivní aparát SS v Terezíně a Litoměřicích, 1940–1945“, na kterém je jeden z autorů Tomáš Fedorovič

Záběr z vernisáže dokumentární výstavy „Vykonavatelé zločinů, represivní aparát SS v Terezíně a Litoměřicích, 1940–1945“, na kterém je jedna z autorů Miroslava Langhamerová

16. 10.

U příležitosti 72. výročí zahájení deportací Židů z českých zemí a vzniku terezínského ghetta měly být veřejnosti zpřístupněny další prostory bývalého kolumbária, které v době terezínského ghetta sloužily k ukládání papírových uren s popelem obětí spálených v nedalekém Krematoriu. Zpřístupnění těchto prostor bylo z důvodu povodní zrušeno.

Listopad

21. – 24. 11.

V bývalých Magdeburských kasárnách se uskutečnil Mezinárodní seminář „Holokaust ve vzdělávání“.

Prosinec

Vyšly Tereziínské listy č. 41.

20. 12.

Ve spolupráci s Konfederací politických vězňů se v pamětní síni Malé pevnosti konalo shromáždění ke 112. výročí narození Milady Horákové.

Sestavila Dagmar Holzhammerová, Památník Tereziín

TEREZÍNSKÁ BIBLIOGRAFIE ZA ROK 2013

	Použité zkratky:
NO	Národní osvobození
Rch	Roš chodeš
TI	Terezínská iniciativa
TL	Terezínské listy
Z/N	Zpravodaj / Newsletter

Sborníky:

Terezínské listy 41/2013. Vyd. Památník Terezín. Praha, Nakladatelství Oswald 2013, 136 s.

Periodika:

Národní osvobození	Čtrnáctideník Českého svazu bojovníků za svobodu a Československé obce legionářské. Praha, ÚV ČSBS 2013, č. 1–26.
Roš chodeš	Věstník židovských náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku. Praha, Federace židovských obcí v ČR 2013, č. 1–12.
Terezínská iniciativa	Časopis mezinárodního sdružení. Praha, Terezínská iniciativa 2013, č. 63–67.
Zpravodaj / Newsletter	Vzdělávací a informační bulletin / Educational and Informative Bulletin. Vyd. Památník Terezín / Publ. Terezin Memorial 2013, č. 1–4.

Adam Alfons

„Die Arbeiterfrage soll mit Hilfe von KZ-Häftlingen gelöst werden“. Zwangsarbeit in KZ-Außenlagern auf dem Gebiet der heutigen Tschechischen Republik. Berlin, Metropol Verlag 2013, 432 s.

Aftermath of the Second World War in the Netherlands Edited by Ministry of Health, Welfare and Sport, The Netherlands Department of Victims and Remembrance WWII 2011, 40 s.

Alles hat seine Zeit / A Time for everything. Rituale gegen das Vergessen / Rituals against Forgetting. Eds. Felicitas Heimann-Jelinek – Bernhard Purin. Heidelberg – Berlin, Kehler 2013, 187 s.

Armeanová Eva

Arnošt Lustig by byl spokojen. In: NO 23/2013, s. 6.
Poslední gól Arnošta Lustiga. Psal, vyučoval, cestoval – zkratka žil. In: NO 16/2013, s. 6.

Balcarová Jitka

„Jeden za všechny, všichni za jednoho“. Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“. Editor Univerzita Karlova. Praha, Karolinum 2013, 472 s.

Barkai Rachel

„So That Future Generation Will Know...“ Public Commemoration and Guiding Activities. In: Yad Vashem Jerusalem, Special Edition, Nr. 12/2013. Publ. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 6–7.

Bartošková Věra

Archivy odhalují „pravdu“ o atentátu. Pro paměť nejen našeho národa. Tato nová kniha je pro objevování historie dost důležitá. In: Litoměřický deník 24. 5. 2013, s. 7.

Bartošová Kateřina – Tichý František

Z Terezína za svobodu – setkání Terezínské štafety. In: TI 67/2013, s. 2–3.

Baxter Ian

Tábor smrti Osvětim. Unikátní fotografie z válečných archivů. Série Válka v obrazech. Brno, Jota 2013, 130 s.

Becker Kanyar Helena

Lež, samá lež. Eichmannův případ vyšetřovatele. In: Rch 2/2013, s. 18–19.
Vzpouza a útek vězňů z německého vyhlazovacího tábora Sobibor. Exodus 14. října 1943. Z výpovědí účastníků. In: TL 41/2013, s. 43–56.

Bem Marek

Benda Jan

Nové expozice v Památníku koncentračního tábora v Mauthausenu. In: Dějiny a současnost 10/2013. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, s. 40–41.

Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939. Praha, Karolinum 2013, 542 s.

- Benešová Hana** Děti Heydrichády. Příběhy pěti dětí, kterým za heydrichády popravili rodiče: Jaroslava Mokrá – Dělal jsem, že nic nevím / Alena Voštová – Neřekli mi, že jsem adoptovaná / Igor Pleskot – Černého mustanga jsem nedočel / Hana Jírová – Přestala jsem zpívat / Irena Hešová – Nepláču, podívejte! In: Reflex Speciál 3/2013, 17. 1. 2013, s. 26–33.
- Benz Wolfgang** Theresienstadt. Eine Geschichte von Täuschung und Vernichtung. München, C. H. Beck 2013, 281 s.
- Bezr Ondřej** Příběhy hrdinů, na které zapomínáme. Ale neměli bychom. Příběhy Čechů, kteří se tak či onak vzepřeli jedné z totalit, jimiž země procházela ve 20. století, zachycoval televizní cyklus Neznámí hrdinové – Pohnuté osudy. Nyní příběhy šestnácti z nich knižně zaznamenal filmový historik Pavel Taussig. In: Mladá fronta Dnes, 21. 8. 2013, s. B 9.
- Blažková Jana** Němečtí antifašisté po skončení druhé světové války na Českolipsku. 1. část: In: Bezděz. Vlastivědný sborník Českolipska 20/2011, s. 161–202. 2. část: In: Bezděz. Vlastivědný sborník Českolipska 22/2013, s. 123–166.
- Blodig Vojtěch** Odešel historik Miroslav Kryl. In: Rch 4/2013, s. 23. Proměny terezínského ghettá v roce 1942. In: Válečný rok 1942 v Protektorátu Čechy a Morava a v okupované Evropě, s. 117–122. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013.
- Brod Petr** Osudy jedné rodiny (co zachytila stoletá fotografie). In: Rch 1/2013, s. 16–17.
- Brod Toman** Gut, dass man nicht weiss, was kommt – Meine Jahre von 1929 bis 1989 – Erinnerungen. Weßling, HERGET Verlag 2013, 420 s.
- Browning Christopher R.** Ganz normale Männer. Das Reserve – Polizeibataillon 101 und die „Endlösung“ in Polen. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Verlag 2011, 331 s.
- Bubny, cesta jinam** Rozhovor Michala Stránského s Pavlem Štinglem o záměru vybudovat nový Památník šoa v Praze. In: TI 63/2013, s. 8–9.
- Bučka Peter** Tělovýchova a sport v nacistickém Německu. In: Fakta & svědectví. V. ročník, číslo 7/2013, s. 8–10. Vyd. Nakladatelství Naše vojsko 2013.
- Bukovský Stanislav** Hrdinové, co se nedali. In: NO 11/2013, s. 8. Odešel bojovník za svobodu. [Josef Kolečko]. In: NO 20/2013, s. 4. Vojtězové Preissig. In: NO: 14/2013, s. 8. Výrazové odstíny v českých médiích. In: NO 13/2013, s. 7.
- Corradini Matteo** La republica delle Farfalle. Milano, Rizzoli Narrativa gennaio 2013, 286 s.
- Czerniaków Adam** Das Tagebuch des Adam Czerniaków. Im Warschauer Getto 1939–1945. München, C. H. Beck 2013, 313 s.
- Čáповá Hana** Tři roky s příběhem. Novinářka Judita Matyášová vypátrala kus zapadlé historie a spojila přátele. In: Respekt č. 43/2013. Vyd. Economia Praha, 2013, s. 54–55.
- Časnochová – Vrzalová Jana** A bojím se snů. In: NO 4/2013, s. 6. Noc dlouhých nožů. In: NO 16/2013, s. 6. Tragédie mnichovské dohody. Skutečná fakta a odhalené mýty. In: NO 18/2013, s. 8. Tvoje slza, můj déšť. In: NO 12/2013, s. 7.
- Český antisemitismus 19. století** Žďár nad Sázavou, Bodyart Press 2010, 316 s.
- Český antisemitismus na počátku 20. století** Žďár nad Sázavou, Bodyart Press 2010, 304 s.
- Čvančara Jaroslav** Děti nepřátel Říše. Osudy Svatobořických dětí. Nakladatelství Anlet o. s. 2013, 108 s.
- Daniček Jiří** Lidická pieta 2013. In: NO 14/2013, s. 1–2. Spomínám si... Ukázka z paměti publicisty a překladatele Petera Ambrose. In: Rch 2/2013, s. 8–9, 20. Terezínská tryzna 2013. In: NO 12/2013, s. 1–2. Zemřel Tomáš Pěkný 1943–2013. In: Rch 12/2013, s. 3.
- Diamant Gili** Courageous and Kind. Righteous Among the Nations. In: Yad Vashem Jerusalem. Special Edition, Nr. 12/2013. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 34–35.
- Diamant Jiří** Terezín, Osvětim-Birkenau, Buchenwald a víra. In: TI 65/2013, s. 20.

- Distel Barbara** Arschofen – Theresienstadt – Treblinka. Die Deportation der letzten drei jüdischen Mitbürger aus dem heutigen Creglinger Teilort vor 70 Jahren. Sonderdruck aus Württembergisch Franken Jahrbuch 2013. Hrsg. Historischer Verein für Württembergisch Franken 2013, s. 237–253.
- Dlouhý Hynek – Kinš Petr** Obří synagoga byla po letech otevřena! Výstava Zničené židovské památky severních Čech 1938 až 1989 oživila druhou největší synagogu v České republice! In: Litoměřický deník 6. 4. 2013, s. 2.
- Douša Jiří** Vlastenectví nosí v srdci. [Bohumil Glückauf – Hodně štěstí]. In: NO 16/2013, s. 3.
- Drda Adam** Procházka okupovaným městem. In: Respekt č. 50/2013, s. 66.
- Dubová Jana** Střípky vzpomínek. Nezapomenu! In: TI 67/2013, s. 12–13.
- Educational Visits to the State Museum at Majdanek.** A Guide for Teachers. Edited by Tomasz Kranz. Lublin, Państwowe Muzeum na Majdanku 2013, 122 s.
- Eaglestone Robert** Postmodernismus a popírání holocaustu. Praha, Triton 2005, 66 s.
- Eliáš Luděk** Zpráva o „transportu“ do Osvětimi. In: TI 63/2013, s. 14–15.
- Erbenová Eva** Životy Evy L. Příběh dívky, co přežila šoa, a knihy, co nikdy neskončila. Edit. Markéta Mališová. Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2013, 160 s.
- Es brennt! / Fire!** 75 Jahre nach den Novemberpogromen 1938. Ausstellung / 75 Years after the Pogroms in November 1938. Exhibition. Herausgeben von Andreas Nachama, Uwe Neumärker und Hermann Simon. Berlin, Stiftung Denkmal für die ermordete Juden Europas – Stiftung Neue Synagoge Berlin – Centrum Judaicum – Stiftung Topographie des Terrors 2013, 183 s.
- Fedorovič Tomáš** Lidické ovce v Terezíně – pravda či mýtus? / Sheap from Lidice in Terezín – fact or myth? In: Z/N 4/2013.
- Pochody smrti – vyšetřování v českých zemích. In: Ústecký sborník historický. Ústí nad Labem, Univerz 1–2/2012, s. 79–107.
70. výročí zahájení provozu na vlečné dráze Bohušovice nad Ohří – Terezín. In: TL 41/2013, s. 7–26.
- Fiala Jindřich** Kuneš Sonntag. Životní příběh z 20. století. Praha, Nakladatelství P3K 2013, 224 s.
- Flatow Gaby** Terezín mezi traumatem a zodpovědností. Messa da Requiem Giuseppe Verdiho v Berlíně. Pamětní a zároveň benefiční koncert vzpomínek na mrtvé a příslib i varování pro živé. In: TI 64/2013, s. 8–9.
- Florsheim Ella** A Legacy of Stories in Print. Yad Vashem Publications. In: Yad Vashem Jerusalem, Special Edition, Nr. 12/2013. Publ. Yad Vashem, Jerusalem, s. 20.
- Franek Jaro** Tieň minulosti. Výstava arizovaného umenia v Bratislave. In: Rch 7/2013, s. 19.
- Frankl Michal** 8. března a připomínka holocaustu českých Židů v českém historickém vědomí. In: TI 64/2013, s. 10–12.
- Židovské muzeum v Praze. Oddělení pro dějiny šoa v roce 2012. In: TI 63/2013, s. 5–6.
- Frauen – Konzentrationslager Ravensbrück** Geschichte und Erinnerung. Hrsg. Alyn Beßmann und Insa Eschebach. Schriftenreihe der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten Band. 41. Berlin, Metropol Verlag 2013, 327 s.
- Fred Stein** Paris New York. Editor Dawn Freer. Heidelberg Berlin, Kehrer Verlag 2013, 200 s.
- Garbe Detlef – Koch Magnus – Skowronski Lars** Unter Mitarbeit von Bade Claudia Deserteure und andere Verfolgte des NS-Militärjustiz: Die Wehrmachtgerichtsbarkeit in Hamburg. Texte, Fotos und Dokumente. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Neuengamme in Zusammenarbeit mit der Landeszentrale für politische Bildung Hamburg. Hamburg 2013, 66 s.
- Gertner Haim** From Collection to Accessibility. The Archives. In: Yad Vashem Jerusalem, Special Edition, Nr. 12/2013. Publ. Yad Vashem, Jerusalem, s. 10–11.
- Geschlecht und „Rasse“ in der NS-Medizin.** Hrsg. Insa Eschebach – Astrid Ley. Berlin, Metropol Verlag 2012, 180 s.
- Glassheim Eagle** Urození nacionalisté. Česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. stol. Praha, Garamond 2012, 320 s.

- Goldstein Leah** Cornerstones of Holocaust Research. In: Yad Vashem Jerusalem. Special Edition, Nr. 12/2013, Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 18–19.
„Not Just a History Lesson“. Avner Shalev Speaks about the Achievements and Challenges of Yad Vashem in the 21st Century. In: Yad Vashem Jerusalem, Special Edition, Nr. 12/2013. Publ. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 2–5.
- Grozdanovičová Doris** Terezín v Austinu. In: TI 64/2013, s. 13.
- Habel Susanne** „Eingesperrt, nur weil sie Deutsche waren“. Vortragsveranstaltung über die Geschichte von Theresienstadt. In: Sudetendeutsche Zeitung 8. 6. 2012, s. 7.
- Habermann Tomáš** Československo a vznik státu Izrael. In: Dějiny a současnost 10/2013. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, s. 46–49.
- Hachenburg Hanuš** Hned vedle bílá barva mráčků / The White Color of the Clouds Right Alongside. Terezín 1943. Editoři: Filip Mašek, Daniel Pražák, František Tichý. Předmluva: Madeleine Albrightová, Jiří Brady. Doslov: Marie Rút Křížková, Toman Brod. Vydalo Gymnázium Přírodní škola. Praha, Nakladatelství Baobab a GplusG 2013, 142 s.
- Hájková Anna** Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto. In: Signs. Journal of Women in Culture and Society, Vol. 38, No. 3, Spring 2013, s. 503–533.
- Halbinger Monika** „Avigdor, Beneš, Gitl.“ Juden in Böhmen und Mähren im Mittelalter. Samuel Steinherz zum Gedenken (1857 Güssing – 1942 Theresienstadt). In: Judaica Bohemiae Jg. XLVIII, Nr. 1/2013. Jewish Museum in Prague 2013, s. 119–126.
- Hašek Stanislav** Václav Hašek – vlastenec a československý politický vězeň. In: NO 22/2013, s. 7.
- Havlínová Jana** Semináře I. stupně pro pedagogy – jaro 2013 / Seminars of 1st Grade for Teachers – Spring 2013. In: Z/N 2/2013.
Brigitte Hamannová: Hitlerův ušlechtilý Žid. Život Eduarda Blocha, lékaře chudých. Praha, Prostor 2012, ISBN 978-80-7260-271-1. [Recenze]. In: TL 41/2013, s. 94–100.
- Havránková Bohumila** Jom ha-Šoa 2013 – 70. výročí povstání ve varšavském ghettu. Na náměstí Míru v Praze. V Pinkasově synagoze. V Terezíně. In: TI 64/2013, s. 2.
- Hes Milan** Ohlas hilsneriády. In: Fakta & svědectví, ročník 6, č. 9/2013. Vyd. Nakladatelství Naše vojsko, Praha 2013, s. 26–28.
- Holocaust and Genocide Studies** Volume 27, Nr. 1–3/2013. Publ. by Oxford University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum 2013, 566 s.
- Holzhammerová Dagmar** Chronologický přehled o činnosti Památníku Terezín v roce 2012. In: TL 41/2013, s. 115–120.
- Horák Dalibor** Životní příběh z dvacátého století. [Kuneš Sonntag]. In: NO 7/2013, s. 8.
- Hořejš Miloš** Protektorátní Praha jako německé město. Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu. Praha, Mladá fronta 2013, 320 s.
- Hrochová Anna** Jak bude vypadat terezínská jízdárna? Rekonstrukce historické památky finišují. In: Litoměřický deník 9. 11. 2013, s. 1.
Terezín v sobotu otevře další vojenskou památku. Retranchement 5 prošel rekonstrukcí za 100 milionů korun. Svůj nový plášť předvede na Josefské slavnosti. In: Litoměřický deník 1. 10. 2013, s. 1.
- Huttarsch Michel** Mezi Němci, Čechy a Židy na Moravě. Vzpomínky z let 1923–1966. Brno, Perle 2013, 185 s.
- Chládková Ludmila** Příběh Hany Lustigové-Greenfieldové. Opět v Terezíně / The Story of Hana Lustig-Greenfield. Again in Terezín. In: Z/N 1/2013.
Vzpomínáme. [Zprávy]. In: TL 41/2013, s. 92–93.
- Chrástský Ivo** Poznejte, jak to vypadalo v proslulém dolu Richard v minulosti a co se v něm děje dnes. Město Litoměřice zpřístupnilo v podzemí pod radnicí tento měsíc unikátní expozici s názvem Důl Richard v proměnách času. In: Litoměřický deník 20. 6. 2013, s. 5.

- In memory of the lost jewish families of Podersam.** On the occasion of the 75th anniversary of the annexation of the Sudetenland by nazi Germany on 1st october 1938. Published by the Town hall Podbořany 2013, 50 s.
- Iturbe Antonio G.** Osvětímská knihovnice. Praha, Akropolis 2013, 450 s.
- Jacobson Sid – Colón Ernie** Anne Franková, komiksový životopis. Praha – Litomyšl, Nakladatelství Paseka ve spolupráci s Anne Frank House 2013, 154 s.
- Jakubec Pavol** Dánský azyl pre židovských detí z Československa. Recenze. In: Soudobé dějiny 1–2/2013. Vyd. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, s. 228–230.
- Janík Vlastislav** Mauthausenský vězeň. V listopadu loňského roku zemřel ve věku nedožitých 93 let Ing. Jaroslav Pek. In: No 6/2013, s. 7.
V Mauthausenu dostal číslo 984. [Walter Beck]. In: NO 18/2013, s. 7.
Vyprávěl s bolestí v srdci. Miloslav Čeřenský zvaný Míťa. In: NO 7/2013, s. 8.
- Jokl Anna Maria** Kamínek na neznámý hrob. In: Rch 1/2013, s. 8–9.
- Judaica Bohemiae** Ročník XLVIII, číslo 1/2013 a 2/2013. Prague, Jewish Museum 2013, 144 s. a 152 s.
- Kershaw Ian** Konec. Německo 1944–45. Brno, Jota 2013, 614 s.
- Kettnerová Milada** Oběti naší rodiny. In: NO 6/2013, s. 7.
- Kinberg Tami** “Liga Terezín” at the Youth Soccer Club “Maccabi Tel Aviv” / Chen Gordon, youth councilor – Fourth Annual Tournament in Memory of Players and Spectators of the Terezín League – The premiere Screening of the Film “Liga Terezín”. In: Newsletter Beit Theresienstadt No. 74, March 2013. Theresienstadt Martyrs Remembrance Association, Israel 2013, s. 12–13.
- Klínovský Petr** Verneřický puč. In: Děčínské vlastivědné zprávy. Časopis pro vlastivědu Děvínska a Šluknovska. Ročník XXIII, číslo 2/2013. Vyd. Oblastní muzeum v Děčíně, s. 3–34.
- Kohn, Pavel** Kolikrát přešel mrak. Juvenílie z let 1945 – 1949. Praha, AKROPOLIS 2012, 124 s.
- Koluch Petr** Rodina Redlichů. Zavátá historie jednoho hodonínského rodu. In: Rch 6/2013, s. 16–17.
- Kopecký Lukáš** Božena Kropáčková – neobyčejný osud obyčejné ženy. In: Paměť a dějiny, Ročník VII, číslo 4/2013. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, s. 86–96.
- Korb Alexander** Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945. Hamburg, Hamburger Edition 2013, 510 s.
- Koscher & Co.** Über Essen und Religion. Herausgegeben von Michal Friedlander und Cilly Kugelman. Berlin, Jüdischen Museum 2009, 304 s.
- Kosinová-Spieglerová Edita** Petr Ginz. In: TI 67/2013, s. 14–15.
- Koukal Pavel** Talent, umlčený pod gilotinou. In: NO: 21/2013, s. 6.
- Krajina Vladimír** Vysoká hra. Vzpomínky. Praha, Nakladatelství Eva – Milan Nevole s. d., 280 s.
- Krákora Lukáš** Největší radost mi dnes dělá početná rodina. Příběhy 20. století jsou dokumentární cyklus, který vypráví životní osudy pamětníků. I o strastiplné cestě Cecilie Kleinové na sever Čech. In: Litoměřický deník 9. 11. 2013, s. 5.
- Kraus František Robert** Plyn, plyn... pak oheň: vězeň č. B 11632. Ústí nad Orlicí, Grantis 2013, 92 s.
- Kraus Tomáš** Nádraží Bubny. Minulost, přítomnost a možná památník. In: Rch 8/2013, s. 8–9.
- Kreisslová Sandra** Kde domov můj? O ztrátě a (ne)nalezené nové vlasti. Recenze. In: Soudobé dějiny, Ročník XX, číslo 1–2/2013. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2013, s. 205–210.
- Kubelková Radka** Východiska Benešovy exilové linie smluvního zajištění bezpečnosti obnovené republiky v letech 1941–1943. In: TL 41/2013, s. 71–91.
- Kubíčková Klára** Přežila koncentrák a ocenil ji i Havel. Teď o ní vyšla kniha [Století moudrosti]. In: Mladá fronta Dnes, 7. 1. 2013, s. 8.
- Kuwalek Robert – Libionka Dariusz** Przybyli do getta... Odeszli w nieznane... Zagłada żydów w Ge-

- neralnym gubernatorstwie / They arrived at the ghetto... And went into the unknown... The extermination of Jews in the General government. Katalog wystawy / Exhibition catalogue. Lublin, Państwowe Muzeum na Majdanku 2013, 79 s.
- Kvaček Robert** Atentát na Heydricha v souvislostech. In: Český časopis historický 2/2013, Vyd. Historický ústav AV ČR Praha 2013, s. 269–275.
- Kyncl Vojtěch** Oběti Osvětami a popírání holocaustu. In: NO 12/2013, s. 7.
- Lauder Silvie** Čeští Romové pod hákovým křížem. Vyvražďování v protektorátu přežila jen desetina Romů. Někteří i díky pomoci „bílých“. In: Respekt č. 22/2013, s. 62–65.
- Lax Michal** Výzva – aneb: Kdo byl tehdy před 50 lety u toho? In: TI 66/2013, s. 10.
- Liebl Petr** Brundibár v Mnichově. In: TI 67/2013, s. 4.
- Lieblová Dagmar** Činnost předsednictva Terezínské iniciativy v minulém roce. In: TI 64/2013, s. 4–6.
- Přepsali se – a tak jsem tady. Příběh Dagmar Lieblové. Na základě vzpomínek PhDr. Dagmar Lieblové sestavil Mgr. Marek Lauer mann. Brno, 2013, 110 s.
- Vernisáž výstavy Kadiš. In: TI 65/2013, s. 4.
- Liebrecht Heinrich F.** Not To Hate But To Love, That Is What I Am Her For. My Path Through The Hell Of The Third Reich. Thorofare, Edwards Brothers Malloy 2013, 176 s.
- Lisý Jaromír** Uvězněn, Odsouzen, Popraven... Památník Münchener Platz, Drážďany. In: NO 3/2013, s. 8.
- Liška Josef** Vlastenci v Ležákách. Činnost organizací. In: NO 16/2013, s. 4.
- Lorencová Anna – Štichová Eva** Reportáž ze sněmu Terezínské iniciativy. In: TI 64/2013, s. 3–4.
- Majdanek.** Memorial and Museum. A Guide. Edited by Agnieszka Kowalczyk. Lublin, The State Museum at Majdanek 2013, 60 s.
- Mareš František** O historii holocaustu. Činnost organizací. In: NO 23/2013, s. 8.
- Maršálek Zdenko** Eagle Glassheim: Urození nacionalisté. Recenze. In: Dějiny a současnost 10/2013. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, s. 54.
- Marxová Alice** Filmové záběry z Terezína. Syrovost ghetta v Guttmannově galerii. In: Rch 10/2013, s. 14–15 a 16.
- Očima Gerti Deutsch. Výstava v Rakouském kulturním fóru v Praze. In: Rch 3/2013, s. 12–13.
- Přátelství navzdory Hitlerovi. Před 70 lety Dánové zachránili své Židy. In: Rch 12/2013, s. 17.
- Mašek Filip** Nový web o aktivitách Přírodní školy. Zapojení mladé generace do příběhů jejich vrstevníků před 70 lety. In: TI 65/2013, s. 15.
- Matyášová Judita** Cesta do neznáma jim zachránila život. Osudy židovských dětí. In: Lidové noviny – Magazín Pátek č. 19, 10. 5. 2013, s. 12–19. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Hledala děti, jež utekly před nacisty. Rozhovor s Juditou Matyášovou vedla Jana Ciglerová. In: Mladá fronta Dnes – Magazín Ona Dnes č. 27, 8. července 2013, s. 8–13.
- Přátelství navzdory Hitlerovi. Osudy českých dětí, které za války uprchly do Dánska a setkaly se po 70 letech. Praha, Mladá fronta 2013, 224 s.
- Večer vzpomínek na Fredyho. In: TI 66/2013, s. 18.
- Pravda a lež. Filmování v ghettu Terezín 1942 – 1945. In: TI 67/2013, s. 5.
- Opožděné vzpomínky. Životopis, který se nevešel na jednu stránku. Brno, Barrister & Principal 2011, 157 s.
- Měšťan Pavol** Antisemitizmus v politickom vývoji Slovenska (2000–2009). Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry. Bratislava, 2013, 468 s.
- Miasteczko Poznań** Pismo społeczno-kulturalne. NR 3/4 – 2013. Stowarzyszenie Miasteczko Poznań 2013, 194 s.
- Michlová Marie** Protentokrát aneb česká každodennost 1939–1945. Řitka, ČAS 2012, 120 s.
- Mikš Josef** Dva bratři Joklové. In: NO 3/2013, s. 7.

- Milsová-Chmelíková Jitka** Chtěli žít normální život. Třikrát o Terezíně v Bruselu. In: Rch 4/2013, s. 20–21.
- Mináč Matej** Nicholas Winton's Lottery of Life. Published by American friends of the Czech republic 207, 319 s. + DVD.
- Mizera Břetislav** Místa utrpení, smrti a hrdinství. Život v nacistických koncentračních táborech. In: NO 10/2013, s. 6.
- Motl Stanislav** Děti Antonína Kaliny. Příběh českého vězně, jehož odvaha překonala sílu smrti. Praha, Rybka Publishers 2013, 299 s.
- Moravec Jaroslav** Nechtěli žít v porobě. K perzekuci a vyhánění Čechů z Litoměřicka na podzim 1938. In: NO 24/2013, s. 8.
Obecní volby v roce 1938 na Litoměřicku. In: NO 18/2013, s. 8.
Roudnicko na počátku německé okupace. In: NO 8/2013, s. 8.
- Motejzik Pavel** Sny a vzpomínky. In: NO 6/2013, s. 7.
- Motlíček Tomáš – Doležel Michal** Památný den Sokola. Sedmáct osvětlimských portrétů. Brno, Sokol 2013, 58 s.
- Mukunda Gautam** V zajetí moci. Proč jsou staří vůdcové nebezpeční. In: Respekt č. 12/2013, s. 30–31.
- Munk Jan** Rok 2012 v Památníku Terezín. In: TI 63/2013, s. 4–5.
- Muziek, Oorlog en Vrede** Muzikaal commentaar op vijf eeuwen oorlog. Red. Paul Knevel en Marg van der Burgh. Ed. Legermuseum Delft. AK Bussum, THOTH 2001, 128 s.
- Na památku zmizelých židovských rodin z Podbořan.** U příležitosti 75. výročí anexe Sudet nacistickým Německem 1. 10. 1938. Vydalo město Podbořany v roce 2013, 50 s.
- Näser Ute – Gaertner Hans – Fuchs Aleš** Schwarzheide. Nezapomeňte! Dopisy vězňů pochodu smrti. Vydalo Sdružení vězňů koncentračního tábora Schwarzheide. Praha, Nakladatelství Faun 2012, 188 s.
- Někdy byla i legrace.** Rozhovor s Jiřím Daničkem, předsedou FŽO v letech 2004 – 2012 vedla Alice Marxová. In: Rch 1/2013, s. 6–7.
- Němec Jan** Všichni se ptají na Osvětim. In: Respekt č. 33/2013, s. 57.
- Neumannová Marcela** Poslední nespravedlivý. V Cannes ocenili režiséra Lanzmanna. In: Rch 6/2013, s. 19.
- 1933 Berlin der Weg in die Diktatur / The Path to Dictatorship.** Hrsg. Stiftung Topographie des Terrors / Publ. by Topography of Terror Foundation. Berlin 2013, 288 s.
- Nezbeda Ondřej** Bez laciné útěchy. Eseje Jeana Améryho svědčí o obdivuhodné intelektuální upřímnosti. In: Respekt č. 38/2013, s. 60.
- Noiman Orit** Intensifying Efforts to Gather the Fragments. In: Yad Vashem Jerusalem. Special Edition, Nr. 12/2013. Publ. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 17.
- NMT** Die Nürnberger Militärtribunale zwischen Geschichte, Gerechtigkeit und Rechtschöpfung. Hrsg. Kim C. Priemel und Alexa Stiller. Hamburg, Hamburger Edition 2013, 928 s.
- Nový ročník výtvarné a literární soutěže** Památníku Terezín / New year of the art and literary contests of the Terezín Memorial. In: Z/N 4/2013.
- NS–Geschichte, Institutionen, Menschenrechte.** Bildungsmaterialien zu Verwaltung, Polizei und Justiz. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Ulrike Pastoor und Oliver von Wrochem. Hamburg, Metropol Verlag 2013, s. 232 + CD.
- Opožděná spravedlnost?** Bahaře z Osvětimi čeká trest. Německý úřad vypátral 50 bývalých dozorců z vyhlazovacího tábora. Chce je soudit. In: Litoměřický deník 8. 4. 2013, s. 16.
- Ostro Max** My leap from the train to Treblinka. The testimony of an Ostrovtza Chassid, native of Shidlovitza. Anna Ostro – Vorhand 2012, 204 s.
- Padevět Jiří** Průvodce protektorátní Prahou: místa – události – lidé. Ed. Archiv hlavního města Prahy. Praha, Academia 2013, 804 s.
- Paměť a dějiny 01/2013 – 04/2013.** Revue pro studium totalitních režimů. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 140 s. + 140 s. + 140 s. + 140 s.
- Pařík Arno** Alfred Grotte. Průkopník výzkumu starých synagog. In: Rch 9/2013, s. 17.
- Pavlovská Zuzana** Oddělení pro vzdělávání a kulturu Židovského muzea v Praze. In: TI 63/2013, s. 6–7.
- Pejčoch Ivo** Příslušníci vládního vojska věznění a popravení nacisty. In: TL 41/2013, s. 57–70.

- Pěkný Tomáš** Kalendárium [Miloš Dobrý]. In: Rch 1/2013, s. 20.
Pick Miloš Naděje se vzdát neumím. Brno, Doplněk 2013, 128 s.
Pilátová Markéta Osm knih v lágru. Fascinující španělský román o české knihovnici z Osvětlemi. In: Respekt č. 45/2013, s. 80.
- Podskalská Jana** Drama za ostnatým plotem: Colette mívá hlavně za mladými. In: Litoměřický deník 5. 9. 2013, s. 15.
- Pokorná Helena** Pamětní deska Jindřišce Novákové. In: NO 13/2013, s. 4.
Poláček Vojtěch Vytváření a tematizace iluze. Kurt Gerron a německý kabaret v koncentračním táboře Terezín. In: Ivan Malý a kol.: Společnost a kultura v Českých zemích 1939–1949. Praha, Národní muzeum 2013, s. 339–352.
- Polizei, Verfolgung und Gesellschaft im Nationalsozialismus.** Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland. Heft 15. Bremen, Edition Temmen 2013, 251 s.
- Poljaková Marie** Terežinská bibliografie za rok 2012. In: TL 41/2013, s. 121–134.
Polnische Minderheit im KZ / Polska mniejszość w KZ 1939–1945. Mitglieder polnischer Verbände im Deutschen Reich in den Konzentrationslagern Sachsenhausen und Ravensbrück. Ausstellungskatalog / Działacze i działaczki polskich organizacji w Rzeszy Niemieckiej w obozach koncentracyjnych Sachsenhausen i Ravensbrück. Katalog wystawy. Herausgeben von der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten und dem Verein NIKE Polnische Unternehmensschaft / Wydane przez Fundację Brandenburskie Miejsca Pamięci oraz Stowarzyszenie NIKE Polska Przedsiębiorczość. Berlin, Metropol Verlag 2013, 103 s.
- Półtawska Wanda** A bojím se snů. Praha, Paulínky 2013, 280 s.
Porath Dana Technology in the Service of Memory. Yad Vashem Online. In: Yad Vashem Jerusalem. Special Edition, Nr. 12/2013, Publ. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 32–33.
- Pressespiegel** München, Stiftung Bayerische Gedenkstätten 2013, nefol.
- První čeští animátoři.** Rozhovor s dr. Struskovou o Ireně a Karlu Dodalových. In: Rch 11/2013, s. 6–8.
Příběhy, které nekončí. Rozhovor s novinářkou a spisovatelkou Juditou Matyášovou vedla Hana Ulmanová. In: Rch 12/2013, s. 16.
- Příbyl Lukáš – Plzák Michal** Zapomenuté transporty. Praha, Kalich 2013, 278 s.
- Raková Svatava** Přehledy bádání a historiografických studií. Dilemata antifašismu: mezi appeasementem a Kominternou / The Dilemma of Anti-Fascism: Between Appeasement and the Comintern. In: Český časopis historický 1/2013. Praha, Historický ústav AV ČR 2012, s. 144–151.
- Recording survival** Photo portraits by Elija Bossler. Exhibition catalogue with Biographies. Ed. Dachau, KZ – Gedenkstätte Dachau 2013, 40 s.
- Red Star Line Museum Antwerp.** Millions of People, One Dream. LUDION. Antwerp, The Red Star Line Museum 2013, 128 s.
- Reichental Tomi** V pekle jménem Bergen-Belsen. Mrazivá připomínka hrůz koncentračního tábora. Líbeznice, Víkend 2013, 272 s.
- Rieger Tomáš** Památník Terezín a jeho vztahy k veřejnosti. In: TL 41/2013, s. 110–114.
Roček František Rádio zabraňovalo chaosu. In: Litoměřický deník 9. 5. 2013, s. 10.
Roden Rudolf Někdo se přece vrátí. Praha, Prostor 2013, 159 s.
Rohlová Jana Milan Hes: Čekání na smrt. In: Maskil, ročník 12, číslo 9/2013. Vyd. Bejt Šimcha, člen Federace židovských obcí v ČR, Praha 2013, s. 13.
- Room 28.** The Girls of Room 28, Theresienstadt. Editor Hannelore Wonschick – Room 28, Berlin 2013, 25 s.
- Rotbauer Tomáš** Další dva tresty smrti. Případ šestnáctý: Vojtěch Job a Případ sedmnáctý: Rudolf Heindl. In: Litoměřický deník 27. 11. 2013, s. 2.
 Další dva tresty smrti pro dozorce z Terezína. Případ osmnáctý: Rudolf Burian a Případ devatenáctý: Albert Neubauer. In: Litoměřický deník 4. 12. 2013, s. 2.
 Jaký byl konec války a osvobození Lovosic? In: Litoměřický deník 9. 5. 2013, s. 3.
 Měli tresty smrti, ale dožili v klidu mimo ČR. Případ dvacátý: Anton Mal-

- loth a Případ jednadvacátý: Herbert Mende. In: Litoměřický deník 11. 12. 2013, s. 2.
- Nejvyšší trest i pro policistu. Příběh osmý: Josef Broum a Příběh devátý: Jan (Hans) Fridrich. In: Litoměřický deník 16. 10. 2013, s. 2.
- Nejvyšší trest pro dva vrahy z Terezína. Případ čtrnáctý: Josef Lewinsky a Případ patnáctý: Karl Rahm. Popravených bylo celkem 26. In: Litoměřický deník 13. 11. 2013, s. 2.
- Nový seriál exkluzivně v Deníku: U soudu padlo 26 trestů smrti. Případ první: Richard Handtke. In: Litoměřický deník 18. 9. 2013, s. 2.
- Po válce oběsili také Jöckela, který byl velitelem terezínské věznice. Případ dvanáctý: Alois Satran a Případ třináctý: Heinrich Jöckel. In: Litoměřický deník 30. 10. 2013, s. 2.
- Sadistický velitel terezínského ghetta dožil v klidu v roce 1991. Bylo mu 80 let. Případ dvaadvacátý: Karl Bergel a Případ třiaadvacátý: Anton Burger. Horlivý nacistu Burger byl posledním. In: Litoměřický deník 18. 12. 2013, s. 2.
- Smrt pro dva vrahy. Případ desátý: František Cserba a Případ jedenáctý: Maxmilián Kaiser. In: Litoměřický deník 23. 10. 2013, s. 2.
- Trest oběšení dostal rolník i zaměstnanec dráhy z Roudnicka. V seriálu Litoměřického deníku představujeme postupně 26 popravených Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích po roce 1945. In: Litoměřický deník 9. 10. 2013, s. 2.
- Trest smrti dostali gestapácký uduvač a roudnický nacistu, který nechal uvěznit 85 studentů gymnázia. V seriálu Litoměřického Deníku představujeme postupně 26 popravených Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích po roce 1945. Příběh druhý: Vladimír Smrček a Případ třetí: Alfréd Bauer. In: Litoměřický deník 25. 9. 2013, s. 2.
- Za donášení oběsili pumpaře i zubního technika z Roudnice. Případ čtvrtý: František Marant a Případ pátý: František Franěk. In: Litoměřický deník 2. 10. 2013, s. 2.
- Roth Josef** Židé na cestě. Praha, Academia 2013, 100 s.
- Roth Markus – Löw Andrea** Das Warschauer Getto. Alltag und Widerstand im Angesicht der Vernichtung. München, Verlag C. H. Beck 2013, 240 s.
- Rous Ivan** Koncentrační tábor v Rychnově. In: Litoměřický deník 4. 3. 2013, s. 5.
- Rousová Zuzana** Vzpomínka na Annu Bergmanovou (20. 4. 1917 – 17. 7. 2013). In: Rch 9/2013, s. 19.
- Rozhovor s Petrem Papouškem** vedla Anna Lorencová. In: TI 66/2013, s. 2–3.
- Rückkehr in Feindesland?** Fritz Bauer in der deutschjüdischen Nachkriegsgeschichte. Hrsg. Fritz Bauer Institut, Katharina Rauschenberger. Frankfurt / New York, Campus Verlag 2013, 237 s.
- Salomonovič Michal** Pochod živých 2013. In: TI 65/2013, s. 18.
- Securitas imperii 22 (01/2013).** Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 304 s.
- Securitas imperii 23 (02/2013).** Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 288 s.
- Sedlák Jan** V šestnácti přežil koncentrák. A vrátil se, aby poděkoval. In: Litoměřický deník 10. 5. 2013, s. 2.
- Seifertová Nada** Byli tu před námi... Osud Josepha Eduarda Adolfa Spiera (1900–1978) a Osud manželů Friedricha a Louise Gutmannových / They were here before us... Fate of Joseph Eduard Adolf Spier (1900–1978) and Fate of Friedrich and Louise Gutmanns. In: Z/N 3/2013.
- Esesácký statek v ghettu Terezín / SS farm in the Terezín ghetto. In: Z/N 4/2013.
- Medaile a pečeť Comenius-EduMedia 2013 za projekt Památníku Terezín „Školákem v protektorátu“ / Medals and Comenius-EduMedia 2013 seal for the project of the Terezín Memorial “Being a Pupil or a Student in the Protectorate”. In: Z/N 3/2013.
- Mezinárodní seminář v Památníku Terezín / International seminar in the Terezín Memorial. In: Z/N 1/2013.

- Povodně – červen 2013 / Floods – June 2013. In: Z/N 3/2013.
- Seminář pro české pedagogy „Auschwitz – historie a symbolika“, říjen 2013 / Seminar for Czech teachers “Auschwitz – History and Symbolism”, October 2013. In: Z/N 4/2013.
- Vykonavatelé zločinů. Represivní aparát SS v Terezíně a Litoměřicích, 1940–1945 / Perpetrators of Crimes. The SS repressive staffs in Terezín and Litomerice, 1940–1945. In: Z/N 4/2013.
- Židé z Říšského komisariátu Nizozemí v terezínském ghettu / Jews from the Reich Commissariat Netherlands in the Terezín Ghetto. In: Z/N 2/2013.
- Semerák Josef** Koncentrační tábor Al Gablonz aneb Jizerská tragédie (1) a (2). In: NO 14/2013 a 15/2013, s. 8.
- Semináře pro pedagogy** „Jak vyučovat o holocaustu“ / Seminars for teachers “How to teach about the Holocaust”. In: Z/N 4/2013.
- Shendar Yehudit** Fulfilling the Artists’ Last Will. The Art Collection. In: Yad Vashem Jerusalem. Special Edition, Nr. 12/2013. Publ. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 14–15.
- Shlain Margalit** The “Family Camp” (B II b) of the Theresienstadt Deportees in Birkenau. In: Newsletter Beit Theresienstadt No. 74, March 2013.
- Siegl Erik** Theresienstadt Martyrs Remembrance Association, Israel 2013, s. 8–9.
- Silberklang David** Geografie krvavých zemí. Timothy Snyder vypráví o stalinismu a nacismu z nezvyklého úhlu pohledu. In: Respekt č. 48/2013, s. 60.
- Skjaeraasen Magne** At the Heart of Academic Discourse. Yad Vashem Studies. In: Yad Vashem Jerusalem. Special Edition, Nr. 12/2013, Publ. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 21.
- Spáčilová Mirka** Lékař pro život. Brno, Doplněk 2012, 252 s.
- Spurný Miroslav** Colette má vůči Lustigovi dluh. Romanci z koncentračního tábora, která dnes vstupuje do kin, kraluje přirozený Jiří Mádl, naopak ubližuje strojný rámeček setkání po letech. In: Mladá fronta Dnes 12. 9. 2013, s. 6 B.
- Stalingrad** Ve dne v noci podle zákoníku... policisté a četníci v českých zemích do roku 1945. Olomouc, Univerzita Palackého 2013, 176 s.
- Steinová Iva** Eine Ausstellung des Militärhistorischen Museums der Bundeswehr. Hrsg. Von Gorch Pieken, Matthias Rogg und Jens Wehner, Militärhistorisches Museum der Bundeswehr. Dresden Sandstein Verlag 2013, 404 s.
- Stejskalová Helena** Ignaz Fuchs a synové. O osudu jednoho rodu a jedné hrobky. In: Rch 10/2013, s. 17.
- Stiessová Helena** Ignaz Spiro. O jednom Židovi z Českého Krumlova a jeho náhrobku. In: Rch 4/2013, s. 18.
- Stoessinger Caroline** Norimberský proces: Zločiny nacistů zaplnily 200 tun papíru! Zúčtování s Třetí říší. In: History 12/2013. Vyd. RF HOBBY, Praha 2013, s. 92–94.
- Straka Pavel** Zachytit prchavou chvíli. In: Respekt č. 10/2013, s. 57.
- Stránský Michal** Ich gebe die Hoffnung niemals auf. Hundert Jahre Weisheit aus dem Leben von Alice Herz-Sommer. München, Albrecht Knaus Verlag 2012, 271 s.
- Stránský Pavel** Proč v ghettu múzy nemlčely? / Why did the muses not keep silent in the ghetto? In: Z/N 3/2013.
- Strnad Jiří – Langrová Hana** Seminář pro pedagogy v Památníku Yad Vashem / Seminar for teachers in the Yad Vashem Memorial. In: Z/N 1/2013.
- Strobach Vít** Nad stránkami časopisu. In: TI 63/2013, s. 3.
- Tradiční pietní odpoledne k výročí zahájení transportů. In: TI 67/2013, s. 19.
- Víkend v Osvětimi a ve Vítkovicích. In: TI 67/2013, s. 10–11.
- Pocta Fredymu Hirschovi. In: TI 64/2013, s. 7.
- Smutné, láskyplné, osudové je drama židovské dívky Colette. Rozhovor pro deník herec Jiří Mádl (Vili Feld). In: Litoměřický deník 17. 9. 2013, s. 7.
- Mrtvé tělo Anežky Hrůzové a čeští radikální nacionalisté. In: Dějiny a současnost 8/2013. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, s. 46–49.

- Strusková Eva** Dodalovi. Průkopníci českého animovaného filmu. Praha, Národní filmový archiv a Akademie múzických umění 2013, 360 s.
- Suhr Marianne** Wir sind angekommen. Interviews mit Eingenwanderten. Berlin, Bebra Wissenschaft Verlag 2013, 141 s.
- Szymanowska Lucie** Opera, která přežila zánik Atlantidy. Derniéra varšavské inscenace Ullmannova terezínského díla. In: Rch 4/2013, s. 16.
- Šafařík Petr** Mýty a legendy o nuceném vysídlení Němců. Zásadní analýza německého „vzpomínání a zapomínání“. Diskuse. In: Soudobé dějiny 3/2013. Vyd. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2013, s. 415–444.
- Šindelářová Lenka** Einsatzgruppe H na povstaleckém Slovensku (1944–1945) a poválečné trestní stíhání. In: Soudobé dějiny. Vyd. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, s. 582–603.
- Šiška Miroslav** Zapomenutý krotitel neštovic Karel Raška. In: Fakta & svědectví, ročník 6, číslo 9/2013. Vyd. Nakladatelství Naše vojsko, Praha, s. 8–11.
- Šmok Martin** Stopy židovské přítomnosti na území dnešní Prahy 2. In: TI 65/2013, s. 14.
- Špringl Jan** 20. výročí vzniku vzdělávacího oddělení Památníku Terezín / 20th anniversary of Terezín Memorial Education Department. In: Z/N 2/2013. Robert Gerwarth: Reinhard Heydrich. Hitlerův kat. Praha – Litomyšl, Paseka 2012, ISBN 978-80-7432-252-5. [Recenze]. In: TL 41/2013, s. 101–108. Školákem v Protektorátu Čechy a Morava – nový projekt Památníku Terezín / Schoolchild in the Protectorate of Bohemia and Moravia – a new project of the Terezín Memorial. In: Z/N 1/2013. Táborové společenství jako „nová rodina“. Německé děti ze „staré říše“ v Protektorátu Čechy a Morava. Recenze. In: Soudobé dějiny 4/2013. Vyd. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, s. 645–652.
- Štěpková Tereza** Institut Terezínské iniciativy v roce 2012. In: TI 64/2013, s. 14–15.
- Štichová Eva** Gratulace k devadesátinám [Luděk Eliáš]. In: TI 65/2013, s. 6. Gratulace s předstihem k vyznamenání Jiřímu Brady. In: TI 66/2013, s. 18. Pohnutý život Simona Wiesenthala. In: TI 64/2013, s. 16. Průvodce Terezínem – jeho minulostí a současností. In: TI 67/2013, s. 6–7. Příběh dívky, která přežila holocaust. [Helga Weissová-Hošková]. In: TI 64/2013, s. 15. Příběh statečné ženy. In: TI 66/2013, s. 18. Šumné stopy Davida Vávry v Izraeli. In: TI 65/2013, s. 7. Transporty smrti v jihozápadních Čechách. In: TI 64/2013, s. 16. Zmizelí sousedé mají pokračování. In: TI 65/2013, s. 11.
- Štusák Karel** Pavouček znamená štěstí. In: NO 5/2013, s. 8. Učinit své bližní šťastnými. In: NO 21/2013, s. 6. Vlák Lustig. In: NO 2/2013, s. 6. V pekle jménem Bergen-Belsen. In: NO 22/2013, s. 6.
- Šustek Vojtěch** Atentát na Reinharda Heydricha a druhé stanné právo na území tzv. protektorátu Čechy a Morava. Edice historických dokumentů, sv. 1. Editor Archiv hlavního města Prahy. Praha, Scriptorium 2012, 1973 s.
- Šustrová Radka** „Bez sociální politiky to nejde!“ K výzkumu sociálněpolitické praxe na území Protektorátu Čechy a Morava. In: Soudobé dějiny 1–2/2013. Vyd. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2013, s. 40–64. Helena Petrův: Zákonné bezpráví, Židé v Protektorátu Čechy a Morava. Recenze. In: Dějiny a současnost 2/2013. Vyd. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2013, s. 47. O konci, nebo začátku? Česká historiografie a výzkum závěrečné fáze druhé světové války. Recenze. In: Soudobé dějiny, ročník XX, číslo 1–2/2013. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2013, s. 199–204.
- Tagebuch des Adam Czerniaków.** Im Warschauer Getto 1939 – 1942. Mit einem Nachwort von Marcel Reich – Ranicki und mit einem Vorwort von Israel Gutman. München, Verlag C. H. Beck 2013, 313 s.
- Tal Michael** A Broad Mosaic of Memory. The Artifacts Collection. In: Yad Vashem Jerusalem. Special Edition, Nr. 12/2013. Publ. Yad Vashem, Jerusalem, s. 15.

- Terezínem zazněla jména obětí holocaustu.** In: Litoměřický deník 9. 4. 2013, s. 1.
- Terezín je znovu nejnavštěvovanější památkou v Ústeckém kraji.** In: Litoměřický deník 13. 4. 2013, s. 13.
- Terezínská léta Ireny Dodalové a příběh zcizených filmových výstřižků** In: Eva Strusková: Dodalovi. Praha, Národní filmový archiv a Akademie múzických umění 2013, s. 245–282.
- Terezínská tryzna 2013** In: TI 65/2013, s. 2–3.
- Tobiáš Jaroslav – Pour Rudolf** Tragédie rodiny Stutzů. In: Maskil 5/2013, s. 4–5 a 8.
- Tobišková Raja** Tu hrůzu nedokážu ani popsat! Vzpomínky Raji Tobiškové z rukopisu přeepsala M. Knichalová. In: NO 13/2013, s. 7.
- Tomčíková Markéta** Nejděle vězněný český novinář má v Nymburce pamětní desku. [Josef Veverka]. In: NO 6/2013, s. 7.
- Topography of terror** Gestapo, SS and Reich security main office on Wilhelm- and Prinz-Albrecht-Strasse. A Documentation. Berlin, Stiftung Topographie des Terrors 2010, 432 s.
- Tor Malka** Individual Stories, Colective Memory. The Testimonies Collection. In: Yad Vashem Jerusalem. Special Edition, Nr. 12/2013, Publ. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 16.
- Toufarovi Martina a Pavel** Celé jedno století. [Anna Toufarová]. In: NO 8/2013, s. 3.
- Tragedija – Mužestvo – Osvoboždenie.** Ekspozicija Rossijskoj Federacii / Tragedia – Odwaga – Wyzwolenie. Wystawa Federacji Rosyjskiej / Tragedy – Courage – Liberation. Exposition of the Russian Federation. Moskva, Ministerstvo kultury Rossijskoj Federacii / Ministerstwu Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej 2013, 152 s.
- Traxler Zdeněk** Eva Erbenová přijela za dětmi. In: Litoměřický deník 13. 3. 2013, s. 2.
- Trosteners extermination site within European Commemoration.** Materials from the Minsk International conference 21st – 24th march 2013. Editor Peter Junge – Wentrup. Dortmund, International Education and Exchange 2013, 66 s.
- Tři básně Pavla Friedmanna** (7. 1. 1921 – 29. 9. 1944). In: Rch 10/2013, s. 10–11.
- Tři životy (díl první).** Rozhovor s Evou Reichovou, provdanou Zelenou, vedli Marcela Horká a Vlastimil Hloupý. In: LÍPA. Čtvrtletník Výboru Národní kultury, ročník 19, č. 1/2014. Vyd. Nakladatelství FUTURA, Praha 2013, s. 8–9.
- Tsur Jacov** Jacov Tsur explains the background of the visit of the delegation of the German Red Cross in Theresienstadt in 1943. In: Newsletter Beit Theresienstadt No. 74, March 2013. Theresienstadt Martyrs Remembrance Association, Israel 2013, s. 15.
- Události v Památníku Terezín / Activities at Terezín Memorial** Terezínská tryzna 2013 a připomínka poslední popravy v Malé pevnosti Terezín / Terezín commemoration 2013 and memorial of the last execution in the Small Fortress. Dle tiskové zprávy PT / According to the press report of TM. In: Z/N 3/2013.
- Uhlíř Martin** Vrah z přesvědčení. Vyšla první detailní studie o Reinhardu Heydrichovi. In: Respekt č. 4/2013, s. 56.
- Uram Milan** Transport dětí z Berlína: na rabující komando SS stačila ženská kuráž. Útěk před Hitlerem. In: History 12/2013. Vyd. RF HOBBY, Praha 2013, s. 34–35.
- Vajskebr Jan** Velitelé strážních praporů SS v Protektorátu Čechy a Morava. In: TL 41/2013, s. 27–42.
- Válečný rok 1942 v Protektorátu Čechy a Morava v okupované Evropě.** 1942. Válečný rok. Sborník konference. Editor Pavel Zeman. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 184 s.
- Válková Veronika** Terezínské ghetto. Tajemný vlak do neznáma. Praha, Grada Publishing 2013, 160 s.
- Vergessene Vernichtung?** Polnische und tschechische Angehörige der Intelligenz im Konzentrationslager Sachsenhausen zu Beginn des Zweiten Weltkrieges. Hrsg. Günter Morsch und Agnes Ohm. Schriftenreihe der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten, Band 37. Berlin, Metropol Verlag 2013, 244 s.
- Veselý Martin** Pod ochranou protektorátu. Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: politika, každodennost a paměť 1940–1945. Vydala Filozofic-

- ká fakulta Univerzity Karlovy. Praha, Karolinum 2012, 318 s. In: Dějiny a současnost 5/2013, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, s. 45.
- Vidal - Naquet, Pierre** Vrazi paměti. „Papírový Eichmann“ a jiné eseje o revizionismu. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2013, 221 s.
- Vidláková Michaela** Byla tam sběrna surovin... In: TI 65/2013, s. 12–13.
Jménem proti zapomnění. In: TI 63/2013, s. 18.
Rekviem vzdoru – aneb Verdiho Requiem v Terezíně. In: TI 65/2013, s. 10–11.
V Praze poprvé zazněl hudební projekt Tereziánské hvězdy. In: TI 64/2013, s. 9.
- Vlak Lustig už veze nejen divadlo.** Projekt, jenž připomíná hrůzy válečné minulosti, se vrátil do Prahy i s aktuálními problémy. In: Mladá fronta Dnes 3. 9. 2013, s. B 11.
- Vondrová Jitka** Reforma? Revoluce? Pražské jaro 1968 a Praha. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2013, 221 s.
- Vykonavatelé zločinů / Perpetrators of crimes.** Represivní aparát SS v Terezíně a Litoměřicích 1940 až 1945 / The SS Repressive Staff in Terezín and Litoměřice 1940–1945. Průvodce expozicí Památníku Terezín / Guide to Terezín Memorial's exhibition. Terezín, Vyd. Památník Terezín, Praha, Nakladatelství Oswald 2013, 48 s.
- Výpovědi osvětimských vězňů jsou na internetu.** In: <http://www.novinky.cz/zahranicni/evropa/315466-vypovedi-osvetimskych-veznu>
- Výstava o filmování v ghettu Terezín.** In: Rch 9/2013, s. 24.
- Vzpřímeně stát a zoufale věřit v zázrak.** Z vybraných úryvků již vydaných knih i z dosud nepublikovaných příběhů vybrala, sestavila a zapsala Lenka Šedová. Brno, Barrister & Principal 2012, 280 s.
- Weaverová Eva** Loutkář z ghetta. Praha, Mladá fronta 2013, 312 s.
- Weiss Helga** Und doch ein ganzes Leben. Ein Mädchen, das Auschwitz überlebt hat. Köln, Bastei Lübbe 2013, 223 s.
- Weiss Tomáš** Nechat je promluvit. Lukáš Příbyl – Michal Plzák: Zapomenuté transporty. In: Respekt 21. 9. 2013.
- Wildstein David** Barvy ghetta. K 70. výročí povstání ve Varšavě. In: Rch 8/2013, s. 3.
- Wroclawski Cynthia** Unto Every Person There is a Name. The Names Database. In: Yad Vashem Jerusalem, Special Edition, Nr. 12/2013. Publ. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 12–13.
- Zeman v Terezíně varoval:** Nepodléhejme manipulaci. In: Litoměřický deník 20. 5. 2013, s. 1 a 8.
- Zumr Jan** Hans Höhne: SS. Elita ve stínu smrti. Recenze. In: Dějiny a současnost 7/2013. Vyd. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2013, s. 45.
- Zwischen den Zeilen? / Between the Lines?** Zeitungspresse als NS-Machtinstrument / The Press as an Instrument of Nazi Power. Berlin, Stiftung Topographie des Terrors s. d., 167 s.
- Ženatá Kamila** Ženský dvůr / The Women's Yard. Vydavatel / Published by Schrödingerova kočka. Praha 2013, 80 s.
- Židovská ročenka 5774 – 2013/2014.** Vyd. Federace židovských obcí v České republice, Praha 2013.

Zpracovala Marie Poljaková, Památník Terezín

TEREZÍNSKÉ LISTY 42/2014
SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí redakční rada ve složení doc. PhDr. Vojtěch Blodig, CSc.;
Iva Gaudesová; Miroslava Langhamerová;
PhDr. Jan Munk, CSc.; PhDr. Marek Poloncarz;
Mgr. Jan Špringl; Mgr. Jan Vajskebr.

Grafická úprava: Petr Osvald s použitím obálky Milana Janáčka
Překlad: Marek Poloncarz (s. 65–78 z polštiny do češtiny)
Překlad resumé: Jan Valeška (do angličtiny),
Peter Zieschang (do němčiny)
Výkonný redaktor: Miroslava Langhamerová
Pro Památník Terežín vydalo v roce 2014 Nakladatelství OSWALD, Praha

Náklad 600 kusů

ISBN 978-80-87242-25-4

© Památník Terežín, 2014

ПАМ'ЯТНИК ТЕРЕЗИН
TEREZIN MEMORIAL
ПАМ'ЯТНИК ТЕРЕЗИН
GEDENKSTÄTTE THERESIENSTADT

ISBN 978-80-87242-25-4

9 788087 242254